

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

**OSMANLI DEVLETİ'NDE BATICILIK FİKRİ VE HUKUK
SİSTEMİNE ETKİLERİ**

YASİN YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. NURAN KOYUNCU

KONYA-2018

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasin Yılmaz		
	Numarası	17812301001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Kamu Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Osmanlı Devleti'nde Batıcılık Fikri ve Hukuk Sistemine Etkileri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Yasin YILMAZ

Yasin

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasin Yılmaz
	Numarası	17812301001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Kamu Hukuku
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Nuran Koyuncu
	Tezin Adı	Osmanlı Devleti'nde Batıcılık Fikri ve Hukuk Sistemine Etkileri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "Osmanlı Devleti'nde Batıcılık Fikri ve Hukuk Sistemine Etkileri" başlıklı bu çalışma 27/07/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Pr.	Nuran Koyuncu	
2	Dr. Öğr. Üyesi	Ahmet KILIÇ (Sorumlu Üye)	
3	Dr. Öğr. Üyesi	Ahmet Akman	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

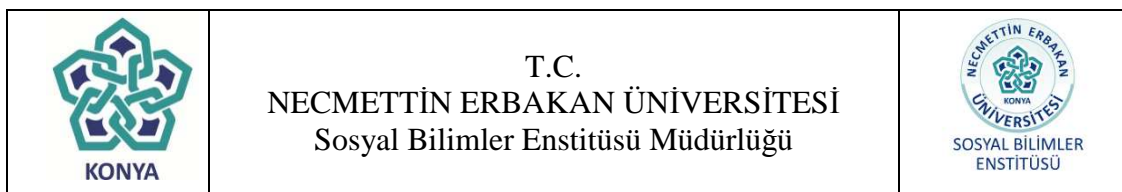
Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasin Yılmaz		
	Numarası	17812301001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Kamu Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Nuran Koyuncu		
Tezin Adı	Osmanlı Devleti'nde Batıcılık Fikri ve Hukuk Sistemine Etkileri			

Osmanlı son döneminde ekonomik, siyasi, hukuki ve kültürel değişiklikler yaşanmıştır. Yüzyıllarca statik bir hukuk sistemini devam ettiren Osmanlı Devleti, Tanzimat'tan sonra dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Bu dönüşümle beraber Osmanlı hukuk sistemi İslam hukukundan Kara Avrupası hukuk sistemine doğru bir geçiş yaşamıştır. Kanunlaştırmalar yoluyla sağlanan bu sistemsel geçişin üzerinde hukuk tarihçileri yeterince durmamıştır. Birçok çalışmada batılı devletlerin mevzuatlarından iktibas edilen kanunlar kronolojik olarak sayılmış, sistemsel dönüşüme ve bu dönüşümün arkasındaki hukuk düşüncesine değinilmemekle yetinilmiştir. Oysa hukuki gelişmeler fikri bağlamlarından ayrı değerlendirilemezler. Her kanunun ve hatta her maddenin dayandığı bir hukuk düşüncesi mevcuttur. Osmanlı son dönemindeki hukuki değişimde başat rolü de batıcılık fikri oynamıştır.

Tezimizde Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemindeki dönüşüm; öncelikle batıcılık, batılılaşma, hukuk sistemleri, kanunlaştırma ve resepsiyon kavramları ile Osmanlı'nın batılılaşma sürecini kısaca özetledikten sonra batıcılık fikrini savunan devlet adamı ve aydınların hukuk düşüncelerini ve bu fikirlerin farklı hukuk alanlarında nasıl etkili olduklarını araştırmak suretiyle işlenmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet sonrası dönemde öne çıkan batıcı fikir adamlarının hukuk düşüncelerine ve bunların uygulamadaki etkilerine yoğunlaşmıştır. Bu fikir adamlarının hukuka dair yazdıkları makale ve kitaplar dönemin şartları dikkate alınarak incelenmiştir. Bu incelemeden elde edilen veriler ile devlet tarafından çıkarılan kanun metinleri karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır.

Çalışma sonucunda Tanzimat sonrası bürokrasiye hakim olan batıcılık fikrinin hukuk sistemindeki dönüşümü sağladığı, batıcı aydınların da anayasal hareketler aracılığıyla halk arasında meşrutiyet gibi batılı değerleri yaymaya çalıştıkları ve II. Meşrutiyet sonrası batıcılık akımı içerisinde yer alan Celal Nuri'nin dönemindeki kanunlaştırmaları da etkileyen bir hukuk anlayışına sahip olduğu gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hukuku, Batılılaşma, Batıcılık, Tanzimat, Meşrutiyet

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Yasin YILMAZ		
	Student Number	17812301001		
	Department	Public Law		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Nuran KOYUNCU		
Title of the Thesis/Dissertation	The Idea of Westernism in the Ottoman State and Its Effects on the Legal System			

Economic, political, legal and cultural changes occurred in the late Ottoman period. The Ottoman State, which maintained a static legal system for centuries, began to transform after the Tanzimat era. Along with this transformation, the Ottoman legal system has shifted from Islamic law to European civil law system. Legal historians did not enough research on this systematic transition through legalization. In many studies, the laws quoted from the legislation of the western states have been enumerated chronologically, and the systematic transformation and the idea of law behind this transformation have been satisfied. In many of those studies, the laws quoted from the legislation of the western states have been enumerated chronologically, and the systematic transformation and the idea of law behind this transformation have been mentioned briefly. Every law and even every article is based on the idea of a law exists. There exist an idea of law on which every law and every article based. The dominant role in the last Ottoman legal change was the idea of westernism. Westernism played a dominant role in the last Ottoman legal change.

The transformation of the Ottoman State's legal system has been treated in our thesis, first by summarizing the Ottoman westernization process with the concepts of westernization, westernism, legal systems, legalization and reception, then by investigating the understandings of law of statesmen and intellectuals advocating the idea of westernization, and the effectiveness of their ideas on the different legal fields of the law. Especially we have focused on the legal views of the intellectuals emerged during second constitutional era, and their effects on the implementation of law. The articles and books written by these intellectuals about the law have been examined considering the conditions of the period. The data obtained from this examination and the texts of the laws issued by the state have been handled comparatively.

As a result of the study, it can be concluded that the idea of westernism after the Tanzimat led to the transformation in the legal system and that the intellectuals holding the idea of westernization tried to spread western values such as constitutionality among the people through the constitutional movements. Celal Nuri's, an intellectual at the westernization camp after the Constitutional Monarchy, understanding of law's effects on the law enacted at that time has been shown.

Keywords: Ottoman Law, Westernization, Westernism, Tanzimat, Mesrutiyet

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	III
KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ	VIII
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	2

BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMLAR

1. BATILILAŞMA	3
2. BATICILIK.....	10
3. HUKUK SİSTEMLERİ	12
3.1. Kara Avrupası Hukuk Sistemi	13
3.2. Anglo-Sakson Hukuk Sistemi.....	15
3.3. İslam Hukuk Sistemi	17
4. KANUNLAŞTIRMA VE RESEPSİYON	24

İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİNİN BATILILAŞMA SÜRECİ

1. TANZİMAT ÖNCESİ İSLAHAT HAREKETLERİ	30
1.1. Lale Devri.....	34
1.2. Nizam-ı Cedid.....	38
1.3. II. Mahmut Dönemi	43
2. TANZİMAT'TAN MONDROS'A BATILILAŞMA HAREKETLERİ	46
2.1. Tanzimat'ın İlanı	47
2.2. Islahat Fermanı	51
2.3. I. Meşrutiyet.....	52
2.4. II. Meşrutiyet	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BATICILARIN HUKUK DÜŞÜNCELERİ

1. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ BATICILIK FİKRİ	56
1.1. <i>Tanzimat Bürokrasisi</i>	58
1.2. <i>Yeni Osmanlılar ve Jön Türk Hareketi</i>	63
2. II. MEŞRUTİYET'TEN SONRA BİR FİKİR AKIMI OLARAK BATICILIK	65
2.1. <i>Abdullah Cevdet</i>	69
2.2. <i>Celal Nuri</i>	75
2.2.1. <i>Anayasa Hukuku</i>	84
2.2.2. <i>Devletler Hukuku</i>	86
2.2.3. <i>İdare Hukuku</i>	87
2.2.4. <i>Yargılama Hukuku</i>	88
2.2.5. <i>Vakıflar Hukuku</i>	89
2.2.5. <i>Medeni Hukuk</i>	90
2.2.6. <i>Ticaret Hukuku</i>	93
2.3. <i>Kılıçzade Hakkı</i>	94

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: BATICILIK FİKRİNİN HUKUK SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞİME ETKİLERİ

1. KLASİK HUKUK SİSTEMİNİN DÖNÜŞÜMÜ	97
2. KAMU HUKUKUNDA DEĞİŞİM	102
2.1. <i>Anayasa Hukuku</i>	103
2.2. <i>İdare Hukuku</i>	108
2.3. <i>Ceza Hukuku</i>	111
2.4. <i>Yargı Örgütü ve Yargılama Usulü</i>	114
3. ÖZEL HUKUKTA DEĞİŞİM.....	118
3.1. <i>Medeni Hukuk</i>	118
3.2. <i>Ticaret Hukuku</i>	124
SONUÇ	128
KAYNAKÇA	132
ÖZGEÇMİŞ	150

KISALTMALAR

- Akt. : Aktaran
- bkz. : Bakınız
- BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- c. : Cilt
- çev. : Çeviren, çevirenler
- der. : Derleyen
- ed. : Editör
- DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
- krş. : Karşılaştırınız
- md. : Madde
- MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
- M.Ö. : Milattan Önce
- M.S. : Milattan Sonra
- ö. : Ölüm tarihi
- S : Sayı
- s. : Sayfa
- vd. : Ve devamı
- Yay. : Yayını, yayınları, yayınevi
- yy. : Yüzyıl

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla bir dönüşüm ve değişim sürecini ifade eder. Kuruluşundan söz konusu döneme kadar istikrarlı ve güçlü bir hukuk düzenini devam ettiren Osmanlı devlet sistemi on dokuzuncu yüzyılın ortalarında hem mahkemelerin çeşitlenmesi hem de bu mahkemelerde uygulanacak yeni kanunların çıkarılmasıyla ciddi bir değişikliğe uğramıştır.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan hukuk sistemi şer'î ve örfî hukukun birlikteliğinde ifadesini bulmuş ve İslam hukuk sistemi olarak kategorize edilmiştir. Ancak Tanzimat sonrasında yapılan değişiklikler Osmanlı hukuk sistemini kanunlaştırmalar aracılığıyla Kara Avrupası hukuk sistemi yönünde dönüştürmüştür. Bir yandan batıdan resepsiyon yoluyla alınan kanunlar bir yandan İslam hukukunun kanunlaştırılması çabaları Osmanlı hukuk sisteminin dualist bir yapı arzemesine yol açmıştır.

Tezimizde Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemindeki dönüşüm üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede öncelikle batıcılık, batılılaşma, hukuk sistemleri, kanunlaştırma ve resepsiyon kavramları ile Osmanlı'nın batılılaşma sürecini kısaca özetlenmiş, batıcılık fikrini savunan devlet adamı ve aydınların hukuk düşüncelerini ve bu fikirlerin farklı hukuk alanlarında nasıl etkili olduklarını araştırılmıştır.

Tezin her aşamasında yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Nuran Koyuncu'ya teşekkür ediyorum. Yine tezi okuyarak görüşlerini paylaşan Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Akman'a, tezin geliştirilmesine katkı sunan Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Kılınc'a ve kıymetli dostum Arş. Gör. Yusuf Kılıç'a şükranlarımı arz ediyorum.

Yasin YILMAZ

Konya - 2018

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Osmanlı devletinin son döneminde, özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde ortaya çıkan fikir akımları, Türkiye Cumhuriyetinin kurulma sürecinde etkili olmuşlardır. Hukuk sisteminin değişimi de bu dönemde tartışılmış, lehinde ve aleyhinde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu dönem hukuk düşüncesinde ortaya çıkan fikir akımlarından batıcıların hukuka yaklaşımları ve bu yaklaşımın pratikteki yansımaları ele alınacaktır. Bu sebeple tezimizin ismi “Osmanlı Devletinde Batıcılık Fikri ve Hukuk Sistemine Etkileri” olarak belirlenmiştir.

Araştırmamız hukuk alanlarında yapılan reformların ismen zikredildiği ve kronolojik olarak sıralandığı bir çalışmadan ziyade fikri bağlamı dikkate almaktadır. Bu yönüyle diğer hukuk tarihi çalışmalarından ayrılmaktadır. Batıcılık fikrinin bürokraside ve aydın kesiminde benimsenme süreci özetlenmiş olmakla birlikte II. Meşrutiyet sonrası batıcılık akımı içerisinde öne çıkan düşünürlerin ve bu düşünürler arasında özellikle hukukçu kimliği ile öne çıkan Celal Nuri'nin hukuktaki batıcı fikirlerine yer verilmiştir.

Tezde batıcılık fikrinin Osmanlı Devleti'nde ne zaman etkin olmaya başladığı, bu fikrin hangi devlet adamları ve aydınlar tarafından benimsendiği, bu aktörlerin hukuk sistemini nasıl etkiledikleri sorularının cevapları aranmıştır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ

Hukuk tarihi biliminin bir işlevi de hukuk kurallarının ve müesseselerinin temelinde yatan, ortaya çıkma ve gelişme süreçlerindeki ekonomik, siyasi, sosyal, dini ve düşünsel faktörleri incelemektir. Başka bir ifadeyle hukuk tarihi, hukuk müesseselerinin ve hukuk düşüncesinin tarihsel süreç içinde nasıl bir değişim seyri gösterdiğini araştırır. Ele alacağımız dönem, İslam ve Türk hukuk tarihinde en önemli dönüm noktalarından biridir. İslam hukuk tarihi için ilk tedvin asrından sonra ilk ciddi tedvin hareketleri olması bakımından; Türk hukuk tarihi için ise İslam

dininin kabulünün getirdiği değişime denk bir değişim yaşanmış olması bakımından böyledir.

Osmanlı son dönemi hukuk düşüncesinde yapılan tartışmalar, ortaya sürülen fikirler hukuk tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Yeni Türk Devletinin kuruluş aşamasında bu dönemin fikir akımları ve bilhassa batıcı düşünürler etkin olmuşlardır. Tezimizde bu batıcı fikirler ve bunların hukuk sisteminin değişimindeki rolleri ele alınıp incelenecektir.

Araştırmada batıcılık fikri üzerinden hukuk düşüncesinin hukuk sisteminin nasıl şekillendirdiği gösterilmeye çalışılacaktır. Osmanlı son dönemindeki bu tecrübe hem tarihsel perspektifimizi zenginleştirecek hem de bugün halen tartışılan hukuki meselelere dair farklı bakış açıları sunacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılmak suretiyle veri toplanacaktır. Bu bağlamda Türkçe ve İngilizce dillerinde yazılmış kitap, makale gibi eserler ile Başbakanlık Osmanlı Arşiv kayıtlarının yanında, üniversitelerde yapılmış olan tezlerden bilgi toplanacak, bunlar fişlenerek tasnif edilecektir. Daha sonra elde edilen verilerin tetkiki ile birlikte, analiz ve sentez yöntemleri kullanılarak konunun yazımına devam edilecektir. Çalışmamız özellikle bilgilendirmeye dayalı, analitik ve eleştirel bir yapıda sunulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMLAR

Bu bölüm tezin temelinde yer alan kavramların işlenmesine ayrılmıştır. Öncelikle batılılaşma ve batıcılık kavramları ele alınıp incelenmiştir. Daha sonra hukuk sistemi kavramı tanımlanarak üç büyük hukuk sisteminin tarihsel gelişimleri, kaynakları ile özellikleri tanıtılmış ve bu sistemler arasında konumuz açısından önemli bulunan birtakım karşılaştırmalar yapılmıştır. Son olarak da kanunlaştırma ve resepsiyon kavramlarının üzerinde durulmuştur.

1. Batılılaşma

İnsanlık tarihinde tarım devriminden sonra on sekizinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan sanayi devrimi¹ ile yeni bir toplumsal, kültürel, siyasal ve hukuki düzen oluşmaya başlamıştır. Ekonominin merkezi tarımdan endüstriye kayarken, toplumlar ve devletler de değişmeye başlamıştır. Avrupa’da başlayan ve dünyanın geri kalanını etkisi altına alacak olan değişim sürecinin ana dönüştürücüsü; ekonomiyi ilk muharrik kabul edenler için kapitalist gelişme veya sanayinin ortaya çıkardığı bir ideoloji olarak endüstriyalizm², birçok aydınlanma düşünürü için ise insan aklının olgunlaşması ve ergenlikten kurtulması³ demek olan rasyonalizmdir.

Ekonomik açıdan endüstriyel bir toplum, yetkin aklın ürettiği bilimde evrensellik iddiası, geleneksel bağlarından kurtulmuş kendi kaderini tayin edebilecek özgür bireyin doğuşu ve kurumsal bir yapıya sahip demokratik ulus-devlet “*dörtlü kodu üzerine DNA’sı sarmalanmış*”⁴ Batı medeniyeti, totaliter⁵ denilebilecek tutum ve uygulamalar ile dünyanın geri kalanı üzerinde etkin ve etkili olmaya başlamıştır.

¹ Bkz. Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı: 1789-1848*, çev. J. Ergüder & A. Şenel, V Yay. Ankara, 1989, s. 43 vd.; Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. A. Buğra, Alan Yay. İstanbul, 1986, s. 67 vd.

² Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev: Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998, s. 20-21.

³ Bkz. Immanuel Kant, “Aydınlanma Nedir?”, çev. Atilla Yayla, *Liberal Düşünce*, c. 10, No: 38-39, Bahar-Yaz 2005, s. 225-230.

⁴ İlhan Tekeli, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Üzerine Bir Üst Anlatı”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, (Cilt: 3, Modernleşme ve Batıcılık), İletişim Yay., İstanbul, 2007, s. 19-43.

⁵ Max Horkheimer & Theodor W. Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Oğuz Özügül, Kabalcı Yay., İstanbul, 1995, ss. 5-42

Timur'a göre, altyapı planında kapitalist üretim biçiminin egemenliği, üst yapı planında da Rönesans ve Aydınlanma aşamalarından geçen bu yeni toplum modeli, 16 ve 17. yüzyıllardan başlayarak ilk olarak iktisadi ve daha sonra askeri ve siyasi boyutta egemenliğini kesinleştirmiştir.⁶ Bu egemenliğin hukuk alanını da etkilemesi kaçınılmazdı. Hukuk da bu yeni çağda düşünsel ve sistemsel boyutlarda değişim ve hatta dönüşüme uğramıştır.

Batı medeniyetinin egemenliği fark edildikten sonra dünyanın geri kalanı ister istemez ya Batı'ya teslim olmak yani benliklerini yitirerek yok olmak ya da Batı'ya benzemek zorunda kalmıştır.⁷ İkinci yolu tercih edenlerce Batı'ya benzemek bir nefis müdafaası yani hayatta kalmanın yegane çaresi haline gelmiştir.⁸

Batılılaşmak için her şey den önce, kısmen veya tamamen Batı'nın üstünlüğünü kabul ve itiraf etmek gerekir.⁹ Ülken'e göre batılılaşma, çağdaş Batı kültürüne girmek için bu kültür dışındaki toplumların yaptıkları çabaları ifade eder.¹⁰ Bu toplumlar Avrupa'nın yaşadığı ilerlemenin karşısında batılılaşmayı, “*tarihsel gecikmişliğin giderilmesinin telafi edici bir aracı*”¹¹ şeklinde anlamlandırmışlardır. Ritter'e göre batılılaşma, batı dışı toplumların geleneksel yaşam tarzlarından koştukları, üretim biçiminin, kültür ve eğitimin, devlet-toplum örgütlenmesinin batıda geliştirilmiş modellerini kabul ettikleri ve etkin olarak benimsedikleri bir süreçtir.¹² Ancak nasıl Batılı olunabileceği hiçbir zaman kesin bir açıklığa kavuşmamıştır. Batılılaşma, daha çok hayal edilen bir değişimi anlatır ve nihayet Batı'nın fiziki özelliklerinin, yani onun modasının ve maddi kültürünün

⁶ Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, İmge Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 37.

⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi yay. İstanbul, 2012, s. 28.

⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s. 19 (Bu eser bundan sonra “Batılılaşma Hareketleri” şeklinde kısaltılarak anılacaktır); Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken yay. İstanbul, 1992, s. 20 (Bu eser de “Düşünce Tarihi” olarak verilecektir).

⁹ Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 18.

¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969, s. 42.

¹¹ Ahmet Çiğdem, “Türk Batılılaşmasını Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkaldığı, Batılılaşma, Modernite ve Modernization”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul, 2007, c. 3, s. 68-82.

¹² Joachim Ritter, *Avrupa'nın Sorunu Olarak Avrupalılaşma*, çev. Ayşe Sabuncuoğlu, Afa Yay., İstanbul, 1994, ss. 38-39.

benimsenmesini içerir. Kısacası bu anlayışa göre “*batılılaşmış şey batılı görünen her şeydir*”¹³ denilebilir.

Günümüz Türkçe’sinde batılılaşma tabiri, çoğunlukla batı dışındaki toplumlarda -konumuz bağlamında- geç dönem Osmanlı’sı ile Cumhuriyet dönemi sonrası Türkiye’de batı medeniyetinin gelişmiş düzeyine erişebilmek için uygulanmaya çalışılan siyasal, sosyal ve kültürel girişimleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır.¹⁴ Asrılık, asrileşme, muasırlaşma, muasır medeniyet seviyesine ulaşma, çağdaşlaşma veya modernleşme kelimeleri de çoğu zaman batılılaşma kavramını ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

Modernlik, 17. yüzyılda Avrupa’da başlayan ve sonrasında dünyanın geri kalanını derinden etkileyecek ve tahakkümü altına alacak bir yaşam biçimi olarak karşımıza çıkar.¹⁵ Batılılaşma sadece Batılı toplumlar ile diğer toplumlar arasındaki ilişkileri anlatır. Oysa nötr bir kavram olarak sunulan modernleşmenin¹⁶, Batılı olmayan toplumların kendi aralarındaki ilişkileri de içerdiği kabul edilir. Ancak modernleşmenin on sekizinci yüzyılda Avrupa’nın yaşadığı politik ve ekonomik dönüşümleri evrensel bir deneyim haline getirdiği de iddia edilmiştir.¹⁷

Çağdaşlaşma terimini kullanmayı tercih eden Berkes’e göre toplumlarda en yüksek sayılan değerler, kutsal sayılan dini değerler kisvesine bürünürler ve “*din, geleneğin en son sığınağı, son savunma kalesidir.*”¹⁸ Modern düşünce, merkezini dini kuralların oluşturduğu dünya görüşünde değişiklik yaparak; hayatın ekseninde mantıksal akıl yürütmenin ile bilimsel bilginin olduğu ve dini inanışların özel hayatlarla ve vicdanlarla sınırlandırıldığı bir sistem inşa etmiştir.¹⁹

Batılılaşma kavramı daha çok kültürel ve sosyal bir değişimi imlerken, modernleşme ve çağdaşlaşma bilim ve teknik gibi maddi gelişmelere yönelik

¹³ Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yay. Ankara, 1999, s. 17.

¹⁴ Şükrü Hanioğlu, “Batılılaşma”, md. *DİA*, 1992, c. 5, s. 148-152.

¹⁵ Sevil, s. 19.

¹⁶ Çiğdem, s. 68; Murat Belge, “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, (ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil), İletişim yay. İstanbul, 2007, c.3, ss. 43-67.

¹⁷ Göçek, s. 18.

¹⁸ Berkes, s. 18-20.

¹⁹ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tannöver, İstanbul 2010, s. 26.

vurgusuyla manevi bir değer ifade etmeyen, nötr bir anlam taşımaktadır. Osmanlı tarihinde özellikle Tanzimat'tan sonra yapılmaya başlanan değişiklikler için çağdaşlaşmadan çok batılılaşma terimini kullanmak daha uygun görünmektedir.²⁰

Ülken de bu farkı vurgular:

“Tekniği Batı’dan alalım, fakat ahlakımızda, hukukumuzda doğulu kalalım diyemeyiz. Hatta tekniği, bilimi milletlerarası bir fikir piyasasından alalım; fakat sanatımız, felsefemiz milli olsun hiç diyemeyiz. Böyle bir milletlerarası piyasa yoktur. Ancak çağdaş ve birleşik faaliyetleri olan bir milletler seviyesi vardır. O seviyeye erişmek için sanatta da, hukukta da, ahlakta da, felsefede de, bilimde de yaratıcı olmak gerekir. Bu değerlerde yaratıcı olamayan bir milletin milletlerarası piyasadaki sanat örneklerini, hukuk şekillerini, felsefe eserlerini almasından bir sonuç çıkamaz. Hele bunların son yemişleri olan tekniği ve teknik ürünlerini almasından hiçbir sonuç çıkamaz. Çünkü onları yapan, o üstün kültürün yaratıcılığını ve üreticiliğini sağlayan, dünya görüşü ve zihniyettir.”²¹

Şu halde bir toplumun yapacağı en önemli şey, bilgi ve değer üretme sürecini hızlandırmak ve böylece kendi içinde yeterli bir duruma gelmeye çalışmaktır. Modernleşme başka bir medeniyette üretilen bilgi ve işlevlere her toplumun kendi tarihinde geliştirdiği kurumları ve düşünce sistemlerini uyarlamasıdır.²² Bu temeddünü²³ beceremeyen toplumların topyekün üstün medeniyete benzemeye çalışması kaçınılmazdır.

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan itibaren fetihlerle büyümüş, ekonomik ve sosyo-kültürel hayatı da bu sisteme uygun olarak şekillendirmiştir. Küçükömer, bu büyümenin kendi dezavantajlarını da beraberinde getirdiğini, nicel yayılmanın nitel bir zaafa neden olduğunu ve askerliğe dayalı ekonomik yapıların taşıyamayacakları kadar yük altına girdiklerini ifade ederek bu durumu “*hegemonya paradoksu*” olarak nitelendirmektedir.²⁴ 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı

²⁰ Hanioglu, “Batılılaşma”, s. 148.

²¹ Ülken, Düşünce Tarihi, s. 23.

²² Fazlur Rahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ & Mehmet Aydın, Selçuk Yay. Ankara, 1993, s. 268.

²³ Temeddün kavramı için bkz. Ahmet Karaçavuş, “Temeddünden Medeniyete (Civilisation): Osmanlı’nın İnsan Toplum ve Devlet Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme”, *OTAM*, 37/Bahar 2015, s. 87-180.

²⁴ İdris Küçükömer, *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yay. İstanbul, 2007, s. 39.

İmparatorluğu'nun ilerleyişinin durması, var olma nedeni olan askeri ve idari mekanizmaları sarsarken, genelde tüm sosyo-kültürel hayatı derinden etkilemiştir.²⁵

Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyanın gidişatından ayrı kaldığını belirterek özellikle dini nedenlerle Batıdaki bilimsel, teknolojik ve ekonomik gelişmelere karşı mutlak kayıtsızlığın etkisiyle ortaya çıkan her alandaki değişimin devletin düzenini sarstığını ve onu da değişime zorladığını ifade eder.²⁶ Turhan ise Osmanlı'nın duraklamasının nedenlerini iki açıdan incelemektedir. İlk olarak Osmanlı idarecilerinin kültürüyle, Türk halk kültürü arasında derin bir uçurumun meydana geldiğini ve kültürel faaliyetlerinin geniş bir kitleye yayılmadığını; ikinci olarak ise Batı dünyasında farklı toplumların birbirleri arasındaki kültürel etkileşimlerinin devam ederken İslam camiasında toplumlar arasında ise Osmanlı Türklerinin medeniyetlerini idame ettirmeleri konusunda yalnız kaldıklarını belirtir.²⁷

Duraklama döneminde Genç Osman ile başlayıp IV. Murad ve Köprülüler devrinde devam eden ilk ıslahat girişimleri, Avrupa'yı taklit kaygısı taşımadan, devletin sorunlarına bütünüyle iç dinamikler çerçevesindeki çözüm arayışlarıdır.²⁸ İnalçık, Osmanlı tarihinde batıya benzeme düşüncesinin miladının, batılılaşmanın hem gerekçesi hem de başlangıcı olarak gösterdiği Viyana yenilgisi olduğunu söylemektedir.²⁹ Bu yenilgiden sonra başta askeri teknoloji olmak üzere batıdan geride kaldığı fiili olarak anlaşıldığı için Osmanlı'nın batılılaşma serüveni bu tarihten sonra başlamıştır denilebilir.

Şadan, Osmanlı batılılaşma tecrübesini psikanaliz ve sosyal psikoloji açısından incelemiştir. Batıda meydana gelen dehşet verici ilerlemeye Osmanlıların katılmadığını; bunu araştırmaya koyulan devlet adamlarının sebebi batıya benzememekte bulduklarını, bundan sonra halk ile devlet adamları arasında bir çatışmanın ortaya çıktığını; çatışma ile karşılaşan bir yetişkinin ya çatışmaya sebep

²⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 38-39.

²⁶ Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler I*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1997, s. 17.

²⁷ Mümtaz Turhan, *Garplışmanın Neresindeyiz?*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1980, ss. 41-44.

²⁸ Hanioğlu, "Batılılaşma", s. 149.

²⁹ Halil İnalçık, "II. Meşrutiyet", *Doğu-Batı*, II. Meşrutiyet Özel Sayısı, Cilt: 1, Sayı: 45, 2008, s. 11-19.

olan şartlardan kendini kurtarmaya ya da o şartları değiştirmeye çalışacağını; çocuğun yetişkinin tam tersi olarak çatışmaya sebep olan şartları yok sayacağını, bilinç dışına atacağını; böylece doğal ve normal olmayan bir şahsiyetin yani toplumun oluşacağını öne sürer.³⁰

Şadan, batılılaşma sürecinde toplumun daima bir mücadele ve çatışma içinde olduğunu, bir tarafta isyan edilen batıcı devlet adamlarının diğer tarafta ise isyan eden bir halkın olduğunu ve bunun da çocuğun gelişimi sırasında baba, anne ve sonra çevreye başkaldırısını hatırlattığını; çocuk üzerinde özellikle babanın derin bir etkisi olduğunu, bu nedenle çocuğun babayı hem sevdiği hem de ondan korktuğunu; çocuktaki bu korkunun halledilemediği takdirde bunun aşağılık hissine yol açacağını; aşağılık hissini de bireyi sürekli tehdit altında tutarak toplum içinde yer almasını engelleyeceğini; bu durumun, milli duyguları gevşettiğini ve toplumsal düzeni bozduğunu ve nihayet Osmanlı'daki batılılaşma hareketinin hastalıklı cephesinin burada yattığını ifade eder.³¹

Osmanlı Devleti'nin batılılaşma sürecine bakıldığında her dönemde farklı özellikler taşıyan farklı aşamalardan geçtiği görülür. İncalcık bu aşamaları üçe ayırır. İlk olarak 15-18. yüzyıllarda Osmanlı bürokratları, Avrupa'nın silah ve aletlerini almaya yönelmişlerdir. 18. yüzyılı kapsayan ikinci aşama, askerlikle ilgili konularda Batılı teknik ve bilimlerini öğretmek için Avrupalı uzmanların davet edildiği, mühendishanelerin yapıldığı ve matbaanın işlerlik kazandığı dönemdir. Bu sayede Osmanlı zihin dünyası Batı bilimi ile sistemli olarak temasa geçmeye başlamıştır. Üçüncü aşama, Tanzimat döneminde Batılı idari, hukuki ve siyasi kurumları aktaran uygulamalar ile devletin bu uygulamalara dayanarak yeniden yapılandırılmasıyla başlamıştır.³² Başka bir yaklaşıma göre batılılaşma ilk evrede zihniyet, ikincide kurum ve son evrede de kimlik bağlam ve çevresinde meydana gelmiştir.³³

³⁰ İzzeddin Şadan, *Birsam-ı Saadet*, İstanbul, Işık Dizgievi, 1943, ss. 31-33.

³¹ Şadan, ss. 33-35

³² Halil İncalcık, *Rönesans Avrupası -Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci-*, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2013, ss. 318-320.

³³ Hasan Bülent Kahraman, "Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, (ed. Tanıl Bora & Murat Gültekinçil), İletişim Yay. İstanbul, 2007, c.3, s. 125-147.

Osmanlı'nın batılılaşma sürecini daha iyi anlamak için karşılaştırmalı bir manzara sunmak yerinde olacaktır. Dünyada "batılılaşma" adıyla tanınan süreç ve programın ilk örneği Osmanlı ve Rus İmparatorluklarında görülmüştür.³⁴ Rusya örneği de her ne kadar Osmanlı'nın aksine modernleşmesi gürültülü ve daha kapsamlı olarak başlamış olsa da, benzer bir sürece ve benzer eğilimlere sahne olmuştur.³⁵

Rusya'dan sonra Osmanlı son döneminde sürekli örnek gösterilen Japonya örneği hatırlanabilir. 1868 Meiji Restorasyonu ile Japonya, mevcut yapının ıslahatla dönüştürülmesinden ziyade Cumhuriyet rejimine geçilmesi gibi radikal bir kopuş ve dönüşüm yaşamıştır.³⁶ Bu tarihten sonra Japonya sanayileşme, batı felsefesini ciddi manada araştırma ve Avrupa'ya öğrenci gönderme gibi batılılaşma hamlelerini hayata geçirmiştir.³⁷ Devlet öncülüğünde özel sektörünü ortaya çıkarması, kapitalizme ayak uydurarak sanayi devrimini gerçekleştirmesi, bu ekonomik dönüşümü bilim, teknoloji ve eğitim alanlarıyla sağlamlaştırması Japonya'nın Osmanlı'dan farklı ve başarılı bir batılılaşma süreci geçirdiğini göstermektedir.³⁸

Batılılaşma batı dışındaki milletlerin farklı yoğunluklarda yaşadıkları bir süreci ifade etmektedir. Özellikle batılı devletlerle mücadele halinde olan milletler için bu süreç kaçınılmaz bir nitelik arz etmektedir. Rusya, Japonya ve Osmanlı batılılaşmayı farklı karakteristiklerle yaşayan üç önemli örnektir. Batılılaşmadan sonra kabaca batılılaşmayı hedef alan ideoloji olarak tanımlanabilecek batıcılık kavramına geçilebilir.

³⁴ Belge, s. 43.

³⁵ İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2008, ss. 18-19.

³⁶ Selçuk Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, İletişim yay. İstanbul, 2015, s. 11.

³⁷ Murat Belge, *Militarist Modernleşme*, İletişim yay. İstanbul, 2012, s. 316 vd.

³⁸ Esenbel, s. 12.

2. Batıcılık

Batı dışındaki devletlerde farklı tonlarda ve üsluplarda batılılaşmayı hedef alan hareketlere batıcılık denilebilir. Ülken'e göre batıcılık, batılılaşma hareketini benimseyenlerin bu harekete karşı çıkanlar nezdindeki ismidir.³⁹ Başka bir tanımlamaya göre batıcılık, devleti kötü durumundan kurtarmak ve çağdaş batılı devletler seviyesine ulaştırmak için teknolojik, bilimsel, sosyal, kültürel, hukuki ve siyasi kurumlarının batıdan alınması gerektiğini savunan düşünce akımıdır.⁴⁰

Batıcılık, siyasal veya düşünsel saiklerle batı taklidini öngören bir akımı ifade eder. İbn Haldun'un dediği gibi “*mağluplar galipleri taklit eder*”⁴¹, taklit etmek de zorundadır. Ancak eleştirilecek nokta taklit değil, rastgele taklit ve taklit edilen kurumların toplumun kendi yapısıyla uyuşturulmamasıdır.⁴² Bilinçli olduğu ve tahkik amacını unutmadığı sürece taklit kötülenecek bir şey değildir.

19. yüzyılda Rusya'da aydınlar Slavofiller ve batıcılar olmak üzere iki düşünce tarzına ayrılmıştır. Büyük ölçüde romantik edebiyatçılardan oluşan Slavofiller dini ve milli değerlerin muhafazasını savunurken batıcılar ülkenin geleceğini batılı bir siyasi ve hukuki düzende görmüşlerdir.⁴³ Japonya'da ise yerel değerlerin korunup batı teknolojisinin edinilmesini isteyen devlet adamlarının yanında teknolojiyle ve kültürüyle batının bir bütün olduğunu fark edip bütüncül bir batıcılık yaklaşımı sergileyen aydınlar da olmuştur.⁴⁴

Türkiye özelinde batıcılık, İmparatorluk döneminde başlayıp Cumhuriyet'te de yeni boyutlar kazanan “*Avrupa'nın toplumsal ve fikrîsel bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşımı*”⁴⁵ ifade eder. Osmanlı toplumunda batılı değerlerden haberdar olup toplumunu geride kalmış gören ve kendisine toplumu bu

³⁹ Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 42.

⁴⁰ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2017, s. 66.

⁴¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay. İstanbul, 2007, s. 121.

⁴² Bülent Tahiroğlu, “Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay. İstanbul, 1985, c. 3, s. 588-601.

⁴³ Bkz. Ivan Kireevsky, “On the Nature of European Culture and on Its Relationship to Russian Culture.” In *Russian Thought*, edited William Leatherbarrow. Michigan: Ardis Publishers, 1987.

⁴⁴ Bkz. Ishida Takeshi, “Westernism and Western 'isms' in Modern Japan”, *History of European Ideas*, Vol. 1, No. 4, ss. 293-306, 1981.

⁴⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay. İstanbul, 1991, s. 11.

kötü durumdan kurtararak ilerletme görevi biçen batıcı bir seçkinler sınıfı oluşmaya başlamıştır.⁴⁶

Batı'yı ilk tanıyıp toplumu dönüştürmesi gereken ulema yani ilmiye sınıfı olmamış daha çok bürokrasi ve askeriye sınıflarına mensup kişiler bu görevi üstlenmişlerdir.⁴⁷ Osmanlı batılılaşmasında dikkat çeken bir unsur, bu hareketin devlet eliyle yapılması, motor gücün, destekçinin ve koruyucunun resmi ve bürokratik bir nitelik taşımasıdır. Aşağıdan, halktan gelen bir istekle değil, "bürokrasinin öyle münasip görmesiyle" başlayan ve devam eden, "tepeden tabana olan bürokratik bir harekettir".⁴⁸

Batıcılık hareketi, askeri yenilgilerin sebebinin batılı devletlerin üstünlüğünde görülmeye başlandığı III. Ahmet devrinde ortaya çıkmış ve III. Selim ile ilk başarısını kazanmış, daha sonra sürekli olarak Türkiye'nin yöneldiği taraf batı olmuştur.⁴⁹ Batılılaşma tarihimizde bir dönüm noktası olan Tanzimat ve sonrası reformları, küresel ölçekte birçok ülkede gerçekleşen daha geniş bir dalganın bu topraklardaki tezahürüdür.⁵⁰

Batılılaşma hareketinin Osmanlı'da yoğun bir şekilde tartışıldığı II. Meşrutiyet döneminde kendilerine Garpcılar (Batıcılar) adını veren bir grup ortaya çıkmıştır.⁵¹ 1911 yılında Abdullah Cevdet tarafından yayımlanan "İctihad" dergisi bu hareketin merkezi haline gelmiştir. Başta Abdullah Cevdet, Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı olmak üzere materyalizm ve pozitivism gibi Batı'daki akımlardan etkilenen pek çok yazar toplum ve devletin her yönüyle batılılaşması dışında bir çarenin bulunmadığı fikrini savunmuşlardır.⁵²

Hukukta batılılaşma, genel anlamdaki batılılaşma hareketi çerçevesinde "19. yüzyılda başlayan ve Cumhuriyet dönemindeki hukuk inkılaplarıyla doruğa ulaşan

⁴⁶ Hanioğlu, "Batılılaşma", s. 149.

⁴⁷ Bekir Karlığa, *Islahatçı Bir Düşünür Tunus'lu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, İstanbul, 1995, s. 38.

⁴⁸ Durmuş Hoccoğlu, *Laisizmden Milli Sekülerizme*, Selçuk yay. Ankara, 1995, s. 168; Cengiz Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, Birey Yay. İstanbul, 2004, s. 148.

⁴⁹ Ülken, *Düşünce Tarihi*, s. 205.

⁵⁰ Ruth A. Miller, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç: Fıkıhtan Faşizme*, çev. Hamdi Çilingir, Ufuk Yay. İstanbul, 2013, s. 36.

⁵¹ Hanioğlu, "Batılılaşma", ss. 148-149.

⁵² Hanioğlu, "Batılılaşma", s. 150.

*devletin siyasi ve hukuki yapısını Batı şekil ve normlarına uydurma hareketidir.*⁵³ Tanzimat ve sonrasında yapılan kanunlaştırmalar hem hukuk sisteminin batılı ölçülere göre düzenlenmesi sonucunu doğurmuş hem de Cumhuriyet döneminde yapılacak olan köklü hukuk reformlarına zemin hazırlamıştır.⁵⁴ Nihayet Cumhuriyet'in ilk yıllarında hukuk sistemi temelden değiştirilmiş ve resepsiyon yolu ile batılılaştırılmıştır.

3. Hukuk Sistemleri

Hukuk sistemi, hukuk terminolojisinde birden çok anlama gelen kavramlar arasındadır. Genellikle bir devletin kendi toprakları dahilinde uyguladığı hukuk kurallarının dayandığı hukuk zihniyeti ile birbiriyle bağlantılı bir çoğul-dizge oluşturan kanun düzenini ifade etmek için kullanılır. Bunun yanında bir devlette uygulanan hukuk sisteminin alt dalları için de “ceza hukuku sistemi”, “infaz sistemi” gibi “sistem” kavramına başvurulabilmektedir.⁵⁵

Bir hukuk sistemi, kendine özgü bir kimlik taşıyan unsurlarla oluşur. O zaman teşhis edilebilir bir biçimi vardır ve kendisini başka sistemlerden farklı kılan özsel niteliklere sahiptir. Hukuk sisteminin adli kurumlara, tam bir hukuk doktrinine ve normatif bir üretim ve yorum metodolojisine sahip olması gerekir.⁵⁶

Dünyanın bugünkü halinde uluslararası ticaretin gelişmesi, ülkeler arasında insan ve sermaye dolaşımının kolaylaşması gibi sebeplerle hukuk sistemleri arasında belli ölçüde bir yakınlaşmadan bahsedilebilir.⁵⁷ Ancak bu yakınlaşma sistemlerin ayırt edilebilmesini güç kılacak oranda değildir. Bugün dünyada sosyalist hukuk

⁵³ Aydın, “Batılılaşma”, s. 162.

⁵⁴ Hocaoğlu, s. 148 vd; Otacı, s. 146; Mehmet Akif Aydın, “Batılılaşma (Hukuk)” md. *DİA*, 1992, c. 5, s. 162-167; Ömer Turan, “1926 Hukuk İnkilâbının Fikri Temelleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 32, c. 11, Temmuz 1995, ss. 477-493.

⁵⁵ Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin Yay., Ankara, 2011, s. 555.

⁵⁶ Ali Mezghani, *Tamamlanmamış Devlet -Arap Ülkelerinde Hukuk Sorunu-*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay. İstanbul, 2015, s. 35.

⁵⁷ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, Ekin Yay. Bursa, 2008, s. 140.

sisteminin çökmesiyle belli başlı üç büyük hukuk sistemi kalmıştır.⁵⁸ Bunlar; Kara Avrupası, Anglo-Sakson ve İslam hukuk sistemleridir.

Hukuk sistemleri arasında yapılacak bir karşılaştırmada tarihsel temeller, toplumsal ve kültürel zemin ile hukuk teknikleri açılarından değerlendirme yapılmalıdır. Montesquieu, hukuk düzenleriyle milletlerin karakterleri arasında yakın bir ilginin var olduğunu belirtmiştir.⁵⁹ Bu ilgiden dolayı hukuk sistemleri uygulandıkları farklı ülkelerde birbirlerinden farklı hukuk kültürleri oluştururlar.

Üç temel hukuk sistemini karşılaştırmalı olarak ele almak gerek Tanzimat sonrası hukuki yapıyı anlayabilmek gerekse Osmanlı'da uygulanan hukuk sisteminin kendini meşrulaştırdığı dini çerçeveyi kavrayabilmek bakımından önemlidir.

3.1. Kara Avrupası Hukuk Sistemi

Kara Avrupası hukuk sistemi, büyük ölçüde Roma hukukuna dayanan Fransız, Alman, İtalyan, İsviçre, İspanyol hukuk sistemlerini ifade etmek için kullanılır.⁶⁰ Roma hukuku, Roma şehrinin kurulduğu M.Ö. 753 yılından Doğu Roma İmparatoru Iustinianus'un ölüm tarihi olan M.S. 565 yılına kadar geçen zaman aralığında Roma'nın egemenliği altında bulunan ülkelerde uygulanmış olan hukuktur.⁶¹ Iustinianus, Roma hukuk kurallarını 4. yüzyılda "*Corpus Iuris Civilis*"⁶² adı verilen bir eserde toplayarak yazılı hale getirmiştir.⁶³

⁵⁸ Gözler, s. 139. Japonya'da uygulanan hukuk sistemi örneğinde olduğu gibi *sui generis* (kendine özgü) hukuk sistemleri de mevcuttur. Konumuz açısından önem arz etmedikleri için bu sistemlerden bahsedilmedi.

⁵⁹ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Şevki Özbilen, Seçkin Yay. Ankara, 2014, s. 231 vd.

⁶⁰ Gözler, s. 128; A. Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003, s. 13.

⁶¹ Özcan Karadeniz-Çelebican Özcan, *Roma Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay. (Yayın No: 518), Ankara, 1997, s. 1.

⁶² *Corpus Iuris Civilis*'in; hukuk öğrenimi için bir hukuka giriş kısmı (Institutiones), klasik hukukun derlenmesi (Digesta) ve imparator emirlerinin toplanması (Codex) şeklinde üç kısımdan oluşturulması öngörülmüştür. Daha sonra 16. yüzyılda, Justinianus zamanında çıkarılan emirnamelerin toplanması (Novellae) şeklinde dördüncü bir kısım olarak eklenmiştir. Böylelikle toplamda dört kısımdan oluşan kanunnameye, 16. Yüzyılda Corpus Iuris Civilis adı verilmiştir. Bülent Tahiroğlu & Belgin Erdoğan, *Roma Hukuku Dersleri*, Der Yay. İstanbul, 2001, ss. 75-80. *Corpus Iuris Civilis* tümüyle eski dönem Roma Hukukunu yansıtmamaktadır. Devrin ihtiyaçlarına göre değişiklikler yapılmıştır. Özellikle aile hukuku sahasında Hristiyanlıktan epey alıntılar vardır. Ceza hukuku yine

Roma İmparatoru Iustinianus'un teşebbüsleri içinde en önemlisi, sonraki zamanlara da en fazla etki ederek tarihin kendisine verdiği "Büyük" unvanını haketmesine sebep olanı, yüzyıllarca ve zamanımıza kadar uygulanagelen hukukun esasını kurarak Batı medeniyetinin ortak temellerinden birisini teşkil eden bu yasama faaliyetidir.⁶⁴

Roma devleti, gelişim süreciyle birlikte hukukunda da farklı değişimler yaşamıştır.⁶⁵ İlk aşamada Roma hukuku din adamlarının elinde olması sebebiyle dini nitelik arz etmektedir. Bu dönemden Hıristiyanlığın Roma'yı geniş ölçekte etkilemesiyle ortaya çıkan döneme kadar hukuk din adamlarının etkisinden çıkıp laikleşmiş, hukukun kaynağı genel manada din yerine imparatorun emirnameleri olmuştur.⁶⁶

Kilise bir kurum olarak devleti etkilemeye başladığında Roma devletinin asırlar öncesine dayanan köklü bir hukuku vardı. Kilisenin ise Romanın hukukuna alternatif olabilecek hukuku ve teklif edebileceği tedvin edilmiş kanunları yoktu.⁶⁷ Bu sebeple Kilise, Roma Hukukunu benimsemek durumunda kalmıştır.⁶⁸

11. ve 12. Yüzyıllarda İtalya üniversiteleri hukuk eğitiminde Roma hukukunu esas almış ve Avrupa'nın diğer ülkelerinden buralara gelen öğrenciler de bu hukuku öğrenmişler ve uygulamaya başlamışlardır.⁶⁹ Otacı, ihtiyat kaydıyla Roma hukukunun 12. yüzyıl başlarında yeniden canlanmasının bir nedeninin de Endülü's'ten intikal eden bilgiler arasında yer alan teorik temelleri sağlam İslam

Hıristiyanlığın etkisi ile eskiye nazaran geçici bir süre olarak yumuşamıştır. Bkz. Otacı, s. 71 vd. Yine bkz. Iustinianus, Institutiones, çev. Ziya Umur, İstanbul Üniversitesi Yayınları (no: 1291) Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1968;

⁶³ Karadeniz-Çelebican, ss. 42-43; Tahiroğlu & Erdoğmuş, ss. 74-75; Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2010, s. 70.

⁶⁴ Institutiones, (Giriş) VII.

⁶⁵ Karadeniz-Çelebican, s. 136; Otacı, s. 61.

⁶⁶ Otacı, s. 62.

⁶⁷ Otacı, s. 69.

⁶⁸ Roma hukuku ile Kilise birlikteliği "Kilise Roma Hukukuna göre yaşar" (*ecclesia vivit lege Romana*) sözü ile ifade edilmiştir.

⁶⁹ Karadeniz-Çelebican, s. 76.

Hukuku etkisi olabileceğini iddia eder.⁷⁰ Bu tarihlerden sonra Roma hukuku Kara Avrupası ülkelerine yayılarak farklı kanunlaştırmalara kaynaklık etmiştir.

Kara Avrupası hukuk sistemi, yazısız hukuk kurallarının derlenip bir kanunda toplanması suretiyle tedvin edilmiştir, modern anlamda ilk tedvin hareketleri 1669 yılında Fransa’da başlamış, asıl tedvin medeni hukuk alanında Napolyon Kanunu (*Code Napoleon* veya *Code Civil*) ile olmuştur.⁷¹ Bu hukuk sisteminde yazılılık esastır, örf ve adetler hukukun ancak tamamlayıcı kaynağı durumundadır; ichtihad hukukun asli değil yardımcı kaynağıdır; özel ve kamu hukuku ayrımı vardır; bu ayrıma bağlı olarak yargı da idari ve adli olarak ikiye ayrılmıştır.⁷²

3.2. Anglo-Sakson Hukuk Sistemi

Anglo-Sakson hukuk sistemi, İngiltere’de doğmuştur ve ABD, Kanada, Avustralya, Hindistan, Güney Afrika ve eski İngiliz sömürgesi birçok ülkede uygulanmaktadır.⁷³ Anglo-Sakson hukuk sistemine “*common law*”⁷⁴ veya “İngiliz hukuk sistemi” de denilebilmektedir. 1066 yılında İngiltere’yi işgal eden Normanlar adaleti sağlamak için ülkenin değişik yerlerine hakimler göndermişler ve bu hakimler gittikleri yerin örf ve adetlerinden uygun olanlarını seçmişler ve bunlara göre karar vermişlerdir.⁷⁵ İşte hakimler tarafından yaratılan bu hukuk sistemine “*common law*” denmektedir.

Common law’un uygulandığı mahkemelerde adalet bulamayanlar krala başvurmaya başlamış ve kralın tayin ettiği mahkemenin yargılamalarıyla da “*equity law*” oluşmuştur.⁷⁶ Bir süre sonra hakkaniyet ve nesafet hukuku anlamına gelen *equity law*, *common law* ile çatışmaya başlamış ve 19. yüzyıldan sonra bütün

⁷⁰ Otacı, s. 75

⁷¹ Gözler, s. 129; Arzu Oğuz, *Karşılaştırmalı Hukuk*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003, ss. 56-57.

⁷² Gözübüyük, s. 13; Gözler, s. 131.

⁷³ Gözler, s. 131.

⁷⁴ Common Law; dar anlamı ile İngiliz Krallık mahkemelerinin oluşturduğu hukuk olarak, medeni hukuk kavramının karşılığı olarak veya Anglo-Sakson Hukuk Sistemi’nin bütünü ifade edici bir şekilde kullanılmıştır. Bkz. Oğuz, s. 258.

⁷⁵ Gözler, s. 131; Gözübüyük, s. 13.

⁷⁶ Oğuz, s. 254; Gözler, s. 132.

mahkemeler de her iki hukuk da uygulanma hakkına sahip olmuştur.⁷⁷ Equity law ve common law birbirleriyle kural olarak çelişmeyen ve aynı amaca yönelik kullanılan kurallar şeklinde anlaşılmalıdır. Common law'un equity law'dan üstte yer aldığı kabul edilmekte ancak bazı durumlarda equity law'un common law kurallarını değiştirebilmesi de söz konusu olabilmektedir.⁷⁸ Yine 19. yüzyılda İngiliz Parlamentosunun koyduğu kurallar demek olan "statue law" devreye girmiştir.⁷⁹ "Statue law" veya "statutory law" parlamentonun çıkardığı yasaların yanında Kral veya Kraliçe adına çıkarılan tüzükler, yargılama kuralları ve yerel yönetmelikleri de kapsamaktadır.⁸⁰ Common law sistemi denilince equity law ve statue law'u da kapsayan bir sistem anlaşılır.

Anglo-Sakson Hukuku'nda, Kıta Avrupası hukuk sisteminden farklı olarak, genel ve soyut özellik taşıyan kanunlara değil emsal yargı kararlarına başvurmak esastır. Statue law olarak bahsedilen kanunlar dahi yargı merciinin yorumlamasıyla hukuk sistemine dahil olmuş kabul edilir.

Anglo-Sakson tarihsel tecrübesi, devletin hukuk üzerindeki egemenliğinin yargı vasıtasıyla gerçekleşebileceğini göstermektedir. Common Law, kralın otoritesinden tümüyle bağımsız olan yargıç tarafından inşa edilmiş bir hukuk düzenidir. Onu tamamlamak için gelecek olan equity ve statue law dikkate alındığında İngiliz hukuku bu özelliği bakımından bir devlet hukukudur.⁸¹

Anglo-Sakson hukuk sistemi tedvin edilmemiştir, hukuk kuralları örf ve adet kurallarından ve çok sayıda mahkeme icthahlarından oluşur.⁸² 18 ve 19. yüzyıllarda aydınlanma felsefesi, doğal hukuk ve Roma hukukunun etkisi ile gelişen kanunlaştırma düşüncesi İngiltere'de etkisini çok az göstermiştir.⁸³ Örf ve adet hukukun asıl kaynaklarındandır; mahkeme kararlarından oluşan icthah da hukukun kaynakları arasında yer alır. Kıta Avrupasında hakimler, genel soyut kurallardan oluşan kanunları somut olaylara uygularken Anglo-Sakson hukukunda benzer olayda

⁷⁷ Gözler, s. 133.

⁷⁸ Oğuz, ss. 258-259.

⁷⁹ Gözbüyük, s. 14.

⁸⁰ Oğuz, ss. 268-270.

⁸¹ Mezghani, s. 128

⁸² Bilge, s. 71.

⁸³ Oğuz, ss. 254-255.

daha önce mahkemeler tarafından verilen kararı örnek alır. Kamu ve özel hukuk ayrımı olmadığı gibi yargı ayrılığı da yoktur.⁸⁴

Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş devirlerinde İngiltere'den gelen bir heyetin Osmanlı hukuk ve yargı sistemini inceleyerek ondan ilhamla Anglo-Sakson sistemini yönlendirdikleri iddia edilmektedir. Bu iddiadan hareketle Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan sonra başlayan batılılaşma sürecinde batı medeniyetinin esas önderi olan Anglo-Sakson sistemi esas alınmalı iken tamamen farklı Kara Avrupası modelinin benimsenme çabasının hukuk sistemini altüst ettiği söylenmiştir.⁸⁵ Osmanlı bürokrasisinin Kara Avrupası hukuk sistemini tercih etmesi bu ülkelerle yapılan ticaretin yoğunluğuna bağlanabilir. Azınlıklar meselesinin hukuk sistemindeki değişime etkisi göz önüne alınırsa bu gerekçe dönemin şartları açısından makul görünmektedir.

3.3. İslam Hukuk Sistemi

“İslam Hukuku”, modern dönemde kullanılmaya başlanan bir kavramdır. İslam'ın ilk yıllarında ve sonrasında “İslam Hukuku” gibi bir ifade kullanılmamıştır. İslam hukuk sistemini⁸⁶ ifade etmek için daha çok *şeriat* ve *fıkıh* kelimeleri tercih edilmiştir. Şeriat, insanların iradi fiillerini Allah'ın buyruklarına göre sınırlandıran kurallar bütünüdür. Bazen de devletin toplumu yönetmek için kullandığı kanunlara bu ad verilebilmektedir.⁸⁷

Fıkha gelince, Ebu Hanife'den gelen bir tarife göre, kişinin hak ve vazifelerini bilmesi demektir. Bu tariften de anlaşıldığı gibi fıkıh, inanç⁸⁸, hukuk, ahlak ve siyaseti içine almak üzere çok geniş bir alanı kaplar ve bugünkü “sosyal

⁸⁴ Gözler, s. 134.

⁸⁵ Sabahattin Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, İşaret yay. İstanbul, 2005, s. 158.

⁸⁶ Gözler, s. 135 vd; Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi*, Atlas Akademi Yay. Konya, 2018, s. 76; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay. İstanbul, 2015, s. 61; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yay. İstanbul, 2011, s. 26; Halil Cin & Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yay. Konya, 2011, s. 48.

⁸⁷ Halil Cin & Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı yay. İstanbul, 2011, s. 122.

⁸⁸ Ebu Hanife “*Fıkıh-ı Ekber*” tabirini inançla ilgili kullanmıştır.

bilimler” kavramına karşılık gelir.⁸⁹ Fıkıh, toplum problemleri karşısında bir tavır alış tarzıdır; bu problemlerin açıklanması ve çözümlenmesi hususunda kullanılan usuldür.⁹⁰ Fıkıh insan fiillerinin tamamıyla ilgilenmektedir. Bu fiilleri hukuktan ahlaka uzanacak geniş bir kategoride ve hukuk ile ahlak arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın organize eder.⁹¹

Fıkıhın ilk dönemlerde kullanıldığı bu geniş bağlam sonraları daraltılmış, “*delillendirme ve icihad yoluyla ayrı ayrı kaynaklarından çıkarılan hukuki hükümleri bilmektir*” şeklinde tarif edilerek fıkıh, sadece hukuki hükümler için kullanılan, ahlak ve inanca dair hükümleri kapsamayan⁹² bir yapıya dönüştürülmüştür. Bugün İslam hukuku veya İslam hukuk sistemi denildiğinde dar anlamıyla fıkıh kastedilmektedir.

İslam hukukunun ruhu dünyada ve ahirette zararın giderilmesi ve yararın sağlanmasıdır.⁹³ İslam hukukunun gelişim seyrinde hükümlerin ortaya konması ve uygulanmasında lafız ile birlikte makasid⁹⁴ ilkesine önem verilmiş, hukukun sadece normatif yönü ön plana çıkmamış ve finalist bir ilim olduğu da göz önünde bulundurulmuştur. Amaçsal yorum denilen bu metoda göre, hukuk normu, uygulamanın yapıldığı zamandaki toplumun her gün değişen ve gelişen ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yorumlanmıştır.⁹⁵

İslam hukuku tarihi gelişim seyri içinde özgünlüğünü kaybetmemiştir.⁹⁶ Bunun yanında İslam hukukunun hükümleri, İslam dininin bizzat vaz ettiği hükümler ve doğrudan vaz etmediği, Arap toplumunda yerleşmiş gelenekleri tamamen

⁸⁹ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yay., İstanbul, 1962, s. 32.

⁹⁰ Recep Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim*, İz Yay. İstanbul, 2016, s. 74.

⁹¹ Wael Hallaq, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Necmettin Kızılkaya, Pınar Yay. İstanbul, 2017, s. 41.

⁹² Cin-Akgündüz, s. 122.

⁹³ Hallaq, s. 49; bu anlayış “*def’ul mefasid celbu’l mesalih*” şeklinde formüle edilmiştir.

⁹⁴ Makasid, şeriatın maksatları anlamında kullanılır. Bu maksatlar can, akıl, nesil, din ve malın korunması şeklinde beş zaruri ilke olarak kabul edilmiştir.

⁹⁵ Muhammed Tahir bin Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Vecdi Akyüz & Mehmet Erdoğan, İz Yay. İstanbul, 1996, s. 11.

⁹⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yay. İstanbul, 1967, c. 1, s. 326; S. Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1954, s. 10; Cin-Akgündüz, s. 124; Avcı, s. 72.

kaldırmayıp kısmen düzeltilerek kabul edilen hükümler⁹⁷ olmak üzere iki kısımda değerlendirilir. Kaynağını Eski Ahit'ten alan Talmud hukukundan etkilenilmesi ve Roma hukukunun bazı hükümlerinin⁹⁸ İslam hukukunun asli prensiplerine ters düşmemesi şartıyla alınmış olması normal karşılanmalıdır.

İslam hukukunun dağınık bir görünüm arz etmemesi, merkezileşmiş bir yasama faaliyetinin sonucu değildir. Diğer hukuk sistemlerinde bu durum merkezileşmiş bir yasama faaliyeti ile aşılmaya çalışılmışken, İslâm hukukunda bu birlik kuralların ve ilkelerin ortak bir temele diğer bir ifadeyle usul-ı fıkha dayanması suretiyle sağlanmıştır.⁹⁹

İslam hukukunun kaynağı Hallağ'ın ifadesiyle “*akıl ve vahiy arasındaki evlilik*”ten¹⁰⁰ doğmuştur. Carullah'ın tespitine göre son vahiyle akıl, otoritelerin himayesinden, velilerin terbiyesinden azat olmuştur. Peygamberliğin sona ermesi demek; aklın bülüş, rüşd, ehliyet, velayet ve ihtiyar şereflerine ulaşması demektir.¹⁰¹ İslam hukukunun büyük ölçüde müslüman hukukçuların aklının ürünü olduğu bilinmesine rağmen hukukun üstünlüğü anlayışını güçlendirmek amacıyla onun sözde ilahi (*pseudo-divine*) karakteri her zaman korunmuştur.¹⁰²

İslam hukukunun asli kaynaklarından olan icma, Kur'an ve hadislerin yorumunu tespit ve hangi hadislerin sahih sayılacağını tayin eder. İslam hukukunun dördüncü temeli olan kıyas metodu tamamıyla analogiktir. Bütün bu hususiyetler, İslam hukukunun tamamına hâkim olan özel bir düşünce tarzının tezahürleridir.¹⁰³ İki şey arasındaki benzerlik iddiası hüküm çıkarmada köşe taşı ve belirleyici faktör

⁹⁷ İbn Habib'in “*el-Muhabber*” adlı tarih kitabında Arap örfünden İslam hukukuna geçen hükümler ve İslam'ın kaldırdığı gelenekler hakkında toplu tespitler yer almaktadır.

⁹⁸ Roma hukukunun bu tesirini kayda değer bulmayan mukayeseli bir çalışma için bkz. Muhammed Hamidullah & G.H. Bousquet & C.A. Nallino, *İslam Fıkhi ve Roma Hukuku*, çev. Kemal Kuşçu, Yağmur Yay. İstanbul, 1964.

⁹⁹ Talip Türçan, Fıkıhdan İslam Hukukuna, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, 2005, s. 11-22; Muhammed Tayyib Kılıç, *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 107.

¹⁰⁰ Hallağ, s. 35.

¹⁰¹ Musa Carullah, *İslam Şeriatının Esasları*, haz. Hatice Kübra Görmez, Otto yay. Ankara, 2017, s. 44.

¹⁰² Gamal Moursi Badr, Islamic Law: Its Relation to Other Legal Systems, *The American Journal of Comparative Law*, S: 26, 1977-1978, s. 187-198.

¹⁰³ Schacht, s. 211.

olduğu için kıyasın dört ögesinden biri olan illet hem ihtilaflara hem de geniş analizlere sebep olmuştur.¹⁰⁴

İslam hukukunun kaynağı itibariyle Kur'an ve Sünnet olmak üzere vahye dayanması, kazuistik bir metotla ve içtihat faaliyetiyle gelişimini sürdürmesi müstakil kanunlaştırmaların ortaya çıkmasına imkân vermemiştir. İbn Mukaffa 754 yılında ikinci Abbasi halifesi Mansur'a hitaben yazdığı küçük bir eserde ona normativiteyi kendisinin tesis etmesini teklif eder.¹⁰⁵ Görüleceği üzere siyasi iktidarın normativiteyi belirleme görevini üzerine alması, kuralların derlenmesi, bir araya getirilmesi ve sıraya sokulmasıyla kendisini göstermektedir. Fakat Halife, İbn-i Mukaffa'yı dinlemeyecektir ve onun bu girişiminin başarısızlığı devlet ile yasanın birbirlerinden ayrılmasının bir simgesidir.¹⁰⁶ Bu tarihten sonra İslam hukukunda, 19. yüzyıla kadar devletin merkezî bir yasama faaliyeti ile ülkenin tümünde yürürlüğe konulacak bir kanun düzenlemesinin örneği bulunmamaktadır.¹⁰⁷

Fakihler ve fetva görevini ifa eden müftiler, hukuki-ahlaki olarak yönetici ve onun taleplerine karşı sorumlu değil de yaşadığı topluma karşı sorumlu olan sivil hukuk uzmanlarıdır.¹⁰⁸ Fakihler sınıfı özerk bir *meritokrasi*¹⁰⁹ olarak gelişmiştir.¹¹⁰ Bu sistem "*nomokrasi*"¹¹¹ yani normların hakim olduğu yönetim şekli olarak da tanımlanabilir; bu tanım İslam'da hukukun devletten önce geldiğini belirtmek için kullanılır ve sosyal uyuma yön veren prensibi oluşturur.¹¹² İslam hukuk sistemi; "*Adalet Dairesine*"¹¹³ göre devletin kendi eliyle yapmadığı bir hukuka tabi oluşuyla

¹⁰⁴ Hallağ, s. 46.

¹⁰⁵ Mustafa Demirci, "Emevilerden Abbasilere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l Mukaffa ve Risaletü's Sahabesi", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 21, İzmir 2005, ss. 117-148.

¹⁰⁶ Mezghani, s. 125-126.

¹⁰⁷ Kılıç, s. 252.

¹⁰⁸ Hallağ, s. 26.

¹⁰⁹ Meritokrasi; liyakate dayanan bir yönetim sistemidir. Bu sistemde yetkiler o hususta üstün özellikleri olan kişilere tevdi edilir.

¹¹⁰ Badr, s. 190.

¹¹¹ Nomokrasi, kişiler ve kurumlar üstü kabul edilen kuralların/kanunların üstünlüğüne dayanan bir yönetim biçimidir. Başka bir ifadeyle yöneticiyi kanunun üstünde gören diktatörlükler ya da teokratik sistemlerin aksine rasyonel kanunlar ve vatandaşlık hakları üzerine kurulmuş olan bir yönetimdir.

¹¹² Majid Khudduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore, John Hopkins Press, 1955, s. 16.

¹¹³ Kınalızade Ali Çelebi, adalet dairesini şu sözlerle takdim eder: "*Esbab-ı nizam-ı alemin birbirine irtibatını bir dairede vaz eyledim ki ol esbabın tevali vü teşabükü mahsus u müşahed ola. Ve bu kitabın zübdesi ve metalibinin hülasası bu dairedir. Eğer bu daireden gayrı nesne göndermesem kaifi vü vafi idi.*" Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alai*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yay. İstanbul, 2015, s. 532;

modern devlet sisteminde tahayyül bile edilemeyen hukukun üstünlüğünün en yüksek formlarından birini temsil eder.¹¹⁴

İslam hukukunda normun geliştirildiği yer mahkeme salonu değil, doktrindir. Gerçekten de fetva derlemeleri çok sayıdadır ve bu nedenle hukuk esas itibariyle organik olarak siyasi iktidara bağlı olan bir otoriteyle bağlantı içine sokulamaz.¹¹⁵ İslam hukuku, siyasi iktidardan uzakta oluşundan faydalanmış, kendi sağlamlığını korumuş ve hatta parçalanmış bir İslam dünyasında birleştirici ana unsuru temin etmiştir. Schacht'ın ifadeleriyle:

“İslam hukuku, bir kanun koyucu rolü oynayan devleti değil, müstakil bir olay olan hukuk ilmini ve kanun gücüne sahip olan ilmi elkitaplarını ifade eder. Bu, şu iki şarta bağlanmıştır: Birincisi, hukuk ilminin kendi istikrar ve sürekliliğini temin etmesi; ikincisi ise devletin yerini, kendisini hem idareye hem de idare edilenlere kabul ettirecek kadar yüksek bir otoritenin almasıdır. İlk şart, düşünce farklarının giderilmesini öngören icma doktrini ile karşılanmıştır. (...) İkinci şart ise, İslam hukukunun ilahi otoriteye dayandığını ileri sürmekle karşılanmıştır. Bu husus, geriye sadece kıyas vasıtasıyla mekanik bir içtihat metodu kalıncaya kadar beşeri-şahsi görüş unsurunun giderek azalmasıyla kuvvetlendirilmiştir.”¹¹⁶

İlk Abbasi devrine kadar gelişen ve şartlara uyabilen İslam hukuku, bu tarihlerden sonra gittikçe katılaşmıştır ve bu katılık, siyasi müesseselerin çöküşüne kadar hukukun sağlamlığını korumasında yardımcı olmuştur.¹¹⁷ Diğer medeniyetlerde hukuk, devlet merkezliken İslam'da yönetici güçlerin modernliğin doğuşuna kadar hukuk bilgisi veya hukukun üretimi ve yürürlüğe girmesi ile bir alakaları olmamıştır. Bu nedenle İslam'da hukuku siyasi olmayan bir otorite sistemine; fıkıh ekolleri yani mezheplere bağlama ihtiyacı duyulmuştur.¹¹⁸

Yine bkz. Mahmut Kaya, “Kınalızâde’de Adalet Dairesi ve Kaynakları”, *Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 31 Mayıs 1-2 Haziran 2012, s. 53-56.

¹¹⁴ Hallaq, s. 17.

¹¹⁵ Mezghani, s. 130.

¹¹⁶ Schacht, s. 214.

¹¹⁷ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 155 vd; Schacht, s. 83; Aydın (s. 57) ve Cin & Akyılmaz (s. 76) gibi hukuk tarihçileri Abbasiler'den sonraki dönemi “taklit dönemi” olarak adlandırırken Avcı bu menfi tabirin yerine “istikrar dönemi” tabirini kullanmaktadır. Bkz. Avcı, ss. 81-82.

¹¹⁸ Hallaq, ss. 64-65.

İslam hukuku 19. yüzyıla kadar uygulandığı zamanın ve mekanın şartlarına uyum sağlamayı başarmıştır. Bu başarıda akli etkinliğe yer açan örfi hukukun¹¹⁹ önemli bir yeri vardır. İslam hukuk sistemi kendi içinde sabitelerinin ve değişkenlerinin olduğu, belirli bir ekol sistematığı dahilinde şer'i hükme anlam ekseninde ulaşma çabası olan ictihada imkan tanıyan bir yapıya sahiptir.¹²⁰ Bunun yanında uygulandığı halkın örf ve adetlerine de şeriata aykırı olmamak şartıyla yer veren bir özelliğe sahiptir.

İslam hukuk sistemi ile diğer hukuk sistemlerini karşılaştıracak olursak tarihsel olarak İslam hukuk sistemi, Roma hukukuna dayandığı için Kara Avrupası hukuk sisteminden sonra İngiltere'de oluşan Anglo-Sakson hukuk sisteminden öncedir. Batılı hukuk sistemleri dini değilken İslam hukuk sistemi dini bir yapıya sahiptir.¹²¹ Batılı hukuk sistemlerini ortaya koyanlar insan olduğu için yine aynı insanların kanunları değiştirmesi daha kolaydır, ancak İslam hukuku ilahi kaynaklı olduğu için değişimi daha zordur.¹²²

İslam hukuk sistemi bir içtihat hukuku olarak doğmuş ve hukukçuların hukuku şekillendirmesi ile gelişmiştir.¹²³ Anglo-Sakson hukuku hakimlerin hukuku iken İslam ve Roma Hukuku hukukçuların hukukudur.¹²⁴ İslam hukuk okulları olan mezhepler resmi eğitim kurumları veya devlet onaylı kanun koyucu konumunda değillerdi. Bu durum Kara Avrupası ve Anglo-Sakson hukuk sistemlerinde görülmez. Kara Avrupası hukuk sisteminde hukukun kaynağı kanunlardır ve İngiliz hukuk sisteminde de kralın mahkemelerinde görev yapan yargıçların kararlarıdır.¹²⁵ İslam hukukunda da kamu hukuku alanı daha ziyade kanunnameler ile yöneticilerin elinde şekillenirken özel hukuk alanında fetva kitapları etkin olmuştur.

¹¹⁹ Örfi hukukun Osmanlı'daki işlevine son bölümde değinilecektir.

¹²⁰ Bkz. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, Kimlik Yay., Kayseri, 2016, ss. 345-352.

¹²¹ James N. D. Anderson, *Islamic Law in the Modern World*, New York University Press, New York, 1959, s. 2; Badr, s. 188.

¹²² Anderson, s. 3.

¹²³ Herbert J. Liebesny, *Comparative Legal History: Its Role in the Analysis of Islamic and Modern Near Eastern Legal Institutions*, *American Journal of Comparative Law*, sayı: 20, 1972, s. 41-52.

¹²⁴ Liebesny, s. 44.

¹²⁵ Badr, 189

İslam hukuk sistemi ile Anglo-Sakson hukuk sistemi, hukukun iç yapısı itibariyle değil de dış görünümü itibariyle benzerlik arz etmektedir.¹²⁶ Her iki hukuk sisteminde de ictihat, hukukun yenilenmesi ve günün şartlarına uygun hale getirilmesi için vazgeçilmezdir. Ancak Anglo-Sakson hukukundaki ictihat ile İslam hukukundaki ictihat tam anlamıyla birbirinin aynısı değildir.¹²⁷ İslam hukuku ile Anglo-Sakson hukuk sistemi arasındaki bir diğer benzerlik de yöntemlerinin birbirine yakın olmasıdır. Her iki hukuk sisteminde de olaylardan kurallara giden tümevarım metodu caridir, Kara Avrupası hukuk sistemi ise tümdengelim metodunu diğer bir ifadeyle kurallardan olaylara inme yöntemini izlemiştir.¹²⁸

İslam hukuku baştan beri Kuran ve Sünnet gibi iki yazılı kaynağa sahip olmakla Anglo-Sakson hukuk sisteminden ayrılmaktadır. Buna göre hukuk sadece halkın örf ve adetleri ile mahkeme içtihatlarından neşet etmemekte aynı zamanda yazılı bir kaynağa sahip olmakla toplumsal güven ve istikrar da sağlanmaktadır.¹²⁹

Max Weber, rasyonel otoritenin modern hukuka kattığı kıstaslardan yoksun olduğu gerekçesiyle İslam hukukunun ilkel olduğunu yazarken, Anglo-Amerikan hukukçuları Weberci yasal rasyonellik kıstaslarına uymayan Anglo-Sakson örfi hukukunu modern diye nitelendirmekte tereddüt etmez. Bir başka deyişle, Batı'da belirli hukuk biçimlerini "*modern*" diye adlandırmak için belirleyici kıstasların ne olduğu konusunda bir mutabakat yoktur.¹³⁰

¹²⁶ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, MEB Yay. İstanbul, 1999, s. 139-209.

¹²⁷ Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara, 1985, s. 22.

¹²⁸ Kılıç, s. 248.

¹²⁹ Mehmet Ünal, "Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1977 S. 1-4, C. 34, s. 195-231.

¹³⁰ Talal Asad, *Sekülerliğin Biçimleri*, çev. Ferit Burak Aydar, Metis yay. İstanbul, 2007, s. 257.

4. Kanunlaştırma ve Resepsiyon

Kanun, Yunanca kökenli bir kelimedir. Bir toplumda geçerli olan usulüne uygun olarak yürürlüğe konulmuş bulunan genel ve bağlayıcı nitelik taşıyan kurallara kanun adı verilmektedir.¹³¹ Latince kanunlar mecmuası anlamına gelen “*codex*” kelimesinden türetilen “*codification*”, Türkçe’de taknin, tedvin veya kanunlaştırma şeklinde kullanılmaktadır.¹³² Hukuk tarihinde önemli konulardan biri olan kanunlaştırma, kanun taslağı oluşturmanın en gerekli yollarından biridir ve temel metotları hukuk sistemlerinin gelişimiyle yakından ilgilidir.

Kanunlaştırma kavramı biri genel diğeri de özel olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Genel anlamda kanunlaştırma, kanun yapma (*taknin*) faaliyetidir. Özel anlamda ise, dağınık bir halde bulunan yazılı veya yazısız bütün hukuk kurallarının devlet gibi bir otorite tarafından sistemli bir şekilde bir araya getirilmesi (*tedvin*) faaliyetidir.¹³³ Kanunlaştırma hukuki ve yorumsal olanakları ortadan kaldırıp hem davanın taraflarını hem de hakimi sadece bir formülasyonla, tek bir hukuki uygulama biçimiyle baş başa bırakır. Bu sayede hukuku tek tip ve homojen kılmak da modern devletin en temel hedeflerinden biridir.¹³⁴

Kanunlaştırma hareketlerinin temel nedeni, ülkenin hukuk hayatında birlik ve kesinliği temin etmektir. Bütün ülke topraklarında yazılı hukukun kararlı bir biçimde uygulanması devlet iktidarının güçlenmesine yardım edici bir niteliğe sahiptir.¹³⁵ Kanunlaştırma fikri, çoğu kere bir süreksizlik ve kopma ruhunu içinde taşır. Çünkü kanun, bir tarihi olan ve imzalanmış bir eserdir. Kanunlaştırma yeni bir çağ başlatır

¹³¹ Adnan Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay. (no: 495), Ankara, 1992, s. 131.

¹³² Velidedeoğlu, s.7. Kodifikasyon teorisi için bkz. Barkan Asal, *Yasalaştırma: Kodifikasyon Teorisi ve Politikası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013; Kodifikasyon konusu, hukuk felsefecilerini ve hukuk tarihçilerini, çok başka bir açıdan daha son yıllarda meşgul etmektedir: *décodification*. Medeni Kanunların gövdesinde önemli yırtılmalara sebep olan kodun dışında özel yasalaştırma faaliyetlerinin artması olarak tanımlanabilecek bu olgu, özellikle XX. Yüzyılın ekonomik ve sosyal gelişmelerinin bir sonucu olarak, iş, fikri mülkiyet, sigorta, rekabet, tekelleşme, tüketiciyi koruma kanunları ve karayoluyla eşya taşıma sözleşmeleri gibi “mikro sistemler” oluşmasıyla görünür hale gelmiştir. Maria Luisa Murillo, “The Evolution of Codification in The Civil Law Systems: Towards Decodification and Recodification” *J.Transnational Law and Policy*, Vol.11, N:1, Fall 2001.

¹³³ Bkz. Velidedeoğlu, “Kanunlaştırma ve Tanzimat”, s. 139-209; Bozkurt, s. 5 vd.

¹³⁴ Hallaq, s. 184.

¹³⁵ Güriz, s. 129.

ve ister uzak ister yakın olsun geçmişin mirasını ortadan kaldırarak geleceğe açılır.¹³⁶ Geçmişinin esiri olan ve kendi kendisiyle tutarlı bir geleneğe sahip olan toplumlar kolay kolay kanunlaştırma fikrini kabul etmez; kuralları bir araya getirme, onları sınırlı bir metin içine kapatacak ve geleneğin müdahale alanını, norm koyma özgürlüğünü sınırlandıracaktır.¹³⁷

Kanunlaştırma olgusunu esas itibariyle hukuk sistemleri çerçevesinde ele almak gerekir. Hukuk tarihindeki kanunlaştırma faaliyetlerinin en önemli amacı tutarlı bir hukuk sistemi oluşturmaktır. Mevcut hukuk düzeninin değişen ekonomik, sosyal ve siyasi şartlar ile uyum sağlayamaması sonucu hukuk sistemi yeni baştan ele alınarak düzenlenir. Kanunlaştırma faaliyeti ile eski hukuk sisteminden farklı yeni bir hukuk sistemi meydana getirilebilmektedir.¹³⁸ Bu çerçevede hukuk sistemlerinin ve bilhassa İslam hukukunun kanunlaştırmaya müsait olup olmadığı ve batılı anlamda hangi sisteme daha yakın olduğu tartışılmaktadır.

Weber'e göre hukukun kanunlaştırma yoluyla sistematize edilmesi doğal olarak bürokratikleştirici bir süreçtir, bu da İslami bir bağlamda gerçekleşemez. Ona göre İslam hukuku özünde irrasyoneldir ve hukukun sistematize ediliş sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak güçlü bir burjuva sınıfının var olması gerekir.¹³⁹ İslam hukukunun ekolleşmeye başladığı yıllarda Ebu Hanife kendisine teklif edilen kadılık görevini reddederek, İmam Malik *Muvatta* kitabını “kanunlaştırmak” isteyen halifenin isteğini geri çevirerek aslında İslam hukukunun kanunlaştırılmayacağını ve hukukun devletten bağımsız varoluşunu savunmuşlardı.

İmam Malik'e göre diğer fakihlerin içtihatlarında da doğruluk ihtimali vardır. Hukuki konularda farklılıklar ümmet için rahmetti, aynı zamanda farklılıklar hukukun gelişimi için zorunluydu. İctihatlarında hukukçuların örfi kuralları da ictihatlarına yansıtıklarından, bütün ülke için geçerli tek bir kanun hazırlamak hem hukukun oluşumundaki yerelliği önler hem de adaletin tecellisini engellerdi. Bu

¹³⁶ Mezghani, s. 217.

¹³⁷ Mezghani, s. 218.

¹³⁸ Kılıç, s. 42.

¹³⁹ Miller, s. 63.

görüşler doğrultusunda İslam Hukuku devlet eliyle değil, sivil hukukçular tarafından, devlet etkisinden uzak, hür bir şekilde oluşmuştur.¹⁴⁰

Hallaq da, ictihad hukukunun eş merkezlilikten, devletin kanunlarını otoriter bir şekilde açık ve yanılmaz bir üslupla ifade edebilen metinsel bir homojenlikten ve otoritenin açık bir sesi olma vasfından yoksun dağınık bir fenomen olduğunu ve bu nedenle güçlü sömürge rejimleri ile daha sonra ulus devletlerin topyekun denetim araçları olarak kanunlara ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir.¹⁴¹

19. yüzyıl Batı'da kanunlaştırma çağıdır. Avrupa devletlerinin içinde buldukları siyasi ve hukuki dağınıklık hukukçuları ve devlet adamlarını birlik sağlama arayışına yöneltmesi ve bu dönemde sistematik hukuk biliminin de gelişmesi kanunlaştırmalarda itici bir rol oynamıştır.¹⁴² Özellikle 1804 tarihinde Napolyon'un başlatmış olduğu kanunlaştırma hareketi Osmanlı'yı etkilemiştir. Bu dönemde yenileşmeye yönelik bütün çalışmaların Fransa'dan ilham aldığı bir gerçektir.¹⁴³

Tanzimat'ın ilk günlerinden itibaren Osmanlı reformcuları soyut ve merkezi bir devlet gücü oluşturmaya yöneldiler ve onlar, hukuku, bu devlet gücünün bir sembolü olarak kullanarak hukuki kurumlar inşa etmek istediler.¹⁴⁴ Diğer yandan Tanzimat dönemi kanunlaştırmalarının fikri çıkış noktaları eski klasik dönemlerle benzeşiyordu. Yani bu yeni kanunların amacı da önceki siyasi ve hukuki otoritelerin yerine başkalarını getirmek değil, sadece bu otoriteleri yeniden tanımlamaktı.¹⁴⁵

Osmanlı Devletinde hukuk yoluyla toplumu değiştirme ve yeni bir biçime sokma fikri de 1839 Tanzimat Fermanı ile başlamıştır.¹⁴⁶ Hukukta batılılaşma ve tabiatıyla laikleşme¹⁴⁷, belki de en yoğun biçimiyle kanunlaştırma alanında

¹⁴⁰ Otacı, s. 259.

¹⁴¹ Hallaq, s. 185.

¹⁴² Aydın, "Batılılaşma", s. 162.

¹⁴³ Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, Sebil yay. İstanbul, 1975, s. 97.

¹⁴⁴ Miller, s. 64.

¹⁴⁵ Miller, s. 54.

¹⁴⁶ Güriz, s. 133.

¹⁴⁷ Ekinci'ye göre Tanzimat sonrası hukuk ve adliye ıslahatını hukukun laikleşmesi olarak vasıflandırmak yanlıştır. Çünkü Osmanlı hukukunda Tanzimat'tan önce de dini prensiplere aykırı olmayacak şekilde seküler (beşeri) vasıfta hükümler mevcuttur. Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, Arı Sanat Yay. İstanbul, 2016, s. 541.

görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk kez bu dönemde bir hukuk dalının bütününi düzenleyen genel kanunlar hazırlanarak yürürlüğe konmuştur.¹⁴⁸

Tanzimat sonrası Osmanlı kanunlaştırma hareketi bir taraftan gayrimüslim azınlıkların Osmanlı'daki durumlarını kuvvetlendirip kamu hukuku alanında söz sahibi yaparken diğer taraftan da batılı devletlere bu azınlıkların haklarını bahane ederek sık sık devletin iç işlerine karışma imkanı vermiş ve bu durum çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı'nın parçalanma sürecini hızlandırmıştır.¹⁴⁹

Kanunlaştırma hareketine karar veren bir devlet, yeni ihtiyaçları karşılayacak hukuk sistemini kendi iç imkanlarıyla oluşturacak durumda değilse, yabancı bir ülkenin hukuk sistemini, tamamen veya kısmen kabul ederek yürürlüğe koyar ki bu kanunlaştırmaya hukuk dilinde yabancı bir hukukun alınması, yani resepsiyon adı verilir.¹⁵⁰ Resepsiyonla kabul edilen, sadece yabancı bazı hukuk kuralları değil aynı zamanda o hukuk sistemine ait hukuk düşüncesidir.¹⁵¹ Bozkurt, resepsiyonun devletin bağımsızlığı ya da egemenlik alanları ile ilgili bir problem yaratmayacağını ifade eder:

“Hukuk normlarının temelinde yatan yorum ve doktrin resepsiyonla alınmaz. Resepsiyon yapan ülkede bu normların temeli yoktur ve kendi başlarına gelişmek zorundadırlar. Bu nedendir ki, bir hukuk normu uygulandığı ülkede, çıktığı ülkeden daha farklı bir anlam kazanabilir. Resepsiyonla kanunlar, örf ve adet hukuku, hukuki yorumlar, hukuk teorileri objektif olarak yasa koyma, hakim uygulaması veya doktrin yoluyla benimsenebilirler. Şu halde, hukuki fikirler de resepsiyonun konusunu teşkil edebilirler. Hukuki fikirler gibi, hukuki idealler ve tasarımlar da başka ülkelere benimsenebilirler ve benimsedikleri ülkede ‘ithal malı’ niteliklerini kaybederek milli hukukun bir parçası haline gelirler.”¹⁵²

¹⁴⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., İstanbul 1983, s. 159, 204-205.

¹⁴⁹ Aydın, “Batılılaşma”, s. 162.

¹⁵⁰ Resepsiyon; Latince, “almak, kabul etmek, geri istemek” anlamlarına gelen “*recipere*” mastarından türetilen “*receptio*” kelimesinden gelmektedir. Türkçede iktibas olarak da kullanılmaktadır. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi -Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)-*, Ankara: T.T.K. Yay. 2010, s. 5.

¹⁵¹ Bozkurt, s. 7. Montesquieu, kanunlar için düşünce ortamının iyice hazırlanmış olması gerektiğini ifade etmektedir. (s. 291).

¹⁵² Bozkurt, s. 7-8.

Resepsiyona karar verenler hukukçular değil, devlet adamlarıdır. Onlar aynı zamanda resepsiyonun sadece kaynağını değil; kapsamını, usulünü ve hızını da belirlerler. Bozkurt, resepsiyon nedenlerini; değişme ve modernleşme isteği, dış baskının etkisi ve bağımsızlık isteği olmak üzere üç ana noktada toplar.¹⁵³ Resepsiyon; örf ve âdet hukukunun alınması veya kanun koyma şeklinde, tek bir ülkenin hukuk sisteminin veya çeşitli ülkelerin hukuk sistemlerinin benimsenmesi halinde saf veya karışık, yabancı kanunların tümüyle alınıp alınmadığına bakılarak külli veya kısmi, farklı kültürler arasında yapılıp yapılmadığına göre heterojen veya homojen, devletin tutumuna göre ise zorla veya iradi olarak yapılabilir.¹⁵⁴

Avrupa tarihinin en eski resepsiyonu Solon Kanunlarının Romalılar tarafından kabul edilmesidir. Modern anlamda ilk resepsiyon örneği Roma hukukunun 15. yüzyılda Almanya’da benimsenmesidir. 17. ve 18. Yüzyıllara geldiğinde Almanya’da resepsiyona karşı tabii hukuk okulu bir direniş başlatmıştır. Daha sonra da Almanya’da Fransız hukukunun kabul edilmesi tehlikesine karşı tarihçi hukuk okulu doğmuştur.¹⁵⁵

Osmanlı dönemi kanunlaştırma hareketlerinin nedenleri ve sonuçları üzerinde durduğumuz kısımda da açıkladığımız gibi bu dönemde Batı devletlerinin mevzuatının kabul edilmesi, resepsiyon ile değil hukukumuzun romanizasyonu ile ifade edilebilir.¹⁵⁶ Yani hukuk sistemimiz Roma hukukuna daha doğru bir ifadeyle Kara Avrupası hukuk sistemine yaklaşmış olmaktadır. Resepsiyon kavramı kullanıldığında ise kısmi ve heterojen bir resepsiyondan söz edilebilir.

Resepsiyonla hukuk sisteminde bir düalizm¹⁵⁷ oluşturulur, benimsenen kanunlarla ülkede mevcut kanunlar arasında uygunluk olmazsa, hukuk çokluğuna ve

¹⁵³ Bozkurt, s. 9-12. Yine bkz. Ergun Özsunay, “Türkiye’de Yabancı Hukukun Benimsenmesi Hareketi İçinde Türk Medeni Kanununun Anlamı ve Önemi”, *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu*, İstanbul, 1978, s. 399; Ülkü Azrak, “Tanzimat’tan Sonra Resepsiyon”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. III, s. 602.

¹⁵⁴ Bozkurt, s. 14-15.

¹⁵⁵ Aydın, “Batılılaşma”, s. 164.

¹⁵⁶ Otacı, s. 199.

¹⁵⁷ Düalizm terimi, farklı konularda çeşitli doktrinlerden bahsetmek ve bunları tanımlamak için kullanılabilir. Bu doktrinlerin hepsinde çoğunlukla zıt iki temel maddenin var olduğu anlamı vardır. Bu zıtlıklar, özellikle de zıt güçler veya zıt ontolojik veya epistemik kategoriler olabilir. Hukuk sistemi bağlamında kullanıldığında aynı ülke toprakları içerisinde birden fazla hukuk sisteminin veya yargı düzeninin karmaşık bir şekilde işlediği kastedilir.

adalet sisteminin işleyişinde karmaşaya düşülür ki, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası hukuk sistemi, bunun tipik bir örneğini teşkil eder.¹⁵⁸ Bu durumda ancak yabancı hukukun resepsiyon yapan ülkede pratik ihtiyaçları karşılaması ve her anlamda benimsenerek yabancılık unsurunu kaybetmesi ile başarı sağlanabilir.¹⁵⁹

Cumhuriyetin ilanı ve yeni Türk Devletinin kurulmasıyla hukuk alanında külli bir resepsiyona gidilerek bahsedilen dualizm ve karmaşaya son verilmiştir. Bu resepsiyon ile dini olan hukuk sistemimiz tamamıyla seküler bir görünüme bürünmüştür. Ancak Otacı, Cumhuriyet sonrası hukuk göklerle olan bağını koparsa da yeni bir İslam yorumu arayışı içinde olan Atatürk'ün, Türk milletinin bu bağını muhafaza etmesi taraftarı olduğunu iddia etmektedir.¹⁶⁰

Kanunlaştırma ve resepsiyon kavramlarından da bahsettikten sonra Osmanlı son döneminde hukuk sistemindeki değişikliğin etkenlerini ve bağlamını göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin batılılaşma sürecinin sosyo-ekonomik ve siyasi boyutlarını hatırlamamız yerinde olacaktır.

¹⁵⁸ bkz. Cin-Akgündüz, s. 274 vd.

¹⁵⁹ Bozkurt, s. 17.

¹⁶⁰ Otacı, s. 395.

İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİNİN BATILILAŞMA SÜRECİ

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin batılılaşma süreci Tanzimat öncesi ve sonrası olarak kabataslak iki başlığa ayrılarak işlenmiştir. Tanzimat öncesi ıslahat hareketlerinden, ıslahatname ve layiha literatüründen bahsedilmiş, batıcılık fikrinin hangi önemli isimler tarafından benimsendiği araştırılmış ve hukuki değişimin bağlamını oluşturan Osmanlı son döneminin sosyal ve siyasi gelişmeleri üzerinde durulmuştur.

1. Tanzimat Öncesi Islahat Hareketleri

15. yüzyıl sonları Avrupa tarihinde yeniçağın başlangıcı sayılır. Çünkü iki önemli hareket olan Rönesans ve Reform ortaya çıkmış ve bu çağa damgasını vurmuştur.¹⁶¹ Bu çağ ayrıca Osmanlı İmparatorluğunun en güçlü zamanlarını yaşadığı ancak bir yandan da devlet sisteminde bozulmaların baş gösterdiği bir zaman dilimine tekabül eder. Batıdaki gelişmeler fark edilmeden önce sistemdeki bu bozulmaların iç dinamiklerle çözümü için bazı çalışmalar yapıldığını görüyoruz.¹⁶²

16. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğunun gidişatını önemli derecede etkileyen değişimler yaşandı. Bunların en önemlisi Avrupa içine doğru Osmanlı ilerleyişinin durdurulmasıdır. Osmanlı devleti için fetih ve gaza anlayışı hem askerlere hem de din adamlarına geçim sağlıyor ve daha derin anlamda, onun devlet niteliğinin (gaza devleti) bizzat varoluş nedenini teşkil ediyordu. Osmanlı devletinin askeri örgüt, sivil idare, vergi ve toprak tasarrufu sistemleri hep fetih ile “küffar

¹⁶¹ İnalçık, Rönesans Avrupası, s. 4.

¹⁶² Osmanlı dönemi çözülme ve ıslahat literatürünün genel bir değerlendirilmesi ve tartışmaları için bkz., Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islâhât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar*, sayı 8, 1999, s. 25-64; Mehmet Öz, *Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1997, s. 124; Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 1, sayı 2, 2003, s. 299-338.

beldelerine” yayılan bir toplumun ihtiyaçlarına göre düzenlenmişti.¹⁶³ Fetihler durunca ister istemez Osmanlı devlet yapısı alarm vermeye başlamıştır.

16. yüzyılın sonlarında yaşayan Gelibolulu Mustafa Ali¹⁶⁴ eserinde III. Murat döneminin bozukluklarını eleştirmiştir. İdareci ve maliyeci olması hasebiyle devlet işleyişindeki aksayan yönlerin ıslahı ve ekonominin düzelmesi yolunda bir takım çözüm önerileri sunmuştur.¹⁶⁵ Ülkede adaletin iyi işlemediğine, yanlış yapan adalet görevlilerinin görevden alınmadığına, hakim seçiminin daha titiz yapılması gerektiğine vurgu yapar. Devlet hazinesinin büyük bir israfın içinde olduğu ve devlet memurlarının olur olmaz bahanelerle azledilmemesi hakkında eleştirilerini dile getirir.¹⁶⁶

Gelibolulu ile aynı dönemde yaşayan ve Bosna’da kadılık yapan Akhisarlı Hasan el Kafi¹⁶⁷, 1596’da yazdığı “*Usulü’l Hikem Nizami’l Alem*” adlı kitabında “*şimdiki zamanda silahlar ihmal edildiğini*” ifade etmektedir.¹⁶⁸ Osmanlı döneminde, Avrupa etkisi altında bu değişim sürecinin hızlanmasından çok önceleri toplumun kendi iç etkenleri nedeniyle bozulmaya başladığı görülmektedir. Hasan Kafi’nin de değindiği gibi 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında, yani devletin en güçlü olduğu dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu ciddi sosyal çalkalanmalarla karşılaşmıştır.¹⁶⁹

¹⁶³ Lewis, ss. 26-27.

¹⁶⁴ Mustafa Ali ile ilgili bkz. Cornell Flesicher, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996; Bekir Kütükoğlu & Ömer Faruk Akın, “Âli Mustafa Efendi”, *DİA*, cilt 2, s. 414-421.

¹⁶⁵ Gelibolulu Mustafa Ali, *Nushatü’s Selatin*, haz. Faris Çerçi, Büyüyenay yay. İstanbul, 2015, s. 39.

¹⁶⁶ “*Selâtinin (...) lazım olmayan yerlere beytü’l mâl-ı müslimîni harc u hasâretleri cidden münâsib değüldür. (...) Erbâb-ı menâsıbın olur olmaz bahâne ile azl’ olunmaması ve ashâb-ı merâtibûn azli ve hidemât-ı mebrûreden ref’i mukarrer olduktan sonra ekâbir ricasiyle yine mansıb verilmemesidir ki âmmе-i asâkirûn ıztırâbı bu makule nâ-hem-vâr dâd-istidâddandır. (...) Farâzâ fi’l cümle sevad-hân olanların ve niyâbet ü imâmete istihkâk bulanların gözleri mansıb-ı kazâda ve himmetleri ol hükümet-i şer’iyye-i iktizâdadur. (...) herkesün mâ-fevkini talebi ve rûz-be-rûz hurs u tûl-i emelle müteceddîdî’l-emsâl nice matlâbı mukarrerdür. (...) Oldur ki iltizamla menâsıb verilmeye. Ve şurût-ı fâside ile edânî ilerü çekilmeye. Zira ‘ummâl ü mültezimîn ki deryâ-yı dîyûna istiğrakları ‘iyân ve sahâri-i cerâyimde yel gibi tek ü pûları delil-i fitne-i ahiri’z-zamândur.*” Gelibolulu, s. 116, 329, 340, 343, 348

¹⁶⁷ Bkz. Mehmet İpşirli, “Hasan Kâfi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine İlişkin Eseri”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11, 1979-1980, s. 239-278; Muhammed Aruçi, “Hasan Kafi Akhisari”, *DİA*, c. 16, s. 326-329.

¹⁶⁸ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 76.

¹⁶⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge yay. Ankara, 2006, s. 8.

Makedonya veya Arnavutluk doğumlu bir Osmanlı memuru olan Koçi Bey¹⁷⁰ devşirme yoluyla saray hizmetine girmiş ve oradan Sultan IV. Murat'ın yakın danışmanı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ve geleceği hakkında 1630 yılında sultana yazdığı risale¹⁷¹ hem Türkiye'de hem Batı bilim adamları arasında büyük hayranlık uyandırmış ve Hammer'in Koçi Bey'i "*Türk Montesquieu'sü*" diye adlandırmasına sebep olmuştur.¹⁷²

Tarihçilerin beğenisini kazanmış olan bu risale, Osmanlı kurumsal yapısının neden bozulduğunu objektif bir şekilde ele almıştır. Bununla beraber, risalede hukuk sisteminin temeli olan şeriat ile ilgili herhangi bir eleştiri veya değişiklik tavsiyesi yoktur.¹⁷³ Koçi Bey, sunduğu layihada kapıkulunun eyalet askeri karşısında bir denge oluşturduğunu ve kendi zamanında bu dengenin yıkılmış olduğunu, gulam sisteminin bozulmasının, devletin miri topraklarının denetimini yitirmesinin, anarşi ve fesadın kaynağı olduğunu söylemiştir.¹⁷⁴

Haj; Mustafa Ali, Hasan Kafi ve Koçi Bey örneğinden hareketle, nasihatname ve layiha literatürünün yanlış değerlendirildiğini, bunları yazanların resmettikleri manzaranın seçmeci olduğunu, gerçekte anlatıların yazarların sosyo-ekonomik ve siyasi tarafgirlikleriyle bezenmiş kurmacalar olduğunu ve beyhude umutları ya da şahsi ıztırapları dile getirdiğini iddia etmektedir.¹⁷⁵ Yönetici elitler arasındaki mücadele ve çekişmelerden kaynaklanabilecek bu metinlere dönemin tarihsel gerçekliği inşa edilirken ihtiyatla yaklaşılmasında fayda vardır.

Osmanlıların Avrupa kültür ve medeniyeti karşısında geri kaldığını tarihimizde ilk kez 17. yüzyılda Katip Çelebi¹⁷⁶ tespit etmiştir. Katip Çelebi 1650'lerde Avrupa'nın denizde, askerlikte, hatta kültürde üstünlüğünü görmüş ve

¹⁷⁰ Koçi Bey'in hayatı hakkında ve risâlenin Türkçe neşirlerinin eleştiri ve değerlendirmesi için bkz. Ömer Faruk Aktün, "Koçi Bey" *DİA*, cilt 26, s. 143-148

¹⁷¹ Koçi Bey Risâlesi'nin günümüz Türkçesi ile yapılan neşri için bkz. *Koçi Bey Risalesi*, haz. Zuhuri Danışman, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1972.

¹⁷² Lewis, s. 22.

¹⁷³ Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı Etkisi", *Tanzimat*, (ed. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2015, s. 111-132

¹⁷⁴ İnalçık, s. 91.

¹⁷⁵ Rifa'at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğuşu 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel-Canay Şahin, Ankara, İmge Kitabevi, 2000, s. 54-59.

¹⁷⁶ Bkz. *Katip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1957.

Osmanlıların çöküş devresine girdiğini anlatmıştır.¹⁷⁷ Önceki layihalarla Katib Çelebi'nin fikirleri aynı doğrultuda bir ıslahat modeli öngörür. Bu eserlerde İbn Haldun'un teorize ettiği çöküş fikri merkezdedir, buna rağmen devleti ıslah etmenin de mümkün olduğu düşünülerek bazı tavsiyelerde bulunulmuştur.¹⁷⁸

Katip Çelebi, “*Mîzanu'l Hak fî İhtiyârî'l Ehak*” isimli kitabının giriş kısmında, akla dayanan ilimlerin gerekli olduğu konusunda aynı meselede hendese bilen kadının doğru, hendese bilmeyen kadının yanlış kararını örnek verir:

“*Bir kimse boyu ve eni yüz zira*”¹⁷⁹ *olmak üzere bir tarlayı başkasına satıp teslim edeceği zaman boyu ve eni ellişer zira’ iki tarla verdi. Aralarında uyumsuzluk çıkıp bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi. Hakkı budur diye hükmeyletti. Sonra bir hendese bilen kadı bulup dinlettiler, yarım hakkıdır dedi. Doğrusu da budur. Bunların aslını bilmek isteyen riyazat (matematik) bilmeye heves eyleye.*”¹⁸⁰

Koçi Bey’in risalesi, Katip Çelebi’nin eserleri ve o dönemde ortaya konulan birçok layiha ve siyasetname, siyasi ve toplumsal alanda imparatorluğun yaşadığı bunalımı ortaya koymuştur. Bu bağlamda, öncelikle eski sisteme -özellikle Kanuni devrine- benzemek bir çözüm olarak sunulmuş¹⁸¹ ve ‘*kanun-ı kadime dönüş*’ ıslahatın parolası olarak önerilmiştir. Bu dönemde batıyı tanıma girişimleri devam etmiştir. Viyana’ya giden Evliya Çelebi, Avrupa şehirlerinde düzenli ve gelişmiş bir ordu, mamur ve verimli bir toprak, refah içinde, mutlu ve neşeli bir halk, zengin bir mimari ile karşılaşmıştı. Bütün bunları kendisine has üslupla anlatan Evliya Çelebi'nin Osmanlı ile Batı arasında herhangi bir karşılaştırmaya girişmediği görülür.¹⁸²

1683-1699 yılları arasında devlet, geleneksel ordu sisteminin tamamıyla çökmesi ve mali kaynakların erimesi gibi felaketler karşısında kalmıştır. 1699 Karlofça Antlaşması, Osmanlı tarihinde gerçek bir dönüm noktasıdır. Ülkenin

¹⁷⁷ Halil İnalcık, *Devleti Aliyye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2016, c.4, s. 4.

¹⁷⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 391.

¹⁷⁹ Zira’, ortalama 75-90 cm uzunluğu ifade eden bir ölçü birimidir.

¹⁸⁰ Katip Çelebi, *Mîzanü'l-Hak fî İhtiyari'l El-hak*, haz. Orhan Şaik Gökyay, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 10.

¹⁸¹ Ülken, s. 47.

¹⁸² Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 2007, s. 53-54.

kurtuluşunun, Batı'nın teknolojisini almakla mümkün olduğu ana düşüncesi, yani modern Türkiye Cumhuriyeti'ni doğuran zihniyet bu tarihte gündeme gelmiştir.¹⁸³

Koçi Bey gibi layiha yazarlarının tavsiyeleri üzerine alınan pansuman tedbirler istenen sonucu vermemiş, devlet adamlarından bazıları Batı'nın örnek alınması gerektiğini hissetmişlerdir.¹⁸⁴ Bu sürecin önemli devlet adamı Rami Mehmed Paşa'dır.¹⁸⁵ Karlofça müzakerelerini Reisü'l Küttab olarak yürüten Rami Mehmed Paşa, 1703'te yedi ay kadar sadrazamlık yapmıştır. İncalcık, Paşa'yı ilk Batıcı idareci olarak anar ve batılılaşma fikrini dostu olan Dimitri Kantemir'den¹⁸⁶ aldığı tahmininde bulunur.¹⁸⁷ Rami Mehmed Paşa, sadrazamlığı sırasında batılılaşma yolunda ciddi adımlar atmış, fakat zamanın şeyhülislamı Feyzullah Efendi'nin hükümet işlerine müdahale etmesine ve rüşvetçiliğine karşı dayanamamıştır.¹⁸⁸

1.1. Lale Devri

Batılılaşma sayılamayacak layihalar devrinden sonra doğrudan batıyı örnek olarak yapılan ıslahatlar devri başlar. Karal'a göre, Tanzimat öncesi batılılaşma hareketinin dört aşaması vardır. Birinci aşama, Damat İbrahim Paşa'nın ismiyle özdeşleşen, 1730 Patrona Halil isyanı ile sona eren Lale devridir. İkinci aşama, 1730-1789 tarihleri arasında tahta çıkan I. Mahmut, III. Mustafa ve I. Abdülhamit'in askeri alanda yaptıkları ıslahat teşebbüsleridir. Üçüncü aşama, Nizamı Cedid'in

¹⁸³ İncalcık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 3; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 40.

¹⁸⁴ Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı Etkisi", 115.

¹⁸⁵ Paşa, Karlofça müzakerelerinde bulunmuş ve Avrupa'ya olan bağımlılığı azaltmayı amaçlayarak sanayi ile ilgilenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Recep Ahıskalı, "Rami Mehmed Paşa" md., *DİA*, c. 34, ss. 449-451.

¹⁸⁶ Bkz. Bedrettin Tuncel, *Dimitriye Cantemir ve Türkler*, Dimitriye Kantemir (1673-1723), UNESCO, Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1975, s. 5-48.

¹⁸⁷ "Bogdan'a voyvoda gönderilen Dimitri Kantemir bir hümanistti. Latince, Yunanca biliyordu. Osmanlı Devleti'nin gerilemesi üzerine bir Osmanlı çöküş tarihi de yazmıştır. Fener'deki sarayından ayrı Boğaz'da bir de yalısı vardı. Yalısında sazlı, çalgılı davetlerde, Rami Mehmed Paşa ve başka paşalarla uzun sohbetler yaparlardı; 'Osmanlı Devleti'nin artık Avrupa karşısında umutsuz kaldığı, eğer Batı'nın teknolojisini benimsemese Osmanlılar için direnme gücü kalmayacağı' görüşünü tartışarlardı. Rami Mehmed Paşa, sadrazamlığı sırasında Batılılaşma yolunda ciddi adımlar attı. Fakat zamanın şeyhülislamı Feyzullah Efendi'nin hükümet işlerine müdahale etmesine ve rüşvetçiliğine karşı dayanamadı." İncalcık, Devlet-i Aliyye, c.4, ss. 5-6

¹⁸⁸ İncalcık, c.4, s. 6.

uygulanmaya çalışıldığı III. Selim devridir (1789-1807). Dördüncü aşama ise II. Mahmut devridir (1808- 1839).¹⁸⁹

Tanpınar ise Tanzimat'a kadar olan devreyi üçe ayırır. İlk dönem 1789 öncesi, ikinci dönem 1789-1807 ve üçüncüsü 1826-1839 tarih aralıklarıdır. Ona göre yenileşme ve kurumlarımızı Avrupalılaştırma fikrinin asıl kökleşme zamanı III. Selim'in padişahlığına denk gelen ikinci dönemdir.¹⁹⁰ Batılılaşma hareketinin ilk aşaması sayılan Lale devri, Osmanlı Devleti'nin ağır bir yenilgiye uğrayarak Avusturya ve Venedik ile imzaladığı 1718 tarihli Pasarofça Antlaşması'ndan sonra başlar.

Lale Devri'nde, Osmanlılar ve Batılılar, özellikle Fransızlar, arasında olağanüstü bir yakınlık kurulmuş, İbrahim Paşa'nın Paris'e ve Viyana'ya gönderdiği elçiler, ülkelerine döndükten sonra Batı medeniyetinin başarılarını ve ihtişamını anlatmaya girişmişlerdir. Bu, aslında “*Batı medeniyetinin Doğu'da görünüşünün ilk aşaması*”nı oluşturur.¹⁹¹

Lale Devri, Osmanlıların o zamana kadar bütünüyle uzak kaldığı ve yeni yeni tanımaya başladığı yeni bir tarzı, dünyaya yeni bir bakışı temsil eder.¹⁹² Bu devirde, geri kalmışlığın farkına varılmış, batılı savaş tekniklerinin yanında sanayinin de elzem olduğu anlaşılmış ve bir reform girişimi başlamıştır.¹⁹³ Lewis bu dönemi “*batılılaşma politikasına ilk bilinçli teşebbüs yani Batı Avrupa uygarlığından seçilmiş bazı unsurların taklidine ve benimsenmesine doğru ilk bilinçli adım*”¹⁹⁴ olarak niteler.

Bu dönemin ıslahatçı bürokratları Osmanlı'da pozitif bilim metotlarının ve teknolojinin gelişmediğini bu yüzden Batı'nın modern silahlarını almanın yeterli olmadığını anlamışlardı.¹⁹⁵ Artık, Batı karşısında geri kalmışlığın nedenlerini

¹⁸⁹ Enver Ziya Karal, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri” *Tanzimat I*, s. 19-30. Benzer bir tasnif için bkz. Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 6; Ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 11-21.

¹⁹⁰ Tanpınar, s. 61.

¹⁹¹ Ahmet Refik, *Lale Devri*, İstanbul Hilmi Kitaphanesi, 1932, s. 199.

¹⁹² İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, c.4, s. 7.

¹⁹³ Ortaylı, *İdare Tarihi*, 348; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 12.

¹⁹⁴ Lewis, s. 46.

¹⁹⁵ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, c.4, s. 9.

anlamaya çalışmak, üstünlük vasıtalarını öğrenmek, bu amaçla savaş teknolojilerini taklit etmek Osmanlı idarecilerinin en önemli amacı haline gelmişti.

Karal'a göre, Lale devri, iddia edildiği gibi ne zevk u sefa veya lüzumsuz bir israf devri ne de Türk sanatında bir rönesansdır. Bu her iki yorum da abartılıdır. Lale devri, hayat, tabiat ve insanın barışmasını ifade eden yeni bir yaşam anlayışına geçiştir, lale de bu yeni anlayışın sembolünden başka bir şey değildir.¹⁹⁶

Sadrazam Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'yi 1720'de Avrupa'daki gelişmeleri öğrenip haber vermek üzere Paris'e göndermiştir.¹⁹⁷ Mehmet Çelebi Fransa'da gördüğü yeniliklerle gerçekten ilgilenmiş, oradan karadan denize inmek için yapılan kanal sistemi gibi konular hakkında bilgiler göndermiştir.¹⁹⁸ Yirmisekiz Mehmet Çelebi' den önce, Batı medeniyetine hayranlığı hiçbir Osmanlı onun kadar duyamamış ve ifade edememiştir. Bu hayranlık sonucu rokoko mimarisi ile beraber o devrin zenginlerinin evlerinde Fransız tarzıyla odalar döşenmiş,¹⁹⁹ Batı kültürü benimsenmeye başlanmıştır. Tanpınar, Çelebi Mehmet Efendi'nin gözlemlerinden şu şekilde bahseder:

“Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi 1721'de gittiği Paris'i Evliya Çelebi'nin Viyana'yı seyrettiği gibi Kanuni asrının şanlı hatıraları arasından ve bir serhat mücahidinin mağrur gözü ile görmez. O, 18. asır Paris'ine Karlofça'nın ve Pasarofça'nın milli şuurda açtığı hazin gediklerden ve devlet işlerinde pişmiş zeki bir memurun tecrübesiyle bakar. Yirmisekiz Mehmet Çelebi bakmasını, görmesini ve göstermesini bilen nadir yaradılışlardandır. Hakikatte bu küçük sefaretnamede devrinin bütün Fransa'sını bulmak mümkündür.”²⁰⁰

Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Efendi de Paris'te Fransızca öğrenmiş; matbaayı görmüş ve dönüşte İbrahim Müteferrika²⁰¹ ile ilk matbaayı²⁰² kurmuştur.²⁰³ Yılmaz'a

¹⁹⁶ Karal, s. 19-30.

¹⁹⁷ “*Hizmet-i sefaretle 1132 tarihinde Paris'e giden Yirmisekiz Çelebi Mehmed...*” (BOA, C..HR.. Dosya no: 151, Gömlek No: 7534, Tarih: 29\12\1255).

¹⁹⁸ İnalçık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 6.

¹⁹⁹ İnalçık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 112.

²⁰⁰ Tanpınar, s. 54.

²⁰¹ Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği”, *Bellekten*, XXVI, 104(1962): 715-737.

²⁰² İlk matbaa Endülüs'ten gelen Museviler tarafından 1493 yılında açılmıştır. Durmuş Yılmaz, *Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, Çizgi yay. Konya, 2004, s. 77.

göre matbaanın kullanılması Osmanlı Devleti'nde Batı tarzı ıslahat hareketlerinin ilki sayılmalıdır.²⁰⁴ Matbaa faaliyete başladıktan sonra da ilmiye sınıfından bir karşı koyma gelmemiş, kısa süre sonra çıkan Patrona ayaklanmasında da matbaaya karşı bir fikir ortaya atılmamıştır. Matbaa hakkında çıkarılan fetvada da sadece dini ilimler dışındaki fen bilimleri üzerine yazılmış olan kitapların basılabileceğinden söz edilir.²⁰⁵

İlk matbaanın kurucusu olan İbrahim Müteferrika'nın, Lale devrini bitiren Patrona Halil isyanından sonra²⁰⁶ padişaha sunduğu “*Usulü'l Hikem fi Nizamü'l Ümem*” kitabı Avrupa'daki yeni askeri tekniklerle ilgili bilgiler veren ve Osmanlı'da yeni bir ordu kurulmasını öneren Türk modernleşme hareketinin beyannamesi olarak kabul edilmektedir.²⁰⁷

Müteferrika, kitabının ilk kısmında monarşi, aristokrasi ve demokrasi gibi hükümet şekillerinden bahsetmiş, iyi düzenlenmiş bir hükümet sisteminin bütün devletler ve milletler için önemini belirtmiş ve Avrupa'da en ileri toplumların demokratik düzenle idare olundukları, bunların yasalarının ilahi kaynaklı bir şeriata göre değil, akıl yoluyla bulunmuş ilkelere dayandığını ifade etmiştir. İkinci bölümde ise insanın kendi ülkesini ve komşularını tanımmasının gerekliliğine, vilayet ve askerlik idaresine yardımcı olarak bilimsel coğrafyanın önemine dikkat çeker. Müteferrika; fizik, astronomi ve coğrafya bilgisinin devlet idaresindeki önemine işaret etmiş ve bu hususta Avrupa'dan ders alan Deli Petro zamanında Rusya'nın kaydettiği ilerlemeleri örnek göstererek, Osmanlı Devleti'nin gerekli tedbirleri almazsa Rusya karşısında güçsüz kalacağını söylemiştir. İbrahim Müteferrika, risalesinin üçüncü bölümünde detaylı olarak Avrupa'daki askeri kuruluşlardan bahsedip, Osmanlı Devleti'nde askeri teşkilatın yeni bir nizamla kurulmasını tavsiye

²⁰³ “*Memleketimizde ilk defa matbaa tesis eden İbrahim Müteferrika tarafından matbaacılık hakkındaki mesaisi ve kitab tab'ına müsaade itası hakkında.*” (BOA, HAT., Dosya no: 1665, Gömlek no: 56, Tarih: 29\12\1139)

²⁰⁴ Yılmaz, s. 79.

²⁰⁵ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 57.

²⁰⁶ Lewis, Müteferrika'nın, İbrahim Paşa'ya bir muhtıra sunduğunu, bu muhtırayı 1732 başlarında bastırıp yeni Sultan I. Mahmut'a da sunduğunu kaydeder. Lewis, s. 48.

²⁰⁷ Tanpınar, s. 56; Berkes, s. 58.

etmiştir. Müteferrika, Osmanlı ordularının yenilmesini Batı'da askerlik alanında meydana gelen yeniliklerden haberdar olunmamasına bağlamıştır.²⁰⁸

Lale devri olarak da bilinen Damat İbrahim Paşa dönemi (1718-1730) yalnız güzel sanatlar, mimarlık, musiki, şiir, minyatür sanatı bakımından değil, İbn Haldun'un kitaplarının da aralarında olduğu klasik doğu eserlerinin Farsça ve Arapça'dan Osmanlıcaya çevrilmesi için heyetlerin kurulduğu bir fikri uyanış dönemidir.²⁰⁹ Ancak bu dönemde köklü reformlar yapılamamış, daha çok kültürel ve sanatsal yenilikler görülmeye başlamıştır.²¹⁰ Batıyla kurulan ilişkilerde halkın yararlarının unutulması ve batılılaşma ile birlikte gelen bir etki-tepki mekanizmasının ilk örneği Patrona Halil İsyanı²¹¹ ile bu devir nihayete ermiştir.²¹²

1.2. Nizam-ı Cedid

Osmanlı Devleti'nde batılılaşmanın bir bütün olduğunu ve belirli bir plan çerçevesinde yapılması gerektiğini kavrayan ilk hükümdar III. Selim 1789'da tahta çıkmıştır. Tahta çıktığı zaman henüz yirmi sekiz yaşında olan Selim, uzun zamandan beri saraydaki şehzadeler kafesinden çıkan padişahlardan hepsinden daha yetenekli, daha bilgili ve tecrübeliydi. Daha genç yaşında, kendi kişisel ulaşı İshak Bey aracılığıyla Fransa Kralı ile mektuplaşmış²¹³ ve Avrupa işlerine gittikçe artan bir ilgi göstermiştir.²¹⁴

III. Selim yapmayı düşündüğü ıslahatların başarılı olabilmesi için ilk olarak Avrupa kültürünü yakından ihtiyacı hissetti. Bunun için Ebubekir Ratip Efendi'yi Avrupa'da doğrudan doğruya gözlem ve inceleme yapmak üzere özel elçi olarak

²⁰⁸ İbrahim Müteferrika, *Usulü'l-hikem Fi Nizami'l Ümem* (Milletlerin Düzeninde Usûller), haz. Ömer Okutan, İstanbul 1990, s. 30-62; Tanpınar, s. 56; Lewis, s. 48; Berkes, s. 53.

²⁰⁹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, c.4, s. 124.

²¹⁰ Tanpınar, s. 54.

²¹¹ Sonra 1807 Kabakçı İsyanı, 1859 Kuleli Vakası ve 1909 Hareketi gelir.

²¹² Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 13.

²¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III'ün Velihaht İken Fransa Kralı Lüi XVI ile Muharebeleri", *Belleten*, c. 2, S. 5\6, Nisan 1938, s. 191-246.

²¹⁴ Lewis, s. 39.

gönderdi.²¹⁵ Viyana'ya giden Ebubekir Ratib Efendi, gönderdiği raporda Avusturya'nın askeri ve sivil idaresi hakkında bilgiler vererek bu devletin tespit ettiği en önemli yönlerini; eğitilmiş ve disiplinli bir ordu, düzenli maliye, dürüst memurlar, halkın ekonomik açıdan refah ve güvenliği şeklinde özetlemişti.²¹⁶ Ebu Bekir Ratip Efendi, Viyana'da bulunduğu sırada, mahkemeleri de incelemiş, devlet düzeninin dini olmasa da kuvvetli bir adalet teşkilatı ile ayakta durabileceğini anlamıştır:

"Bunlarda şeriat yoktur. Yani Hazret-i İsa'nın koyduğu şeriattan sureta nikah maddesi kalmıştır. Onun da daima icra olduğu yoktur. Kaldı ki, miras hususunda dahi dine itibar etmezler. Bugün Avrupa memleketleri öyle haldedir ki onlara ehl-i kitap denilemez. Her ne kadar, şeriat tabiri kullanırlarsa da, kendi menfaatlerine uygun, her kralın vaktinde bazı maddeleri değiştirerek ve ilaveler yaparak tertip ettikleri kanunlara ve kaidelere, haşa, şeriat adını verirler. (...) Avrupa devletlerinde, kralları tarafından verilen nizam, kaide ve kanunlara, küçük ve büyük bir fert gereği gibi saygı gösterdikçe ve vergilerini zamanında ödedikçe kral, general, subay ve memur tarafından hiçbir kimse ona baskı yapamaz, saldıramaz ve büyüklük taslayamaz; ve gözün ortasında kaşın var diyemez. Hangi kumaş isterse giyer ve ne isterse söyler, yer ve içer ve gezer ve biner ve iner, hiç kimse ona karşılamaz. ve evlerine, dükkânlarına bineklerine ve mal ile mülküne müdahale ve taarruz edemez" ²¹⁷

III. Selim, ıslahatlarına başlamadan önce ikinci olarak devletin ileri gelenlerinden devletin zayıflığının nedenleri ve neler yapılması gerektiğine dair görüşlerini bildirmelerini istedi.²¹⁸ Bu talep doğrultusunda 1792 yılında ulema ve devlet adamlarınca padişaha sunulan layihalar, devleti içine düştüğü durumdan kurtarmak amacıyla yapılacak çalışmalar hakkında teklifler getirmiştir. Bu layihalar

²¹⁵ Lewis, s. 58; "Devletlerin siyasi vaziyetleri hakkında Viyana'da bulunan Devlet-i Aliyye Sefiri Ratib Ebubekir Efendi'nin tahrirati" için bkz. BOA, HAT., Dosya no: 248, Gömlek no: 14065, Tarih: 27\09\1206.

²¹⁶ Berkes, s. 99; Karpat, s. 23.

²¹⁷ Ebu Bekir Ratip Efendi Risalesi, Süleymaniye Kitaplığı. Esat Efendi Kitapları, N. 2235, s. 2, 421; Akt. Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı Etkisi", s. 155.

²¹⁸ Çağman, E., "III. Selim'e sunulan bir ıslahat raporu: Mehmet Şerif Efendi layihası", *Divan*, 7 (1999/2), 217-233; Saltanatının ilk günlerinde, sadarete hitabeden meşhur hattındaki şu cümleler, dikkate şayandır: "Devletin irad ve masrafı ve zait sefaheti cümlelizin malumudur. Eğer bana şimdilik kuru ekneğe kani' ol deseniz ben razıyım. Bana beyan edin Allah aşkına. Devlet elden gidiyor, sonra fayda vermez. Ben bildiğimi size ifade ettim, siz de devlette hissementsiniz" diyen hükümdar, iktidarı devlet ricaliyle paylaşmağa razıdır. "Bana beyan edin Allah aşkına" sözleri, iktidar karşısında, devlet adamlarının korkmadan fikirlerini beyan etmeleri yolunda bir teşviktir. Fakat bu aydınlık günleri, hulûskârların ve saray mensuplarının tesiriyle, karanlık günler takip etmiştir. Reşat Kaynar, *Türkiye'de Hukuk Devleti Kurma Yolundaki Hareketler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1960, s. 1.

içinde bazıları, mevcut kanunların dönemin ruhuna uymadığını, bu sebeple yeni kanunların yapılması gerektiğini söylüyordu. Böylece ilk kez, mevcut kanunların yeterli olmadığı, eski kanunlara dönmenin ülkeyi kurtaramayacağı fikri açıkça ifade ediliyordu.²¹⁹ Bu layihaların birleştikleri nokta, Batılı devletlerdeki örneklere dayanarak kanun üstünlüğünün sağlanması gerekliliğiydi.²²⁰

Padişaha verilen yirmi iki layihanın en iyi hazırlanmış olanı 1791’de padişaha sunulan Tatarcık Abdullah Efendi Layihasıdır. Bu layihanın birinci bölümü ordunun tanziminden; ikinci bölümü ulema sınıfında yapılması gereken düzeltmelerden, memlekette adaleti temsil eden kadıların seçiminde gösterilen ilgisizlikten ve bu kurumların ıslahının nasıl olması gerektiğinden; üçüncü bölümü mali darlığın giderilmesi ve sikkenin tashihinden; dördüncü bölümü tıp biliminin faydalarından ve medeni insanların bedeviler gibi başıboş bırakılmayacağı için eğitim ve öğretimden geçmeleri gerektiğinden; beşinci bölümü devlet sınırlarından en çok Rusya sınırının güçlendirilmesi ve bu bölgelerde gereken tedbirlerin alınmasından, altıncı bölümü ise tersane ve gemi inşaatında takip edilecek yollardan bahsetmektedir.²²¹

Yapılan bu ön hazırlık aşamalarından sonra III. Selim, “*Nizam-ı Cedit*”²²² olarak isimlendirdiği ıslahatlara başlamıştır. Tanör, Nizam-ı Cedit’i “*III. Selim’in yeniçeriliği kaldırmak, ulema sınıfının nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devleti’ni Batı’nın bilim, sanat ve ticaretteki ilerlemeleri yakalamak için giriştiği hareketlerin bir*

²¹⁹ Otacı, s. 150.

²²⁰ Bozkurt s. 43.

²²¹ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 8-10.

²²² Bu ismin kullanılması tesadüfse garip bir tesadüftür ki Fransız İhtilali düzeninin benimsediği “*Nouvel Ordre*” tabirini çağrıştırmaktadır. (Akşin, “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslararası Durumu”, s. 135); Askeri reformların arefesinde yazılmış bir yazışmada Sadrazam Sultana, Fransa’daki son ayaklanışın sonucu olarak ortaya çıkan Yeni Düzen (Nizam-ı Cedit) hakkında Fransa Kralından mektuplar geldiğini bildirmiş; Sultan da bu Yeni Düzen’e ilgi göstermiştir. Bu tezkerelerde Fransa’daki “*Yeni Düzen*”in Osmanlı’daki bütün reform programı için kullanılan aynı deyimle ifade edilmesi anlamsız değildir. (Lewis, s. 58) Daha sonraları “Nizam-ı Cedit” kavramının olumsuz tepki alması nedeniyle özellikle Sekban-ı Cedit’in başına gelenlerden sonra II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde başka kavramlar seçilmeye özen gösterilmiştir. Manipülasyon amaçlı ve muhtemel bir meşrulaştırma krizini önleyici mahiyette olan bu kavramların, “*Vak’a-i Hayriyye*”, “*Asakir-i Mansure-i Muhammediyye*”, “*Usul-i Nizam-i Müstahsene*”, “*Tanzimat-ı Hayriyye*” gibi “güzel”, “hayırlı”, “iyi”, “Muhammediyye” gibi nitelemelerle ifade edilmesi ilginçtir. Ejder Okumuş & Ahmet Cihan & Mustafa Avcı, *Osmanlı Devleti’nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*, ARK yay. İstanbul, 2006, s. 241.

bütünü” olarak nitelemektedir.²²³ Tunaya’ya göre, Nizam-ı Cedid dar anlamıyla yeni bir askeri düzeni temsil ederken, geniş anlamında batılılaşmak hedefini içeren ve özetle mevcut rejimin yerine yenisini koymayı hedefleyen kapsamlı bir programdı.²²⁴ Program kapsamında bir dizi yeni hatt-ı hümayunlar çıkarıldı. Bunlar, eyalet yöneticiliği, eyalet vergileri, tahıl ticaretinin denetimi ve diğer idari ve mali konular hakkında yeni düzenlemeleri içeriyordu. Fakat bunların içinde hepsinden daha önemlisi, Batı tarzında eğitilmiş ve donatılmış muntazam yeni piyade birliklerinin kurulmasını sağlayan hükümlerdi.²²⁵

Selim’in istediği Avrupa talim ve terbiyesiyle yetiştirilmiş ve modern silahlarını kullanan bir ordudur. Bunun için Fransa’dan yardım istenmiştir.²²⁶ O zamanlar Fransız diplomasisi, Osmanlı sarayında çok etkili olduğu için Fransız örgütünü örnek almış, bu konuda III. Selim’e Napolyon’un İstanbul’daki elçisi yardım etmiştir.²²⁷ Padişahın Fransa’ya karşı olan bu eğilimini pek fazla görenler ve bundan dolayı onu suçlayanlar olmuştur. Ancak Avusturya ve Rusya’ya karşı askeri ıslahat gerektiği için Fransa’dan başka örnek alınacak alternatif o zaman için yoktur.²²⁸

Karal, Nizamı Cedid’in sadece askeri bir teşkilat olarak anlaşıldığını, ancak III. Selim’in Nizamı Cedit ile çok daha geniş ve umumi bir ıslahat gerçekleştirmeyi tasarladığını ifade eder. Bu kapsamda talim ve terbiyesi kalmamış ve bir insan yığına dönmüş yeniçerilerin yerine modern bir ordu kurmak yanı sıra, ulemanın iddia ve nüfuzlarını kırmak, şeyhülislamın yetkilerini azaltmak ve Avrupalıların bilim ve sanatta yaptıklarını Osmanlı’ya iktibas etmek istiyordu.²²⁹

Turhan da III. Selim zamanında olan kültür değişmelerinin, mahiyet itibariyle kendisinden önceki dönemlere ait yenilik girişimleri ile bazı önemli farkları olduğu kanaatindedir. Bu dönemde yapılan değişiklikler artık tesadüflere bağlı değildir, önceden hazırlanmış, tasarlanmış olduğu halde yapılmıştır, bu itibarla daha

²²³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 2018, s. 35.

²²⁴ Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 22.

²²⁵ Lewis, s. 59.

²²⁶ Enver Ziya Karal, “Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar”, *Bellekten*, c. 4, S. 14-15, Temmuz 1940, s. 175-189.

²²⁷ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara, 2002, s. 282.

²²⁸ Uzunçarşılı, “Selim III’ün Velihaht İken Fransa Kralı Lüi XVI ile Muharebeleri”, s. 192.

²²⁹ Karal, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri” s. 19-30.

sistemlidir; daha bilinçlidir.²³⁰ Nizam-ı Cedid reformları devam ederken 1798 yılında Napolyon, Mısır'ı işgal eder. Bu olay sonrası durumu Berkes şöyle anlatmaktadır:

“Napolyon’un Mısır seferi yüzünden Fransa ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi üzerine, Osmanlı dış siyaseti tam tersine döndü. Bu dönüşün sonucu modern çağ Osmanlı diplomasi tarihinin en acayip hareketi oldu; daha önceleri İsveç ve Prusya, Avrupa devletleri arasında kendileriyle ittifak antlaşması yapılan ilk Avrupa devletleri olmakla beraber bu ittifaklardan askeri ve siyasi bir sonuç çıkmamıştı. Osmanlı devletinin askeri ve siyasi sonucu olan bir ittifak olarak, bir Avrupa devleti ile ilk yaptığı ittifak antlaşması işte bu zamanda yapıldı. (...) Artık Osmanlı İmparatorluğu’nun karaları ve suları, büyük Avrupa devletlerinin birbirlerine karşı kol gezdikleri bir alan haline gelmişti. Bu karşılaşmaların sonuçlandıracağı diplomatik alışverişler, Osmanlı devletinin yaşamasına son verecek döneme kadar ün kazanacak olan ‘Doğu Sorunu’nu başlatmıştır.”²³¹

Mısır işgalinin son bulması ve Napolyon'un Osmanlı'yı Rusya'ya ve İngiltere'ye karşı destekler bir siyaset başlatması III. Selim'i bir süre için kurtarmıştır. Fakat halk tarafından tepki gören saray adamlarının Sultan Selim etrafında toplanmaları askeri ıslahatın halkta değerini kaybetmesine sebep olmuştur.²³² Cevdet Paşa bu durumdan Sultanı da sorumlu tutarak²³³, yakınlarındakiler ne derse yaptığını ve çelişkili isteklerde bulunmalarına izin verdiğini, kimseyi incitmek istemeyip azledilmeleri gereken devlet adamlarını üzülürler diye azledemediğini, saray halkının da sefahat ve ihtişamı aşırıp taşırdığını ve halkı hükümet aleyhine düşürdüğünü söyler.²³⁴

Islahatlara muhalif olan ulema, yeniçeriler, birçok devlet adamı ve bir kısım halk, Kabakçı Mustafa liderliğinde bir araya geldi.²³⁵ Padişah çaresiz ıslahat

²³⁰ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 157.

²³¹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 124; Ayrıca bkz. Ortaylı, *İdare Tarihi*, s. 349.

²³² Kaynar, *Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 20.

²³³ Berkes, III. Selim’in aydın bir hükümdar gibi görüldüğü halde rüyalara, münecimlere, üfürükçülere inandığını; istihareye yatarak ve kura çekerek sadrazam tayin ettiğini, daraya dolan dervişlerin, şeyhlerin, münecimlerin beslediği hava içinde, başında bulunduğu sistem türündeki rejimlerde gerekli olan iradeden yoksun olduğunu, kendini bir cihangir sanarak gerçekte sahtekarların oyuncağı olduğunu iddia eder. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 116.

²³⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, çev. Dündar Günday, Üçdal Yay. İstanbul, 1983, c. 5, s. 150 vd.

²³⁵ Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 24.

hareketinde kendisine yardım eden adamları isyancılara teslim etmek durumunda kalmıştır.²³⁶ Çok geçmeden yenilikçiler Rumeli ayanı Alemdar Mustafa'nın yanında toplanıp Kabakçı Mustafa'yı idam ettiler. IV. Mustafa, III. Selim'in ve Şehzade (II.) Mahmut'un katledilmelerini emretti. Osmanlı devletinde yeniliklerin öncüsü, şair ve bestekar III. Selim katledildi. Şehzade Mahmut saray kalfalarının gayretiyle kurtulabildi.²³⁷

Sancılı geçen Nizam-ı Cedid hareketi padişah III. Selim'in sonunu hazırlamış ve batılılaşma yanlıları bir süre daha sinmek durumunda kalmışlardı. II. Mahmut dönemi de batılılaşma açısında daha temkinli adımların atıldığı ve tedrici bir metot takip edilmeye çalışıldığı bir devre olarak önümüze çıkar.

1.3. II. Mahmut Dönemi

Alemdar Mustafa Paşa, II. Mahmut'un tahta çıkmasını sağladı ve padişah da Paşa'yı sadrazamı yaptı. İslahat ve yenilik taraftarı Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, 1808 yılında, İmparatorluğun feodal keşmekeşine son vermek için bir çeşit Osmanlı "Magna Carta"sı olan Sened-i İttifak'ı meydana getirmiştir.²³⁸

Sened-i İttifak imzalandıktan sonra sinmiş olan yeniçeriler IV. Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmak için Alemdar Mustafa Paşa'ya tuzak kurdular. Alemdar, kendisini savunduysa da kurtulamayacağını anladı ve sığındığı cephaneliği ateşe verdi, yangında üç yüzden fazla isyancı ile kendisi de öldü. Yeniçeriler saraya hücum edip Padişahı indirmek istedilerse de II. Mahmut duruma hakim oldu.²³⁹ Alemdar olayı, ıslahat ve batılılaşma taraftarlarının bir müddet sinmeleri neticesini doğurdu.

²³⁶ Yılmaz, s. 102. "Sultan III. Selim Han'ın halli, Nizam-ı Cedid Ocağı'nın lağvı ve Sultan IV. Mustafa Han'ın tahta geçirilip biat edildiğine dair hüccet-i şerriyye ile üzerinde yer alan ilgili hatt-ı hümayun" için bkz. BOA, A. {DVNSNMH.d. Dosya no: 10, Gömlek no: 62.

²³⁷ Yılmaz, s. 104; Karpat, s. 24.

²³⁸ Tunaya, Batılılaşma Hareketleri, s. 25; İnalçık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 12. Sened'in sureti için bkz. BOA, HAT. Dosya no: 746, Gömlek no: 35242, Tarih: 29\1223.

²³⁹ Yılmaz, s. 105.

Sultan II. Mahmut saltanatının önemli aşamalarından birini teşkil eden ilk yıllarda yeniçerilerin ıslah edilmesine dair bir niyetin emarelerine dahi rastlanmadı.²⁴⁰

II. Mahmut yeniçerilere karşı ulemayı yanına çekmeyi denedi ve bunu başardı.²⁴¹ Artık söz konusu olan şey ordunun ıslahı değildir; sistemin tamamen yeni baştan kurulmasıydı.²⁴² Bu niyetle yapılacak ıslahatların önünde önemli bir engel olan Yeniçeri Ocağı 1826'da kanlı bir şekilde lağvedilmiştir.²⁴³ Alınan kararlar bir yeniçeri kırımını başlatmış, şehrin başka bölümlerinde bin kadar yeniçeri öldürülmüş, camileri ve kahveleri yıkılmış, bağlı buldukları Bektaşî tekkeleri ve onlara yakın bulunan tulumbacı ve hamal loncaları dağıtılmıştır.²⁴⁴ Bu olayı Cevdet Paşa şu şekilde anlatır:

*“Yeniçeri olayı hilaf-ı me'mul olarak aniden ortaya çıkmasıyla Avrupa devletleri dembeste-i sükut ve hayret ederek çoğu Osmanlı'nın askeri ve idari düzenleme ile yeniden kuvvet bulacağı ümidinde bulunmuşlarsa da bazıları Osmanlı'nın asabiyet-i milliyeye üzerine müesses olan ocakları mahvolmakla bütün bütün zayıf düşmesi zan ve inancına kapılmışlardı. Hakikat-i halde Devlet-i Aliyye asakir-i mualleme tertibi ile kuvvet bulacağı derkar olup ancak askeri düzenin olgunlaşması ve asakir-i muallemenin yeter sayıya ulaşması hayli zamana mevkuf olup o vakte kadar kuvvetsiz bir halde bulunması doğaldı.”*²⁴⁵

Karal olay hakkında “imparatorluğu, batının etkilerini almaktan meneden köhne set yıkılmıştır” ve “Vak'a-i Hayriye diye tarihimizde geçen ve hakikaten hayırlı olan bu vak'adan sonra II. Mahmut batılılaşmak hareketlerine başlamıştır”²⁴⁶ ifadelerini kullanır. II. Mahmut yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826 ile ölümü yılı olan 1839 arasında büyük bir reform programına girişmiş, bu reformlarda 19. ve 20. yüzyıldaki reformcuların izleyeceği ana hatları çizmiştir.²⁴⁷

²⁴⁰ Kaynar, Reşit Paşa ve Tanzimat, 23.

²⁴¹ Yılmaz, s. 112.

²⁴² Tanpınar, s. 70.

²⁴³ “Yeniçerilerin lağvına dair ferman sureti” için bkz. BOA, Y.PRK.A., Dosya no: 15, Gömlek no: 68, Tarih: 30\12\1328.

²⁴⁴ Brockelmann, s. 284.

²⁴⁵ Tarih-i Cevdet, c. 6, s. 189.

²⁴⁶ Karal, “Tanzimattan Evvel Garplılışma Hareketleri”, s. 19-30.

²⁴⁷ Lewis, s. 81

Yeniçeriliği kaldırdıktan sonra II. Mahmut ulemaya karşı siyasal alanda olumsuz bir tutum takınmaya başlamıştır. Ulemaya yalnız dini meselelerle meşgul olmaları ve hükümet işlerini padişahın mutlak yetki alanına bırakmaları mesajını bu tutumuyla vermiştir. Örneğin, medrese öğrencilerinin askere alınması, ulemanın iznini almadan haciz ve müsadere işlemleri yapılması, Batı adetlerine karşı Şeyhülislam'ın verdiği bir muhtıranın yırtılarak bu gibi işlerin yalnız padişahın yetki alanına ait olduğunun belirtilmesi bu tutumun göstergeleridir.²⁴⁸

II. Mahmut, vakıfların idaresindeki anarşiye son vermek ve onların hepsini tek bir yetki altında toplamak için yeni bir Evkaf Müdürlüğü kurmuş ve mevcut daireleri onun içine almıştır. Padişahın amacı, gelirleri doğrudan doğruya idarecilerden alarak, dini binaların bakım ve onarımı, dini personelin aylıkları ve diğer dini amaçlar için zorunlu harcamaları bu gelirden ödeyip, Evkaf gelirlerinin tahsilini ve harcanmasını kendi elinde merkezileştirmekten başka bir şey değildi. Böylece kendisine karşı çıkan ulemanın gücünü büyük ölçüde zayıflatan süreci başlatmıştır.²⁴⁹ Berkes bu süreci şöyle özetler:

“Mahmut, Şeyhülislamlık [makamını], Müslüman olmayan halkların ‘millet’ örgütlerinin din başkanlığı anlamına benzer bir biçimde, bir çeşit İslam millerinin din görevlisi haline getirdi. Sadrazamlık kaldırılınca eskiden iki kazasker aracılığıyla o makama bağlı olan kadılıklar, şeriat mahkemeleri olarak Şeyhülislamlık’a bağlandı. Böylece Şeyhülislamlık, ‘dinsel hukuk genel müdürlüğü’ diyebileceğimiz bir niteliğe girdi. Eski totaliter din-devlet bileşiminde ilk çatlama, ilk ikilenme böyle başladı.”²⁵⁰

II. Mahmut döneminde mal müsaderesinin ve mürtede uygulanan idam cezasının kaldırılması, asırlık geleneğin yıkılacağı ve modern hukuk ilkelerinin yavaş yavaş toplumda kabul edileceğinin işaretleri olmuştur.²⁵¹ Bu dönemde hukuk alanında beliren bir yan da o zamana kadar bulunmayan bir kamu hukuku alanının ilk tohumlarının atılmasında görülür. Bu zamana kadarki gelenekte, kamu hukuku ile

²⁴⁸ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yay., İstanbul, 1999, s. 22; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 177.

²⁴⁹ Lewis, s. 94- 95.

²⁵⁰ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 174-175

²⁵¹ Yılmaz s. 130

kişi hukuku ayırımı yoktu. İlk aşamada idare, ceza, eğitim ve ordu alanlarında çıkan kurallar kamu hukukunun ilkel temelleri olmuştur.²⁵²

Sultan II. Mahmut mutlaki idarenin ülkeye yaptığı zararları düşünerek istişareye dayanan bir devlet sisteminin kurulmasına çalışmıştı. Ancak o devrin etkili simaları Pertev ve Akif Paşalar devletin bekasını düşüneceklerine birbirleriyle uğraşmayı tercih ettiler. Bu rekabetin sonucunda Pertev Paşa gibi bir devlet adamının mahkeme kararı olmadan canına kıyılması, Sultan Mahmud saltanatının son devresinde Tanzimat'ın ilanından bir kaç yıl önce dahi -ıslahat çabaları birtakım gelişmeler kaydetmiş olsa da- devlet denebilmek için uyulması gereken esas şartlara ne kadar az önem verildiğini göstermekte, can ve mal emniyetini sağlamak üzere vücuda geldiği Avrupaca kabul edilen devlet mefhumu ile bu hadiselerin ne kadar birbirine zıt bir manzara arzettiği açıktır.²⁵³

2. Tanzimat'tan Mondros'a Batılılaşma Hareketleri

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti, siyasi yapı itibariyle dağılma aşamasına giren ve dayandığı askeri-teokratik temellerin sarsıldığı bir durumdaydı.²⁵⁴ Bir yandan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ile iç savaş vermekte diğer yandan da batılı devletlerin “*Doğu Sorunu*” adı altında iç işlerine müdahale etmesi ile uğraşmaktaydı.²⁵⁵

Merkezi yönetime göre daha başarılı bir şekilde Mısır'da batılılaşma programını gerçekleştiren Mehmet Ali Paşa'ya karşı Avrupa devletlerinin iyi niyetini ve desteğini kazanmak gerekmektedir.²⁵⁶ Mısır sorunuyla yüzleşen devlet adamları,

²⁵² Berkes, s. 177-178

²⁵³ Kaynar, Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 30.

²⁵⁴ Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanı'nın Tahlili”, *Tanzimat* (içinde), ed. Halil İnalcık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2015, s. 57-88.

²⁵⁵ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Hil Yay. İstanbul 1986, s. 88.

²⁵⁶ Bu bakımdan bazı Batılı gözlemciler Tanzimat reformunun devlet işlerin durumunda hiç bir gerçek değişiklik yapmaksızın sadece Batılı devletleri aldatmak amacıyla bir göstermelikten başka bir şey olmadığı sonucuna varırlar. Ancak Lewis'in de belirttiği gibi bu görüşü benimsemek, 18. yüzyıldan beri reforma yol hazırlayan uzun olaylar zincirini; onu izleyen yüzyılda reformun içindeki ilkelerin ve inançların ve ilanı anında Mustafa Reşit Paşa'nın ve onun kuşağından diğer kimselerin kanı ve umutlarının uzun meydana gelme sürecini görmemezlik olur. Lewis, s. 115.

İmparatorluğun sosyal ve siyasi bir dengesizlik içinde olduğunu, eşitlikçi bir Osmanlılığı gerçekleştirmek için her şeyden önce Anadolu'da ve Rumeli'de kuvvet kazanan ayanı, büyük arazi sahibi ağaları ve beyleri ortadan kaldırmanın zorunluluğunu anlamışlardı.²⁵⁷

Batılı devletler azınlık haklarının korunmasını bahane ederek hükümdar ve hükümet üzerinde devamlı bir baskı kurmaya çalışıyorlardı. Devlet adamları, eski anlayış ve düzenlemelerle bu yeni problemlerin çözülemeyeceğinin farkındaydılar. Batı ülkelerine elçilik göreviyle giden devlet adamlarımız, orada uyanan yeni devlet anlayışını, özgürlük, eşitlik ve insan hakları fikirlerini tanımışlar, bu gidişatın kaçınılmaz bir şekilde Osmanlı halkını da etkileyeceğini anlamışlardı.²⁵⁸ II. Mahmut'un ölümünden bir sene önce bir fermanın ilan edilerek bahsedilen bu sorunlara çözüm getirilmesi düşünülmekteydi.²⁵⁹

Sonraki bölümde üzerinde duracağımız Tanzimat Fermanı, Osmanlı batılılaşma tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Tanzimat'tan sonra devletin fiilen ortadan kalktığı Mondros Ateşkes Anlaşması'na kadar olan dönemde batılılaşma hareketleri araştırma konumuzun merkezinde yer alır.

2.1. Tanzimat'ın İlanı

Dönemin hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa, yeni padişah Abdülmecid'i bir ferman ilan edilmesi konusunda ikna etmeyi başarmıştı. Bu ferman Tanzimat²⁶⁰ Fermanı'ydı. Mustafa Reşit Paşa, 3 Kasım 1839'da sabahleyin evinden çıkarken ailesiyle helalleşmişti. Zira *“o günün akşamı evine sağ salim döneceğinden emin değildi, giriştiği işte gidip dönmek ihtimali vardı.”*²⁶¹ Gülhane parkında Hatt-ı Hümayun²⁶² Reşit Paşa tarafından okunduktan sonra *“kurbanlar kesildi, toplar atıldı*

²⁵⁷ İnalçık, Devlet-i Aliyye, c. 4, s. 16.

²⁵⁸ Ülken, Düşünce Tarihi, s. 36.

²⁵⁹ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, haz. Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1985, s. 48.

²⁶⁰ “Tanzimat” sözcüğü “nizam verme, düzenleme” anlamına gelen Arapça tef'il babından “tanzim” sözcüğünün çoğuludur.

²⁶¹ Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı Etkisi”, s. 111-132.

²⁶² BOA, C..DH., Dosya no: 85, Gömlek no: 4250, Tarih: 29\12\1255.

ve şenlikler yapıldı. Bu azametli törenin ertesi günü yemin faslı başladı; devletin büyükleri, başta Padişah olmak üzere, ilan edilen metindeki hükümlere sadık kalacaklarına dair Kur'an'a el basmak suretiyle yemin ettiler.”²⁶³

Tanzimat, İmparatorluğun bütün 19. yüzyıl tarihini etkileyen temel bir olaydır. Tanzimat, sosyo-ekonomik temelleri çürüyerek yıkılmağa başlayan bir devletin yeni prensiplerle yeni baştan kurulma girişimidir.²⁶⁴ İlan edilen ferman, ilk bakışta her sultanın halkına adil bir idare vaat eden ve adaletname adıyla uygulanagelen Osmanlı geleneğine uygun görünebilir, ancak Tanzimat'ı sultan adına hazırlayan Reşit Paşa öyle yeni esaslar getirmekteydi ki, bunlar devlet yönetiminde kökten değişiklikler yapacak mahiyetteydi.²⁶⁵

Tanzimat Fermanı'yla ekonomik ve toplumsal kurumları ile sanayi devrimine ayak uyduramayan bir devletin aydın bürokratlarının, iç ve dış baskılar sonunda zaruri olarak ilan ettirdikleri bir belge olarak kabul edilebilir.²⁶⁶ Önceki bölümde özetlemeye çalıştığımız ıslahat çabaları esas olarak Tanzimat ile resmiyet kazanmış ve bu yöndeki talepler uygulama aşamasına geçmiştir.²⁶⁷ Cevdet Paşa'nın tabiri ile devlet bir “*asr-ı cedide*”²⁶⁸ girmiştir.

Hukuki açıdan baktığımızda Osmanlı Devleti'ne Batı hukukunun resmen girişi bu ferman ile başlamaktadır. Ferman'da “*devletin kötüye gidişini önlemek, yükselmesini ve daha iyi yönetilmesini sağlamak için bazı yeni kanunların çıkarılmasının uygun bulunduğu*” kaydediliyordu. Bununla Osmanlı hukukunda o devirde olmayan yeni ilkeler, yani hukukta reform dile getiriliyordu.²⁶⁹ Tanzimat, devletin sosyal, siyasi ve hukuki alanlarda bir olgunlaşma dönemi olarak nitelendirilebilir. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Tanzimat bugünkü modern hukuk düzenimizin kökeni sayılabilir.²⁷⁰

²⁶³ Karal, s. 111.

²⁶⁴ Halil İnalçık, “Tanzimat Nedir”, *Tanzimat* (içinde), ed. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2015, s. 29-56.

²⁶⁵ İnalçık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 135.

²⁶⁶ Ortaylı, İdare Tarihi, 402

²⁶⁷ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay. İstanbul, 2000, s. 15.

²⁶⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay. İstanbul, 1980, s. 238.

²⁶⁹ Bozkurt, s. 48; Otacı, s. 154.

²⁷⁰ Tahiroğlu, s. 601.

Tanzimat ile her şeyden önce Batılı bir devlet anlayışı getirilmeye çalışılıyordu. İçerdiği temel haklar, idari, ekonomik, askeri tedbirler o zamanın Batı devletleri göz önüne alınarak ileri sürülmüştü.²⁷¹ Bu yönüyle ferman, modern esas hukuk görüşünün yerleşmesi demektir. Hatta örnek olarak Fransız İhtilali'nin kabul ettiği “*İnsan Hakları Beyannamesi*”nin ele alındığı söylenmektedir.²⁷²

İnalcık'a göre Tanzimat devrinin esas amacı, hukuk eşitliği ilkesiyle, Hıristiyan tebaayı Osmanlılık uyrukluğuyla devlete bağlamak, imparatorluğun birliğini koruyup sağlamlaştırmak olmuştur. Gayrimüslimler ya da reaya meselesinin imparatorluğun ana meselesi olduğunu, hatta Avrupa'nın istismar ve istila politikasının bile çoğunlukla bunun arkasına gizlendiğini düşünülürse, reaya verilecek hukuk eşitliğiyle, imparatorluğun birlik ve bütünlüğünü koruyacak bir Osmanlılık zihniyeti yaratılmak istenmesi daha kolay anlaşılır.²⁷³

Tanzimat Fermanı'nın içeriğine bakıldığında onun hukuki bakımdan anayasa, idare, ceza ve usul hukukuna ait bazı ilkeler getirdiği görülür.²⁷⁴ Temelde kanun egemenliğini kurma ve yönetimi yeniden düzenleme hedefleri önemli bir yere sahiptir.²⁷⁵ Ferman'da şeriat hükümlerine uyulmamasının sonucu olarak çöküşe gidildiği belirtiliyor ve yeni kanunlar çıkarılacağı söyleniyordu. Şeriat ve yeni kanunlar arasında ilişki ya halkın bir kısmının ve bazı kurumların tepkilerinin önüne geçmek ve yeni kanunları şeriate uygun düşüncesiyle meşrulaştırmak niyeti mevcuttu ya da Batı'dan alınacak kanunlar devlet adamları tarafından şeriate aykırı görülmemekteydi.²⁷⁶ Bu noktada Cin'e göre Tanzimat sonrası yapılan değişiklikler, esasa ilişkin değil şekle ilişkin sahalarda sınırlandırılmış, şekle ilişkin yapılan düzenlemelerde Avrupa'nın istekleri ile İslam Hukuku arasındaki denge gözetilmeye çalışılmıştır.²⁷⁷ Dönemin şeyhülislamı Arif Hikmet Bey, Tanzimat'ın kabulü için

²⁷¹ İnalcık, “Tanzimat Nedir”, s. 45.

²⁷² Ülken, *Düşünce Tarihi*, s. 38.

²⁷³ İnalcık, *Devlet-i Aliyye*, c.4, s. 14-15.

²⁷⁴ Abadan, s. 16.

²⁷⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 159.

²⁷⁶ Otacı, s. 155.

²⁷⁷ Halil Cin, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri”, *150 yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 15.

propaganda yaptığı gibi itiraz edenleri de Ferman'ın şeriat dairesinden çıkmadığına, aksine İslam'ın öngördüğü esasları içerdiğine ikna etme çabası vermiştir.²⁷⁸

Ferman'ın ilanıyla Tanzimat Islahatı adı verilen dönem başlamış oldu. 1839'dan 1876'ya kadar sürecek olan Tanzimat'la hukuk ve düşünce alanında batılılaşma hareketleri hız kazanmıştır.²⁷⁹ Batı basını istisnasız olarak Tanzimat Fermanı'nı alkışlamıştır. Fransız gazetelerine göre "*bu vesika Türkiye'nin muasır medeniyet yoluna girmesini mümkün kılacak müesseselerin temelini atmaktadır*"; "*gerçek bir anayasadır*" ve "*Batı medeniyetinin bir zaferi*"dir.²⁸⁰ Batıdaki bu geri dönüşler ilk anda Osmanlı devlet adamlarının denge siyasetinin başarılı olduğunu göstermektedir.

Tanzimat hareketinin hedefleri; ülke içinde ve dışında merkezi hükümetin otoritesini yeniden tesis etmek; bütün halkın can ve mal güvenliğini sağlamak ve zaman içinde üst gruplara karşı onların desteğine dayanmak, daha liberal bir ekonomi politikası benimsemek de dahil olmak üzere doğal kaynakların daha akıcı kullanılmasını sağlayarak yeni gelir kaynakları yaratmaktır.²⁸¹ Bu hedeflere ulaşmak için ekonomik açıdan tümüyle merkezi bir bürokrasi ve yeniden tanzim edilmiş bir ordu, gerekli personeli eğitmek için bir yeni okullar ve yeni hukuk sisteminin oluşturulmasını sağlayacak bir dizi yeni kanun ve düzenlemeler kullanılmak istenmişti.

1841 yılına gelindiğinde reformcular bir gerilemeye maruz kaldılar. Reşit Paşa azledildi; ertesi yıl yeni taşra idaresi ve vergileme sistemi bir kenara atıldı ve askeri valiler ile mültezimlerin eski ortaklığı tekrar kuruldu.²⁸² Reşit Paşa, planladığı reformların ruhuna uygun bir kadro bulunmadığı için başarısız olmaya mahkumdu.²⁸³ Yapılan değişikliklerin taşraya yayılamaması da bunun bir göstergesidir. İlk adımları atılan hukuk reformları bir kazanım olarak görülebilirse de Tanzimat Fermanı, "*ümit*

²⁷⁸ Karlığa, s. 64-67; Okumuş, s. 242.

²⁷⁹ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDV Matbaası, Ankara 1997, s. 13.

²⁸⁰ Sabri Esat Siyavuşgil, "Tanzimatın Fransız Etkar Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", *Tanzimat*, MEB Yay., Ankara, 1999, s. 750.

²⁸¹ Karpas, s. 177-178.

²⁸² Lewis, s. 111.

²⁸³ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Tanzimat* (içinde), ed. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlioğlu, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2015, s. 169-196.

ile başlayıp hayal kırıklığı ile biten bir hareketin tarihi ve hukuki vesikası”²⁸⁴ olarak kalmıştır.

2.2. Islahat Fermanı

1853 ve 1856 tarihleri arasında Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde bulunan Hıristiyanları korumak ve ayrıcalıklarını çoğaltmak istemesi üzerine çıkan Kırım Savaşı'ndan sonra yine azınlıklar meselesi gündeme gelmişti. Rusya'ya karşı savaşan Batılı devletler, Rusya'nın Hıristiyanların koruyucusu durumunun kabul edilmemesi için girişimlerde bulundular.²⁸⁵ Osmanlı Devleti de hem Rusya'nın hem de Batılı devletlerin işlerine karışmalarını önlemek için Islahat²⁸⁶ Fermanı'nı²⁸⁷, Paris Antlaşması'ndan altı hafta kadar önce bakanlar, şeyhülislam ve Müslüman olmayan tebaanın liderlerinin önünde okunarak 28 Şubat 1856 tarihinde ilan edildi.²⁸⁸ Cevdet Paşa, Islahat Fermanı'nın halkta yansımalarını şöyle değerlendirir:

*"Bu fermanın hükmünce müslüman ve gayrimüslim halkın, bütün haklar hususunda eşit olması lazım geldi. Bu ise müslümanlara pek ziyade dokundu. (...) Hıristiyanlara ayrıcalıklar verilmesi konusu ancak hükümetin bağımsızlığına dokunulmamak şartına bağlıydı. Şimdi ise ayrıcalık konusu geri kaldı. Devlet nezdinde gayr-i müslim halk, müslümanlarla eşit sayıldı. (...) Müslümanlardan birçoğu 'babalarımızın, dedelerimizin kanıyla kazanılmış olan milli ve mukaddes haklarımızı bugün kaybettik. İslam milleti hakim millet iken, böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Müslümanlar için bugün ağlayacak ve matem tutacak gündür' diye söylenmeye başladı."*²⁸⁹

²⁸⁴ Abadan, s. 61.

²⁸⁵ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Der Yay. İstanbul, 2015, s. 208.

²⁸⁶ Islah kelimesi, Arapça "sa-le-ha" mastarının if'al vezninden çekimidir. Bir şeyi iyi ve salih kılmak, onarmak, düzeltmek anlamlarına gelir.

²⁸⁷ Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa'ya hitaben Sultan Abdülmecid Han tarafından yazılan Islahat Fermanı için bkz. BOA, MFB, Dosya no: 663.

²⁸⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, c. 5, s. 248; Karal, E. Z. "Gülhane Hattı Hümayununda Batının Etkisi", s.600 vd.; Uçarol, s.209

²⁸⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezahir*, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 67-68.

Ferman, müslümanları memnun etmediği gibi Hıristiyanları da askerlik yapacak olmaları gibi sebeplerle tatmin etmedi. Yabancı devletlerin içişlerine karışmaması amacıyla ilan edilen Islahat Fermanı bu noktada da işe yaramadı. Bu yüzden mesela 1860'da Lübnanlı Hıristiyanlarla bölgedeki Müslümanlar birbirleri ile çatıştıkları sırada Osmanlı hükümeti zamanında müdahale edemedi ve bölgeye Fransız birlikleri gönderildi.²⁹⁰

Abdülmeccid öldükten sonra tahta 1861 yılında Abdülaziz çıktı. Abdülaziz tahta çıkarken Tanzimat ve Islahat Fermanlarına sadık kalacağını belirtmiş, bu fermanlardaki vaatleri tekrar etmişti. Devlet işleri ise Islahat Fermanı'nı ilan eden ve bürokrasiyi ellerinde bulunduran Ali ve Fuat Paşa'lara emanetti. Bu paşaların otoriter tutumları sonucunda muhalif bir hareket olan Yeni Osmanlılar teşkilatlandı. Yeni Osmanlılar meşrutiyet fikrini savundular ve anayasacılık hareketinin bu topraklardaki temsilcileri olarak ortaya çıktılar.

1871 yılında Sadrazam Ali Paşa vefat edince Sultan Abdülaziz kişisel ve keyfi bir yönetimi başladı. Osmanlı Devleti'nin, özellikle Balkanlardaki sorunlar nedeniyle içinde bulunduğu durum, ekonomik durumunun kötüye gitmesi ve halkta keyfiliği ve müsrifliğiyle tanınan sultana karşı gittikçe büyüyen bir tepki doğurdu.²⁹¹

2.3. I. Meşrutiyet

Abdülaziz'e karşı halkın tepkisini 11 Mayıs 1876'da İstanbul'daki medrese öğrencilerinin protestoları gözler önüne serdi. Bunun üzerine hükümete Hüseyin Avni ve Mithat Paşalar da alındı. Ancak Mithat Paşa ve arkadaşları Padişahı tahttan indirme kararı aldılar. Bunun üzerine 30 Mayıs 1876 günü Abdülaziz tahttan indirilerek, yerine V. Murat padişah yapıldı. Ancak çok geçmeden V. Murat'ın akıl hastası olduğu anlaşıldı. Bu durum karşısında başta Mithat Paşa olmak üzere devlet adamları, İmparatorluğun bu bunalımlı döneminde V. Murat'ın daha fazla padişah olarak kalması uygun görülmedi. V. Murat, 31 Ağustos 1876'da tahttan indirilerek

²⁹⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtazer Türköne & Fahri Unan & İrfan Erdoğan, İletişim Yay. İstanbul, 1996, s. 24.

²⁹¹ Uçarol, s. 310.

yerine Mithat Paşa ile meşrutiyeti ilan edeceğine söz veren (II.) Abdülhamit padişah yapıldı.²⁹²

II. Abdülhamid, söz verdiği üzere Mithat Paşa ve Yeni Osmanlıların önde gelen isimlerinden Ziya Paşa ile Kemal Bey'lerin de katıldıkları bir komisyon tarafından hazırlanan metne son şeklini bizzat kendisi vererek anayasa olarak ilan etti.²⁹³ Ancak Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra çok geçmeden meclis feshedilmiş ve Mithat Paşa azledilerek sürgüne gönderilmiştir. Böylece Tanzimat devri sona ermiş ve hürriyet taraftarı olan aydın ve devlet adamları bir şekilde susturulmuşlardır.²⁹⁴

II. Abdülhamid, bürokrasi piramidinin kontrolünü tekeline almaya ve toplumun siyasi bilince sahip kesimlerini bu piramidin içinde toplamaya teşebbüs etti. Tanzimat dönemi bürokrasisi ile Abdülhamid'in kontrolünde şekillenen bürokrasi arasındaki temel fark burada kendi göstermeye başladı.²⁹⁵ Bu farkın belirginleşmesiyle devletin merkezi konumuna geçen Yıldız Sarayı, “*yalnızca en becerikli, en çevik ve en kurnaz görevlilerin ayakta ya da hayatta kalmayı başarabildiği kapalı bir rekabet, kavga ve entrika kampı*”²⁹⁶ haline dönüştü. II. Abdülhamid bir yandan Batı devletlerine ve ekonomilerine karşı aldığı tedbirler ve meşrutiyeti geri getirmeye çalışanlara karşı izlediği politikalarla tutucu bir görüntü verirken, bir taraftan da ortaokula denk düşen rüştiyelerde ve liseye denk düşen idadilerde batıyı düşünce bakımından benimseyen bir yeni nesil yetiştiriyordu.²⁹⁷ Sultan, aslında taklitçi olmayan bir batılılaşmanın taraftarıydı:

“Avrupa'nın medeniyetini daima takdir ederim ama başkalarını gelişi güzel taklit etmekten hoşlanmadım. Marifet bu medeniyeti kendimize uydurabilmektedir. Ben bu medeniyetin iyi taraflarını sarayıma dahi getirdim. Yıldız'da Cuma, Pazartesi geceleri temsiller, konserler verilmesini emretmişim. Garbın sanatkarlarını sarayımda hem seyrettim, hem de müziklerini dinledim. Avrupa medeniyetinin en iyi taraflarını alıp

²⁹² Uçarol, s. 326.

²⁹³ Kuran, s. 29.

²⁹⁴ Lewis, s. 168.

²⁹⁵ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform* (Babıali, 1789-1922), çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt yay. İstanbul, 2014, s. 275.

²⁹⁶ Ronald Barellies, *Osmanlı'nın Alacakaranlığı*, çev. Yeşim Türkmenoğlu, Güncel yay. İstanbul, 2003, s. 20.

²⁹⁷ İncalcık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 19.

doğu kültürüyle karıştırmak suretiyle meydana gelecek medeniyeti, bizde ancak müstakbel nesiller görebilecektir.”²⁹⁸

Eğitim alanında da batılılaşma hızlanarak devam etmiştir. Mülkiye Mektebi Abdülhamid döneminde geliştirilmiş, bunun yanında modern anlamda ilk hukuk okulu (*Mekteb-i Hukuk*) ve üniversitesi (*Daru'l Fünun*) 1878 ve 1900 yıllarında açılmıştır.²⁹⁹ Bütün çabalarına rağmen devletin kötü gidişatının sona ermemesinin sorumluluğu padişaha göre halkın ve memurların duyarsızlığıydı:

“Eğer herkes bulunduğu mevkiye görevini yapsa çabuk terakki etmemiz mümkün olurdu. Fakat her yerde aynı gevşeklik, avarelik, aynı düşüncesizlik, okumuş tabaka da aynı lakaytlık. Memurlarımızın ve askerlerimizin kendilerine dahi güvenleri kalmamış, ne çalışmak ne de öğrenmek istiyorlar. Avrupa’dan getirttiğimiz mütehasıslar da burada ki adetler karşısında mücadele edilemez hale geliyorlar. Her yerde karşılaştıkları mesuliyetsizlik hissi, kuvvetlerini felce uğrattıyor ve sonunda onlar da kendilerini keyfe kaptırıyorlar.”³⁰⁰

Sorunun Abdülhamid’in kendisinde olduğunu düşünen ve meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi ile birçok sorunun çözüleceğine inanan bir grup aydın “*Jön Türkler*” adı altında birleşmiştir. Bu aydınlar Avrupa ülkelerinde çıkardıkları gazete ve dergilerde sürekli padişahı eleştirmişler ve onun baskıcı bir yönetim benimsediğini dile getirmişlerdir.³⁰¹ Meşrutiyet’in tekrar ilanı için verilen mücadele 1908 yılına kadar devam etmiştir.

²⁹⁸ Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergah Yay., İstanbul 1987, s. 95.

²⁹⁹ Findley, s. 320.

³⁰⁰ Sultan Abdülhamit, s. 98.

³⁰¹ Batıcı aydınların II. Abdülhamid’e yönelik eleştirilerinde haklılık payı olup olmadığı çalışmanın sınırları dışındadır. Döneme dair rasyonel ve insafli değerlendirmeler yapılması için bilimsel kaynak değeri taşıyan belge ve eserlerin objektif bir gözle okunması gerekmektedir. Tez batıcıları konu aldığı için onların görüşlerine yer verilmesi taraflı olduğu izlenimi oluşturmamalıdır.

2.4. II. Meşrutiyet

Jön Türkler hareketinin çabaları sürerken bir taraftan da kendi aralarında bölünmelere kadar giden tartışmalar oluyordu. Bu sırada Yıldız Sarayı, bazı subaylardan Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konmasını isteyen bir ultimatoma aldı. Makedonya'da askeri liderlerin başında olduğu yerel halkın da destek verdiği isyanı artık bastıramayacağını anlayan padişah, “*basit bir iradeyle bütün devrimcilik ağzlarını susturacak, onları sevince boğacak bir eylemde bulundu.*”³⁰² Meşrutiyeti tekrar ilan etti ve Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koydu.³⁰³

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının çoğunlukla düşük rütbeli subaylar ile kідemsiz memurlardan oluşması ve ülkenin her yerinde örgütlü olmaması sebebiyle iktidarı hemen ele alamamıştır.³⁰⁴ Anayasa yürürlükte kalmış ve seçimler yine yapılmış olmakla beraber devlet, Jön Türk liderlerinin ve İttihat ve Terakki partisinin ancak 1918'de Osmanlı İmparatorluğunun yenilgisiyle sona eren bir çeşit askeri oligarşisi neticesinde ortadan kalkmıştır.³⁰⁵

İmparatorluğun yıkılışıyla sonuçlanan bu dönem, askeri ve siyasi olarak başarısızlıklarla dolu olsa da fikri anlamda, özellikle hukuk düşüncesinde ciddi tartışmalarla yürüyen bir olgunlaşma evresine tekabül eder. Batılılaşma sürecinin hızlanarak devam etmesini isteyen batıcı fikir adamları da bu evrede önemli bir yere sahiptir.

³⁰² Berkes, s. 401.

³⁰³ “Kanun-ı Esasi'nin yeniden tatbikine konulmasına ve Meclis-i Mebusa'nın açılışına dair” bkz. BOA, TFR.I.UM.. Dosya no: 26, Gömlek no: 2518, Tarih: 05\07\1326

³⁰⁴ Bkz. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul, 1999, s. 34-36; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 141 vd.

³⁰⁵ Lewis, s. 210.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BATICILARIN HUKUK DÜŞÜNCELERİ

Batıcılık fikrini savunan devlet adamı ve aydınların hukuk düşünceleri II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılarak incelenmiştir. II. Meşrutiyet sonrası bir fikir akımı olarak batıcılık ve bu akımın mensubu olan aydınların hukuk düşünceleri üzerinde durulmuştur. Bu akımın hukuk sistemi üzerindeki etkilerine geçilmeden hukuki sorunlara karşı tavır alışlarını tespit etmek gerekmektedir.

1. II. Meşrutiyet Öncesi Batıcılık Fikri

Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nin batılılaşma süreci işlenirken bu süreci yöneten batıcı devlet adamlarından bahsedilmiştir. Tanzimat öncesi batılılaşma hareketlerinde genellikle yenilikçi padişahlar öne çıkmaktadır. Bu padişahlardan en önemlileri III. Selim ve II. Mahmut'tur. II. Mahmut'un padişahlığı döneminde saraya karşı yeni bir bürokrasi oluşmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayıp geniş bir tarihlendirme ile Meşrutiyet'in ilanına kadar devam eden batıcı devlet adamlarının hakim olduğu yapıya "Tanzimat devri bürokrasisi" denilebilir.

Findley benzer bir tarihlendirme yaparak; 1789-1839 yılları arası III. Selim ile II. Mahmut'un padişahlıkları dönemine güçlü sultanlar dönemi, 1839-1871 yılları arasına sivil bürokrasi hegemonyasının hakim olduğu Tanzimat dönemi, 1871-1908 yılları arası saltanatın yeniden güçlendirilmesi hedeflenerek siyasi dengenin yeniden kurulmaya çalışıldığı dönem ve son olarak da 1908-1922 yılları arasına da anayasal sisteme kısa süreli ve tam olarak başarılı sayılamayacak bir dönüşün yaşandığı dönem olarak tasnif etmektedir.³⁰⁶

Batıcılık fikrinin Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra güçlendiğini göz önüne alınırsa karşımıza ilkin bürokrasi ve sonrasında aydınlar zümresi çıkmaktadır. Göçek, Osmanlı bürokrasisinin ve bundan sonraki aşamada batıcı aydınların oluşum sürecini şöyle özetler:

³⁰⁶ Findley, s. 80.

“Kapı halklarıyla bir ilintisi olmayan göçebe topluluklar, köylüler ve esnaf ile Yeniçeriler gibi sultanın kapı halkıyla olan yakın ilişkisini belli bir noktadan sonra bitirmiş olan kimi toplumsal gruplar, değişime ayak uyduramadıklarından dolayı, on dokuzuncu yüzyılda bir hayli bocaladılar. On sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başında beliren yeni bürokrat sınıfı, hem idari kapı halkı bünyesinde hem de yeni yeni kurulan Batılı tarzdaki okullarda verilen eğitim ve öğretimin bir sonucu olarak, bu gruptan doğdu. Bu yeni bürokrat sınıfı kendi içinde, sultanın denetimi dışında imkanlara kavuşan bir grup Osmanlı aydınını da barındırıyordu; bunda gazetelerin ve matbaanın Batılı tarzda gelişme göstermesi etken olmuştur. Bunlar, on sekizinci yüzyıldan önce de var olan, hukuk ve eğitim sistemini yönlendirip bu alanlar için görevliler yetiştiren ulema sınıfından ayrı bir gruptu.”³⁰⁷

Tanzimat Fermanı'nın mimarı olarak kabul edilen Mustafa Reşit Paşa, devlet otoritesini bir bürokrasi elinde toplamanın batılılaşma yönünde yapılacak yenilikleri kolaylaştıracağına ve hızlandıracağına inanıyordu. Ancak bürokrasi Reşit Paşa'dan sonra otoriter eğilimler göstermeye başlamıştır. Bu eğilimler Yeni Osmanlılar'a bürokrasiye karşı bir hürriyet mücadelesi veren bir görünüm kazandırmıştır.³⁰⁸ Yeni Osmanlılar devletten bağımsız ilk aydın zümresini teşkil eder. Osmanlı toplumunda ulema sınıfını yani alimleri devletin meşruiyet kazanmasında rol oynayan bir zümre olarak meşrulaştırıcı aktör kabul edersek batılılaşma devrinde bu rolü batıcı aydınlar üstlenmiştir.³⁰⁹

Aydınlar yeni dergiler ve gazeteler çıkarıyor, batılı örneklerinden ilham alarak romanlar yazıyor, batılı okullarda dersler veriyor, kısaca geçimlerini sağlamak için yeni edindikleri bilgi ve becerilerini kullanıyorlardı. Kendilerinden önceki alimlerin aksine bu yeni grup, sultandan bütünüyle bağımsız olmasa da, kamusal alanda alternatif bir geçim kaynağını tercih etme şansına sahipti ve dolayısıyla, meşruiyetini merkezi hükümdardan almayan bir zümre oluşuyordu.³¹⁰

II. Meşrutiyet öncesi batıcılık fikri, II. Mahmut döneminde filizlenmeye başlayan Tanzimat bürokrasisi ve Reşit Paşa'dan sonraki bürokrasiye muhalefet

³⁰⁷ Göçek, s. 79.

³⁰⁸ İncalcık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 140.

³⁰⁹ Okumuş, s. 32.

³¹⁰ Göçek, s. 262.

zemininde ortaya çıkıp ilk Osmanlı aydınları sayılan Yeni Osmanlılar ile uzun süren II. Abdülhamid iktidarına karşı olan Jön Türkler olmak üzere kabataslak iki bölümde incelenebilir.

1.1. Tanzimat Bürokrasisi

II. Mahmut döneminin sonlarına doğru memur zümresine dayanan sivil bir bürokrasi, etkisini giderek artırarak yavaş yavaş devlet yönetiminde söz sahibi olmaya başlar.³¹¹ Weber, bürokrasiyi yasal otoritenin saf tipi olarak belirli bir yönetim ve örgütlenme biçimi olarak ele almış ve düzenli maaş alan memurların bir hiyerarşi içindeki konumlarının yerleşmesi, toplumsal prestijin sağlanması ve hukuki bağımlılık gibi özelliklerin vazgeçilmez olduğunu belirtmiştir.³¹² Bu özellikler dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin tam anlamıyla oturmasının kısa bir zamanda gerçekleşmediği, uzun bir sürece yayıldığı söylenebilir.

Zürcher, II. Mahmut'un geleneksel kalemiye sınıfını modern bir bürokrasiye dönüştürmek için ilk adımları attığını ifade eder.³¹³ Tanzimat Devri, bürokrasinin öncülük ettiği reformların uygulandığı bir dönem olarak Osmanlı tarihindeki diğer batılılaşma hareketlerinden ayrılır. Bürokrasi, II. Mahmut döneminde yeniçerilerin ortadan kaldırılması, ulemanın etkisinin azaltılması ve ayanların gücünün zayıflamasıyla belirleyici sınıf haline gelmiştir. Yerasimos'a göre; bürokrasinin öncü kesimi II. Mahmut'un ölümüne kadar büyük çaplı bir reformu kabul ettirecek güce sahip değildi.³¹⁴ Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra ise Mardin'in ifadesiyle "akılcı tekno-askeri bürokratik elitler"³¹⁵, devletin işlevini kaybetmiş kurumlarını ihya etmek ve sarsılan merkezi otoriteyi yeniden tesis etmek, yönetim sistemini

³¹¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim yay. İstanbul, 2012, s. 45.

³¹² Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı, Yarın Yay. İstanbul, 2012, c. 2, s. 139 vd.

³¹³ Zürcher, s. 83-84.

³¹⁴ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye -Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına-*, çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yay., İstanbul, 2001, s. 33.

³¹⁵ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesi*, s. 137.

ekonomik, idari ve hukuki alanlarda düzenli bir yapıya kavuşturmak için egemen olmaya başladılar.³¹⁶

Sadece devletin çıkarlarını merkeze alan askeri, sivil ve dini bürokratlardan oluşan Tanzimat bürokrasisi, ilerici reformlardan sorumluydu.³¹⁷ Tanzimatçılar batılılaşma hareketleri ile devleti Batılı bir devlet haline getirmek suretiyle yabancı devletlerin çeşitli bahanelerle iç işlerine karışmalarına son vereceklerini düşünmüşlerdir.³¹⁸ Yapılan hukuki hamlelerin ve anayasal reformların arkasında hep bu siyasi kaygı mevcuttur.

Tanzimat'ın devlet adamları batı medeniyetine yönelerek batılılaşmak ile devletin siyasi bütünlüğünü korumanın “uzlaştırılmaz buhranı içinde bulunuyorlardı.”³¹⁹ Bu dönemin en önemli devlet adamları olan Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa batılılaşmanın heyecanlı birer taraftarıdır.³²⁰ “*Reformcu bürokrasi*”nin başında olan bu paşalar 1839'dan 1871'e kadar değişmeli olarak Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı yapmış ve Tanzimat adıyla bilinen bir dizi reformu hayata geçirmek için Sultan Abdülmecid'i kullanmışlardır.³²¹

Geleneksel devlet modelini değiştiren Tanzimat Fermanı'ndan çok Reşit, Ali ve Fuat Paşalardır.³²² Tanzimatçılar devleti kurtarmanın şartının iyi bir padişah değil, değişen padişahların değişmez müesseselere bağlı oluşlarından geçtiğini fark etmişlerdi.³²³ Osmanlı batılılaşmasının dönüştürücü kadrosu bürokratlar olduğu için hukuk alanındaki batıcı fikirlerin incelenmesine aydınlardan çok devlet adamlarının fikirlerinden başlamak yerinde olacaktır.³²⁴

³¹⁶ Ortaylı, İdare Tarihi, s. 401.

³¹⁷ İncelik, Rönesans Avrupası, s. 317.

³¹⁸ Okumuş, s. 273.

³¹⁹ Ülken, Düşünce Tarihi, s. 56.

³²⁰ Mehmet Akif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İz yay. İstanbul, 1996, s. 68.

³²¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yay., İstanbul, 2009, s. 254.

³²² İsmet Özel, “Tanzimat'ın Getirdiği Aydın”, *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1985, c. 1, s. 61-67.

³²³ Tunaya, Batılılaşma Hareketleri, s. 61.

³²⁴ Ortaylı, İmparatorluğun Son Yüzyılı, s. 95; Otacı, s. 197.

Batılılaşma tarihimizi anlamak, Tanzimat'ı anlamakla, Tanzimat'ı anlamak da o devrin başı sayılan Reşit Paşa'yı tanımakla mümkündür.³²⁵ Mustafa Reşit Paşa, Batı'da ve Doğu'da değişim ve dönüşüm hareketlerinin geliştiği bir dönemde servet ve şöhret sahibi olmayan sıradan bir ailenin çocuğu olarak 1800 yılında doğmuş, ortalama bir eğitim aldıktan sonra üçüncü ve ikinci derecede memurluklarda bulunmuş ve 1833 yılında Paris Elçiliğine atanmıştır.³²⁶

Batılı devletlerde elçilik görevinde bulunduğu sıralarda batıyı gözlemleme imkanı bulan Reşit Paşa'nın devlet idaresinde aldığı tutum ve uygulamaya koymak istediği şeyler, Fransız Devrim ilkelerinden ve liberalizmden etkilendiğini göstermektedir.³²⁷ Kaplan'a göre Reşit Paşa "*yeni bir insan tipi*" olarak hem modern anlamda bürokrasinin temellerini atmış hem de çağdaş fikirleri özümseyen ve temsil eden aydınların oluşmasına zemin hazırlamıştır.³²⁸

Tanzimat'ın "*siyasi teorisyeni*"³²⁹ olarak kabul edilen Sadık Rıfat Paşa, 1807 yılında doğmuş ve 1837 yılında Viyana'ya elçi olarak gönderilmiştir. Elçiliği sırasında batılı devlet adamları ile çeşitli konular üzerinde fikir alışverişinde bulunmuştur. Rıfat Paşa'nın görüşlerinde Aydınlanma felsefesinin izlerini görmek mümkündür.³³⁰ O, kanunlarla devlet arasında önemli ilişkilerin varlığından söz ederek devletin sağlamlık ve devamlılığını, yönetimde şahıslar-üstülüğü getiren kanunlara uyulmasına bağlamaktadır.³³¹

Sadık Rıfat Paşa batılı devletlerin özellikleri olarak din özgürlüğünü, yönetim sistemindeki düzeni, memurların sorumluluk bilincini, halkın eğitilmiş oluşunu ve bu hususta matbaanın önemini, sermaye yatırımlarının teşvikini, buhar gücünün kullanılmasını, demiryollarını, bankaları, posta hizmetlerini sayar.³³² Bürokraside

³²⁵ Kaynar, Reşit Paşa ve Tanzimat, s. IX.

³²⁶ Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı Etkisi", s. 116; Paşa'nın hayatına dair detaylı bilgi için Kaynar, s. 37 vd.

³²⁷ Okumuş, s. 231.

³²⁸ Mehmet Kaplan, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", *Tanzimat* (içinde), ed. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2015, s. 463-476.

³²⁹ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesi*, s. 227.

³³⁰ Tanpınar, s. 88-89; Lewis, s. 151.

³³¹ Mardin, s. 303-304.

³³² Sadık Rıfat'ın yazılan için bkz. *Müntahabat-ı Asar* (İstanbul, 1291\1844); ayrıca bkz Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* s. 125-135; Tanpınar, s. 120-124; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 202.

sadrazamlık görevinde bulunmamış³³³ olmasına rağmen Rıfat Paşa'nın fikirleri kendisinden sonraki devlet adamlarını bariz bir şekilde etkilemiştir.

Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat bürokrasisinin kurucusu olmasının sebebi kendisinden sonra devleti yönetecek kadroları yetiştirmesidir. Paşa'nın yetiştirdiği en önemli isimlerden Mehmet Emin Ali Paşa, 1815 yılında doğmuş, genç yaşta memuriyete girmiş ve resmi kademelerde hızla yükselmiştir. Başta sadrazamlık olmak üzere devletin çeşitli makamlarında ölümüne kadar reform hareketinde egemen bir yol oynamıştır.³³⁴

II. Mahmut döneminde yüksek rütbelerde görev yapan Keçecizade Mehmet İzzet Efendi'nin oğlu olarak doğan Mehmet Fuat Paşa, 1827'de Galatasaray'da kurulan tıbbiyeye girmiş ve mezun olduktan sonra yeni ordunun askeri tabipliğinde görev yapmıştır. 1837 de Tercüme Odasına girerek bürokrasiye adımını atmış, 1852'de Ali Paşa'nın sadaretinde Hariciye Nazırı olduktan sonra sadrazamlık dahil çeşitli görevlerde bulunmuştur.³³⁵

Islahat fermanı ile birlikte Ali ve Fuat Paşalar, artık Reşit Paşa'nın talebeleri olmaktan çıkmışlardır. Tanzimat Fermanı'ndan daha önemli ve hukuki açıdan dönüştürücü bir devrin sorumluluğunu üstlenirler.³³⁶ Ülken'e göre Ali ve Fuat Paşalar, Reşit Paşa'nın yetiştirdiği devlet adamları olmakla birlikte Tanzimat zihniyetini daraltmaya doğru gitmişlerdir.³³⁷ Bu daralmayı Reşit Paşa'nın Islahat Fermanı'na yönelik eleştirilerinden³³⁸ anlamak mümkündür.

1856 Islahat Fermanı'ndan sonra Ali ve Fuat Paşalar döneminde 1858'de bir Arazi Kanununamesi'nin ve yeni bir Ceza Kanununamesi'nin kabulü, 1860'da karma mahkemelerle birleştirilen ticaret mahkemelerinin yeniden düzenlenmesi, 1861 ve 1863'de Fransız kaynaklı Ticaret ve Deniz Ticaret Kanunnameleri'nin

³³³ Hariciye Nazırlığı ve Meclis-i Vala Reisliğinde bulunmuştur. Bkz. BOA, A.}DVN.MHM. Dosya no: 6, Gömlek no: 19, Tarih: 13\09\1264.

³³⁴ Lewis, s. 117; Cevdet Paşa, Maruzat, s. 11; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergah Yay. İstanbul, 1982, c.1, s. 4 vd; Yine bkz. Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi yay. İstanbul, 1978.

³³⁵ Lewis, s. 118; İnal, c.1, s. 149 vd.

³³⁶ Tanpınar, s. 146.

³³⁷ Ülken, *Düşünce Tarihi*, s. 54.

³³⁸ Bkz. Kaynar, s. 281

çıkartılması hukuk sisteminin değişimi noktasında önemli bir merhaleyi ifade eder.³³⁹ Bununla beraber Ali ve Fuat Paşalar ellerindeki iktidarı reform için kullanmaya yetenekliydi. 1864'te yeni bir Vilayet Nizamnamesi, taşra idaresini Osmanlı İmparatorluğunun sonuna ve hatta ondan sonrasına kadar yürürlükte kalacak şekliyle düzenlemişlerdir.³⁴⁰

Ali ve Fuat Paşalardan sonra bürokraside etkili olan ve ilk anayasamızın mimarı sayılan Mithat Paşa, Rusçuklu bir Kadı'nın oğlu olarak 1822'de İstanbul'da doğmuştur. Henüz genç bir yaşta Sadaret makamında bir memuriyet elde etti ve ondan sonra Babıali hizmetinde hızla yükselmiştir. 1858'de altı aylık bir izinle Londra, Paris, Viyana ve Brüksel'i ziyaret ederek Avrupa'da incelemelerde bulunmuştur.³⁴¹ 1864'te taşra idaresi hakkında yeni kanun üzerinde fikrini almak üzere başkente çağrılmış³⁴² ve aynı yıl Tuna vilayetine vali yapılmıştır. Daha sonra Bağdat valiliği yaptı ve 1868'de kurulan Şura-yı Devlet'in başına getirilmiştir.³⁴³ 1872 yılında kısa süreliğine sadrazam tayin edilmiştir.

1876 yılında Yeni Osmanlılar ile birlikte Sultan Abdülaziz'in hal edilmesinde ve IV. Murat'ın padişah ilan edilmesinde rol oynadı. Yeni padişahın akıl hastalığı ortaya çıkınca (II.) Abdülhamid ile anayasa konusunda anlaşarak onun tahta geçmesini sağladı. Sadrazam tayin edildi ve Kanun-ı Esasi'nin hazırlık aşamasında görev yaptı. Ancak Abdülhamid meclisi kapatarak anayasayı yürürlükten kaldırdı, Mithat Paşa'yı da sürgüne gönderdi. Sürgündeki hapisane günlerinde kendini ibadete veren Mithat Paşa, 7-8 Mayıs 1884 gecesini hücrelerinde boğularak öldürüldü.³⁴⁴ Davison, Mithat Paşa'nın sürgün edilmesini Tanzimat devrinin kapanışı olarak

³³⁹ Lewis, s. 119.

³⁴⁰ Lewis, s. 120; İncelik, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 208.

³⁴¹ Lewis, s. 162-163.

³⁴² Gökhan Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti ve Mithat Paşa", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, ed. Tanıl Bora & Murat Gültekinil, İletişim yay. İstanbul, 2009, c.1, s. 54-71.

³⁴³ Çetinsaya, s. 61.

³⁴⁴ Çetinsaya, s. 64; Mithat ve Mahmut paşalar ile Hayrullah Efendi'nin ölüm nedenleri için bkz. BOA, HR.SYS. Dosya no: 1817, Gömlek no: 39, Tarih: 08\06\1884.

yorumlar. Bunun nedenini reform sürecinin devam etmemesi değil, Mithat Paşa ve arkadaşlarının sağlayabildikleri yenilikçi ruhun kalmamasına bağlar.³⁴⁵

1.2. Yeni Osmanlılar ve Jön Türk Hareketi

Ali Paşa'nın ağır baskı politikasına son vermek ve devlette hürriyetçi bir yönetim kurmak amacıyla bir araya gelen Yeni Osmanlılar hareketinin faaliyetlerinden emniyet güçleri haberdar olunca Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi 1867 yılında Fransa'ya kaçmışlar ve Mustafa Reşit Paşa'nın himayesinde yetişen, Ali Paşa'nın iktidarında ise devlet memuriyetinden azledilen İbrahim Şinasi ile buluşmuşlardır.³⁴⁶

Kardeşi İsmail Paşa'nın Mısır'a vali olmasından sonra valilik hakkını kaybederek İstanbul'a gelen, ancak Fuat Paşa ile arası açılınca Osmanlı topraklarından çıkarılan Mustafa Fazıl Paşa Yeni Osmanlılar'a yurtdışında mali destek sağlamıştır.³⁴⁷ Bu destekle Yeni Osmanlılar çeşitli gazete ve dergilerle mevcut iktidarı eleştiren ve meşrutiyet fikrini savunan yazılar yazmaya başlamışlardır.

Yeni Osmanlılar her şeyden önce meşveret usulünü devlete hakim kılmak için çalışmış, bunun için yayınlar yapmışlardır. Nitekim sonradan çıkan Hürriyet, bu maksadı gütmüş ve hiç olmazsa yönetimde danışma demek olan meşveret yönteminin başlangıcı sayılan Şura-yı Devlet'in kurulmasına zemin hazırlamıştı.³⁴⁸ Yeni Osmanlılar 1876 yılındaki anayasa denemesi için ortamın hazırlanmasında ve anayasa hukuku alanında ilk önemli fikirlerin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.³⁴⁹ Özellikle Namık Kemal'in fikirleri 1876'da ilan edilen anayasaya ve ilk parlamentoya önemli katkılarda bulunmuştur.³⁵⁰

³⁴⁵ Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*, çev. Tuncay Birkan, İletişim yay. İstanbul, 2012, s. 419.

³⁴⁶ Abdurrahman Şeref, s. 138.

³⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, s. 197; Ebuzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yay. İstanbul, 1973, s. 18-9.

³⁴⁸ Ülken, *Düşünce Tarihi*, s. 61-62.

³⁴⁹ Karpat, *Osmanlı'da Değişim*, s. 45.

³⁵⁰ Davison, s. 145.

Akçura'ya göre Yeni Osmanlılar'ın fikirlerinin oluşumunda Avrupa'da bulunmaları ve batılı devlet adamları ve aydınları yakından tanımaları etkili olmuştur. Osmanlılık ideolojisi gereği müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlı vatandaşlarının tek bir Osmanlı kimliği altında bir arada tutulmalarını savunmuşlardı.³⁵¹ 1876 yılına gelindiğinde Mithat Paşa'nın da desteğiyle Yeni Osmanlılar anayasa ideallerine kavuşmuşlar, ancak bu başarı kısa sürmüştür.

Sultan II. Abdülhamit tarafından dağıtılan meclis ve rafa kaldırılan meşrutiyet, aydınlar tarafından hedef olarak kabul edilecek ve Abdülhamid'e karşı başlatılan Jön Türk hareketinin temel amacı olacaktır. Bundan sonra batılılaşmanın adı meşrutiyetin yeniden ilanıdır.³⁵² Birinci Meşrutiyet'i ilan ettiren Yeni Osmanlılar'ın dağılmasından sonra 1878-1908 yılları arasında otuz yıl³⁵³ sürecek yeni bir muhalif hareket Ahmet Rıza, Mizancı Murat ve Prens Sebahattin öncülüğünde başlıyordu.³⁵⁴

Jön Türklerin hepsi belli oranlarda batıya benzemenin gerekli olduğunda hemfikirdiler. Ancak ademi merkezîyetçilik konusunda olduğu gibi bazı temel konularda anlaşmazlıkları söz konusuydu.³⁵⁵ Jön Türkler neredeyse bütün fikri mesailerini anayasanın tekrar ilanına verdikleri için hukukun diğer alanlarında sistemli çabalar ortaya koyamamışlar ve dönemin hukuk düşüncesine dikkate değer katkılar sunamamışlardır.

Jön Türkler faaliyetlerine devam ederken 1889 yılında İbrahim Temo, İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet gibi Tıbbiye öğrencileri tarafından "İttihad-ı Osmani" adıyla İstanbul'da gizli bir örgüt kurularak Ahmet Rıza ile temasa geçmişti.³⁵⁶ Bu örgüt daha sonra İttihat ve Terakki Partisine evrilecek³⁵⁷ Meşrutiyet'in tekrar ilanını

³⁵¹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s. 8.

³⁵² Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 46.

³⁵³ Tunaya, s. 68.

³⁵⁴ Jön Türklerle ilgili olarak bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay., İstanbul, 2008; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul, 2000.

³⁵⁵ Zürcher, s. 52.

³⁵⁶ Tunaya, s. 51.

³⁵⁷ Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yay., İstanbul, 1985; Yine bkz. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul, 1999.

ve Kanun-ı Esasi'nin uygulanmasını, doğrudan doğruya askeri kuvvete dayanan bu cemiyetin Manastır ve Selanik merkezleri sağlayacaktı.³⁵⁸

2. II. Meşrutiyet'ten Sonra Bir Fikir Akımı Olarak Batıcılık

II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra gazete ve dergi yayınlarında önemli bir artış yaşanmıştır. Bu basın-yayın faaliyetleri kamuoyunun oluşmasında etkili bir araç işlevi görmüştür. Ayrıca bu yayınlar aracılığıyla Osmanlı düşünce dünyasında bir canlılık başlamıştır. “*Rüştünü yirminci yüzyılın başlarında kazanan yeni nesil Osmanlı aydınları*”³⁵⁹ farklı fikir akımları etrafında bir araya gelmeye başladılar. Bu yeni akımlar İncalcık’a göre başlıca devlet idaresinde şeriata öncelik verme yanlısı olan “*Şeriatçılık*”, imparatorlukta yaşayan çeşitli milletten halkları batılı yeniliklerle bir ideoloji altında toplamak isteyen “*Osmanlıcılık*”, daha çok Fransız fikir hayatının etkisinde gelişen “*Batıcılık*” ve Dünya Türklüğü’nün birliği ideolojisini benimseyen “*Türkçülük*” akımlarıdır.³⁶⁰

Tunaya dönemin fikir akımlarını Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık olmak üzere belirterek Osmanlı(cı)lık fikrinin bu akımların ortak amacını oluşturduğunu söyler.³⁶¹ Üçlü ve dörtlü olarak sınıflandırılabilen bu fikir akımları, Osmanlı tarihinde ilk defa hürriyet iklimi içinde siyasi ve hukuki konularla ilgili fikirlerin halktan da destek alarak genel kanaati belirleyebileceğini, bu sayede iktidara etki edebilecek düzeye erişebileceğini göstermiştir.³⁶² Yine Tunaya’ya göre bu fikir akımlarının uğraşları Osmanlı Devleti’ni yaşatmaktan ziyade yeni bir devletin kurulması için yapılmış “*laboratuar tecrübeleri*”dir.³⁶³ Her ne kadar bu dönemin aydınları bunun farkında olmamış olsalar da sonraki tarihlerden bakılınca bu tespitin yerinde olduğu görülecektir.

³⁵⁸ Kuran, s. 312.

³⁵⁹ Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti -Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları-*, çev. Bülent Üçpınar, Kitap Yay., İstanbul, 2013, s. 18.

³⁶⁰ İncalcık, *Devlet-i Aliyye*, s. 307-310.

³⁶¹ Tarık Zafer Tunaya, *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe Garpcılık Cereyanı*, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c: 14, S: 3-4, 1948, s. 585-630.

³⁶² Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 97.

³⁶³ Tunaya, s. 99.

Fikir akımları arasında Batıcıların önemli bir yeri vardır. II. Meşrutiyet öncesi batılılaşma hareketleri devlet yönetiminde, hukuk sisteminde, mali düzende kısmi bir batılılaşma yapılması gerektiğinden bahsediyorlardı. Ancak Batıcılar olarak inceleyeceğimiz aydınlar batının her yönden bir model olarak alınması gerektiğini savunuyorlardı. Aydınlanma felsefesi ve Fransız kültürünün etkin olduğu bu fikir hareketi, geleceğin Cumhuriyetçi kadrolarının düşünce dünyasını belirlemiştir. İctihad dergisi etrafında toplanan Batıcılar, ileride Türk siyaset ve fikir hayatına yön veren bir faaliyet merkezi durumuna erişmiştir.³⁶⁴ 1904 yılında Cenevre'de çıkmaya başlayan, on altı sayfası Türkçe on altı sayfası Fransızca olan “İctihad Mecmuası” Abdullah Cevdet'in ölümüne kadar yayınına devam etmiştir. Bu mecmuada Gustave Le Bon, Thomas Buckle, Ludwig Büchner, D'Holbach, De La Mettrie, Goethe gibi düşünürler çizgisinde yazılar yayınlanır.³⁶⁵

Batıcılara göre Tanzimat döneminde yapılan ıslahatlar kopyacılıktan ibaret kalmıştır. Tanzimat devlet adamlarının öncelikle sosyo-ekonomik bakımdan halkın eğitimine önem vermeleri gerektiğine işaret ederler. İctihad, batıcılık akımının bilinçsiz ve hesapsız bir taklit olmadığı savunmaktadır.³⁶⁶ İctihad Dergisi, 19. yüzyılda Avrupa'da çok yaygın bir felsefe doktrini olan Pozitivizm'den çok etkilenmiştir.³⁶⁷ Batıcılar birbirinden farklı üsluplarla dini taassup içinde olanlara muhalefet etmişler, ancak İslam dini ve onun gerçekçi evrensel değerlerine karşı olmamışlardır.³⁶⁸ İncalcık batıcıların din hakkındaki görüşlerini şöyle özetler:

“Din, halkın anladığı biçimde alındığı takdirde, İsrailiyyat denilen hikayelere körü körüne inanmak ister. Batıcılara göre, bu şekilde yorumlanan bir İslamiyet, çağdaş medeniyeti benimsemeye engeldir. Onlara göre, seçkinlerin dini ahlaktır. Onlar, hurafelerden arınmış "ilmi bir İslamiyet" önerisinde bulunurlar. Modern ilme inanan Müslüman, bilgisiz bir Müslüman'dan yüz kere daha Müslüman'dır. (...) İslam dini, 7. yüzyılda her şeyden önce Arabistan'da Arap toplumu için kurallar getirmiş olup, 20. yüzyılda bunlar bir toplum ve yaşam tarzı için yeterli değildir. Selametın yolu, güçlü

³⁶⁴ İncalcık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 309.

³⁶⁵ Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1988, s. 130; Otacı, s. 170.

³⁶⁶ Tunaya, “Amme Hukukumuz Bakımından Garpcılık”, s. 593.

³⁶⁷ Yunus Emre Tansü, *Batıcı Düşüncenin Etkili Bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002, s. 276.

³⁶⁸ Karpat, s. 26.

olmak, zengin olmak, ilim ve kültür sahibi olmakla mümkündür. Ekonomik refahı sağlayamayan bir toplum için günümüzde hayat hakkı yoktur. Batıcılara göre, bize kadar gelen İslamiyet, modern uygarlığa ayak uyduramaz. Başka deyişle, Batı'daki Protestanlık gibi, İslamiyet'te de köklü bir reform gerekmektedir”³⁶⁹

Batıcılar, dinin toplumsal hayattaki belirgin rolünü kabul eden kimselerdir. Fakat Osmanlılar için İslam'ın bir gerileme sebebi, İslam birliği (*İttihad-ı İslam*) ideali de bir taassup eseri olmamalıdır.³⁷⁰ İslamcıların pek çok noktada tepkisine neden olan batıcıların hurafe, sahte dervişlik ve softalıkla, irtica ile mücadeleleri olmuştur. Batıcılara göre ne halk arasında ne de devlet yönetiminde hurafelerin yeri olamaz, her aydının batıl inançlarla mücadele etmesi gerekir.³⁷¹

İctihad'ın Jön Türk fikirlerine getirdiği yeni bir yön, monarşi aleyhtarı tutum olmuştur.³⁷² Osmanlı'da görülen saltanat aleyhtarlığının tohumlarını Abdullah Cevdet'te bulunabilir.³⁷³ Bu gibi o dönem için oldukça ileri sayılabilecek fikirleri de göstermektedir ki batıcılar, modern devletin sorumluluklarını idrak etmiş, modern devlet kavramına kısmen de olsa yeterli bir anlayışa ulaşabilmişlerdir.³⁷⁴

Batıcılar, hukuki anlamda sistemli bir düşünce ortaya koyamamışlardır. Ancak İctihad'ın farklı yazılarından hareketle bazı sonuçlar çıkarılabilir. Öncelikle batıcıların, bütün kanun ve kurumların kaynağı olarak halkı ve halk ruhunu göstermeleri halkçılıklarının en bariz delilidir.³⁷⁵ Yine Batıcılar, Osmanlı Devletinin hukuk sisteminin hatalı olduğunu ve yaşanan faciada en büyük müsebbibin mevcut kanunların yetersizliği olduğunu iddia etmektedirler.³⁷⁶

³⁶⁹ İncalcık, Devlet-i Aliyye, c. 3. s. 347.

³⁷⁰ Celal Nuri'nin “İttihad-ı İslam” isminde hacimli bir eseri vardır.

³⁷¹ Tunaya, “Amme Hukukumuz Bakımından Garpcılık”, s. 620.

³⁷² Bu sebeplerle dergi yasaklara maruz kalmıştır. “Cenova'da Doktor Abdullah Cevdet tarafından Türkçe ve Fransızca olarak neşredilen İctihad adlı mecmuanın Memâlik-i Şahâne'ye girişinin yasaklanması hakkında”ki kayıt için bkz. BOA, Y..EE..KP.. Dosya no: 22, Gömlek no: 2188, Tarih: 22\07\1322; yine benzer kayıtlar için bkz. BOA, Y..MTV. Dosya no: 289, Gömlek no: 57, Tarih: 21\07\1324; BOA, MF.MKT. Dosya no: 807, Gömlek no: 31, Tarih: 23\07\1322.

³⁷³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim yay. İstanbul, 2008, s. 252.

³⁷⁴ Tunaya, “Amme Hukukumuz Bakımından Garpcılık”, s. 627.

³⁷⁵ Tunaya, s. 607.

³⁷⁶ Bkz. Cenap Şehabeddin, “Celal Nuri Beyefendiye”, *İctihad*, c. IV, S. 53, ss. 1198-1202.

Burada özetlemeye çalıştığımız ileride detaylı olarak inceleyeceğimiz batıcıların fikirleri arasında esaslı bir beraberlikten ve uygunluktan bahsedilemez.³⁷⁷ Tunaya, batıcılardan Celal Nuri'yi batı medeniyetinin alınmasında telifçi, Abdullah Cevdet'i "gülüyle dikenle alalım" taraftarı, Kılıçzade Hakkı'yı ise medenileşme yolunda dinin bir gaye değil vasıta olduğunu savunan pragmatik bir tutum sahibi olarak bir sınıflandırmaya tabi tutar.³⁷⁸

Batıcılar kendi aralarında bazı konularda fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir. Batılılaşmanın metodu konusunda batı medeniyetinin iyisiyle kötüsüyle mi örnek alınacağı yoksa sadece bilim ve teknoloji ile sınırlı bir taklidin mi gerekli olduğu; Tanzimat hareketinin kopyacı, yapmacık ve aceleci mi olduğu yoksa mutedil ve kaçınılmaz bir tavırla mı hareket edildiği; batılılara öğretmenlerimiz olarak saygı mı duymalıyız yoksa onların zulümlerine bakarak düşman olarak husumet mi beslemeliyiz gibi konularda farklı düşünceleri olmuştur.³⁷⁹ Celal Nuri'nin Abdullah Cevdet'e göre Batı'nın değerlerini almada daha sınırlayıcı bir düşünce yapısına sahip olduğu görülmektedir.³⁸⁰ Bu farklı düşünceler batıcılar arasında külli ve kısmi batıcılar olmak üzere iki fraksiyonun oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Batıcı aydınların aralarındaki farklı görüşlere rağmen bir bütün olarak batıcılık hareketi, Cumhuriyeti kuran kadroyu ve hatta bugünkü bazı tartışmaları anlamak için önem arz eder. Tıbbiye gibi laik ve batıcı birer irfan merkezi olan askeri mekteplerin yetiştirdiği kuşağın bir temsilcisi olan Mustafa Kemal, birçok fikrini bu hareketin temsilcilerinden edinmiş ve onları uygulama alanına koymaya çalışmıştır.³⁸¹ Hanioglu'na göre, batıcılar düşüncelerini bir ideoloji haline

³⁷⁷ Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 78.

³⁷⁸ Tunaya, s. 178-180.

³⁷⁹ Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından Garpcılık", s. 625; Celal Nuri, "Şime-i Husûmet", *İctihad*, no. 88, 9 Kanunusani 1329, s. 1949; Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", *İctihad*, no. 89, 16 Kanunusani 1329, s. 1979-1980

³⁸⁰ Gündüz, s. 123. Abdullah Cevdet ile Celal Nuri arasındaki batıya husumet mi muhabbet mi tartışması neticesinde Celal Nuri, *İctihad*'dan ayrılarak kurduğu *Hürriyet-i Fikriyye*'de yazmaya başlamıştır. Bu tartışmanın bir değerlendirmesi için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Öteki Üzerinden Hesaplaşma: Celal Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları Hakkında Bir Değerlendirme", *Divan İlmî Araştırmalar*, S. 19 (2005/2), ss. 151-176.

³⁸¹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, c.4, s. 20.

getirememişlerdir, ancak Atatürk döneminde, bu fikirlerden birçoğu Türkçü fikirlerle bağdaştırılarak bir ideoloji konusu olmuştur.³⁸²

Laikleşme politikasının ilk sağlam temellerini İctihad'da görmek mümkündür. Genel olarak, Jön Türk dergilerinden farklı olarak İctihad Dergisinde Atatürk devrimlerinin öncülüğünü yaptığı sayılan birçok öneriye rastlanır.³⁸³ Batılılaşma idealinin sözcüsü konumundaki bu dergide savunulan tekke ve zaviyelerin kapatılması, sarık ve cübbenin yasaklanması, medreselerin yerine modern okulların açılması, kamu hizmetinde sakalın yasaklanması, türbe ziyaretlerinin önüne geçilmesi, Kur'an ve hadislerin dilimize çevrilmesi, Cuma hutbelerinin Türkçe okunması gibi fikirler Cumhuriyet döneminde hayata geçirilmiştir.³⁸⁴

Bu girişten sonra Batıcılar arasında öne çıkan üç ismin; Abdullah Cevdet, Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı'nın kısaca hayatlarından ve görüşlerinden bahsedilecek ve özellikle hukuki konulara dair fikirleri üzerinde durulacaktır.

2.1. Abdullah Cevdet

Abdullah Cevdet, 9 Eylül 1869 tarihinde bugün Malatya sınırları içerisinde olan Arapgir'de doğmuştur.³⁸⁵ Babası, Diyarbakır tabur katiplerinden Ömer Vasfî Efendi'dir. Abdullah Cevdet ilk eğitimini babası ile imam olan amcasından almıştır. Doğduğu beldede birkaç yıl kaldıktan sonra ailesiyle birlikte Elazığ'a geçmiş, sonra da İstanbul'da Kuleli İdadisi'nde ve Askeri Tıbbiye'de okumuştur.³⁸⁶ Tıbbiye Mektebi o dönemde Fransa'dan getirilen öğretmenler ve kitaplar sayesinde pozitivist ve materyalist görüşlerin egemen olduğu bir ortama sahipti.³⁸⁷

³⁸² İnalçık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 347.

³⁸³ Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, s. 232.

³⁸⁴ Tansü, s. 187.

³⁸⁵ “Doktor Abdullah Cevdet Bey'in eski nüfus kaydındaki tarih-i tevellüdü” için bkz. BOA, DH.SN..THR. Dosya no: 57, Gömlek no: 14, Tarih: 18\12\1332.

³⁸⁶ Şükrü Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 5; Ülken, *Düşünce Tarihi*, s. 246.

³⁸⁷ Hanioğlu, s. 8.

Tıbbiye Mektebi'nde okuyan öğrenciler 1889 yılında siyasal olarak örgütlenerek İbrahim Temo ve İshak Sükuti'nin öncülüğünde Abdullah Cevdet'in de katılımıyla “*İttihad-ı Osmani Cemiyeti*”ni kurdular.³⁸⁸ Cemiyetin kurulmasından sonra Fransa'da bulunan Ahmet Rıza ile irtibat kurularak örgütün İmparatorluk dışındaki merkezlerde de yayılması sağlandı. Cemiyetin bazı toplantılarının odasında yapıldığı ve ilk beyannamenin de kendisi tarafından yazıldığı dikkate alınırsa Abdullah Cevdet örgüt içinde önemli bir konumda bulunmaktaydı.³⁸⁹

Abdullah Cevdet, Tıbbiye'den mezun olduktan sonra 1895 yılında Diyarbakır'a geçici görevle gönderildi ve çalışmalarına burada devam etti. Bu çalışmaları sırasında önemli fikir adamlarından Ziya Gökalp'i de cemiyete kaydetti.³⁹⁰ Daha sonra da Avrupa'ya giderek Jön Türklerle buluştu. Paris ve Cenevre'de *İctihad* dergisini çıkardı.³⁹¹ 1931'de İstanbul'da ölene kadar³⁹² fikri ve edebi faaliyetlerini bu dergi ve aynı isimli yayınevi çerçevesinde sürdürdü.³⁹³

Ülken, Abdullah Cevdet'in faaliyetleri dört dönemde inceler. Dini duygu ve düşüncelerin hakim olduğu, lirik şiirler yazdığı birinci dönem; materyalist akımlardan etkilenecek yazdığı ve çevirdiği eserlerin yer aldığı ikinci dönem; siyasetten uzak kalarak Gustave Le Bon, Büchner gibi batılı yazarların eserlerini tercüme ettiği üçüncü dönem ve kültürel faaliyetlerine devam ederken yapılan inkılapları ve devrimleri desteklediği dördüncü dönem Abdullah Cevdet'in hayat safhalarını ifade eder.³⁹⁴

Abdullah Cevdet farklı ve bazen aşırı sayılabilecek fikirlerine rağmen henüz ülkemizde doğu ve batı klasiklerinin tanınmadığı bir devrede ilk defa bunları tanıtmaya girişiminde bulunmuş, memleket ölçüsünde bir Rönesans havası oluşturmak için

³⁸⁸ Hanioglu, s. 25-26. Hanioglu, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, 1985, s. 39 vd; Yine bkz. Ahmad, İttihat ve Terakki, s. 23 vd.

³⁸⁹ Hanioglu, s. 26.

³⁹⁰ Hanioglu, s. 29.

³⁹¹ Ülken, s. 246.

³⁹² Ülken, s. 249.

³⁹³ Hanioglu, s. 59.

³⁹⁴ Ülken, s. 250.

azimle çalışmış, bu uğurda yayınladığı *İctihad*'ı otuz yıl aralıksız devam ettirmiş, böylece düşünce ve edebiyat tarihimizde önemli bir yer edinmiştir.³⁹⁵

Eserlerine bakıldığında doğu kültürüyle, batı teknoloji ve kültürünü bağdaştırma isteği tebarüz eden Abdullah Cevdet; Goethe, Shakespeare, Schiller gibi batılı yazarların yanı sıra Ömer Hayyam, Gazali, Ebu'l A'la el Maarri gibi doğulu şairlerin şiirlerini çevirmiş ve yazılarında sık sık atıflar yapmıştır. O, tercümeleri modernleşme için halkta gerekli fikri değişiklikleri oluşturabilmenin en önemli aracı olarak görmüştür.³⁹⁶

II. Meşrutiyet sonrasında oluşan düşünce ortamında Abdullah Cevdet'in kurduğu "*İctihad*" dergisi etrafında şekillenen batıcılık fikri ve batılılaşma modeli İctihad ve Terakki yönetimindeki Osmanlı'da etkili olduğu gibi yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisinin oluşumuna çok fazla katkı sağlamıştır.³⁹⁷ Cumhuriyet devrinde siyasi yönden rol almamış olsa da Abdullah Cevdet'in fikirleri uygulanma alanı bulmuştur.

Abdullah Cevdet, Osmanlı'nın Batılı devletlere göre her yönden geri kaldığını belirterek bir iç muhasebe yapılmasının gerekliliğinden bahseder:

*"Hakikati söylemenin belirli bir mevsimi yoktur. Hakikatin fazla tekrar edilmiş olma ihtimali de yoktur. Kemal-i cesaretle aynanın önüne geçmeli[yiz], ağaran saçlarımızı, solan rengimizi görmeyecek kadar korkak ruhlu olmanın alemi yoktur. Aynaya bakmalı ve bakmak istemeyenlerin önüne aynayı dayamalı. Kendimizi dev aynasında gördüğümüz yeter."*³⁹⁸

Ona göre "*medeniyet Avrupa Medeniyetidir, bunu güliyle dikeniyile isticlas*³⁹⁹ *etmek mecburiyetindeyiz; iktibas etmek manasız, kopya etmek sathi ve*

³⁹⁵ Ülken, s. 251.

³⁹⁶ Hanioğlu, s. 367.

³⁹⁷ Hanioğlu, ss. 404-405.

³⁹⁸ Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Bey'in Geçen Nüşhadaki (Şime-i Husumet) Makalesine Cevap", *İctihad*, c. 4, S. 89, ss. 1979-1984.

³⁹⁹ İsticlas kelimesi Arapça c-l-s kökünün istif'al babından türetilmiştir. Kelime manası itibariyle "oturmayı istemek" demektir. Abdullah Cevdet batı medeniyetini taklit etmek yerine ona adaptasyonu savunmuş, bu sayede medeni milletler sofrasına oturulacağını düşünmüş ve muhtemelen bunun için "isticlas" kelimesini tercih etmiştir.

tehlikeli[dir].”⁴⁰⁰ Bu ifadelerle göre batıcılık sadece taklitçilikle itham edilemez. Batılılaşma, bir program ve bilinçli bir kabul etme olarak uygulanmalıdır.

Abdullah Cevdet, toplumsal gelişme ve değişimin olmazsa olmaz şartı olarak elit bir sınıfın varlığını gerekli görür. II. Meşrutiyet döneminde en çok üzerinde durulan konu Anadolu insanının fakirliği ve cehaletiydi. Cevdet, Balkan Savaşları sırasında Anadolu’ya gelen göçmenlerin yerleştirilmesi, onlardan köylüleri eğitmek için faydalanılmasını ve Anadolu’ya Avrupa’dan tarımla uğraşan göçmen çiftçi insanların “Türkleştirilerek” getirilip yerleştirilmesi tekliflerini dile getirdi.⁴⁰¹ Bu görüşleri “*damızlık meselesi*”⁴⁰² şeklinde tartışmalara konu olmuş, batıcılara karşı bir önyargı oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Abdullah Cevdet, İslam dinini toplumsal ilerleme, iktidar değişikliği ve meşrutiyetin getirilmesi yolunda bir araç olarak görüyordu.⁴⁰³ Bu sebeple ayet, hadis ve Müslüman düşünürlerin sözlerinden bu bağlamda kullanılacak olanları seçiyor ve yazılarında kullanıyordu. O, dini ve ibadeti iki kısımda ele alır:

*“Şunu bilmeli ki her ilahi sıfatın kendisine has bir şekilde ayrı bir ibadeti vardır. Mesela Allah’ın mabud sıfatına has olan ayini namaz kılmak, hissiyat-ı taabbudkarane ile mütehasıs olmaktan ibarettir ki bunun mükaafatı ahirette verilir. Halbuki Allah’ın Galib seciyesindeki sıfatına has ibadet, muzafferiyetin sebep ve kanunlarını göz önünde bulundurarak; toplar, tüfekler yapmak için çalışmaktır ki bu ibadetin mükaafatı galibiyet ve muzafferiyet olur.”*⁴⁰⁴

Cevdet, Osmanlı toplumunda mevcut olan din anlayışının hurafelerle dolu olduğunu ve bu sebeple geri kalmamızdaki etkisini ifade ederek rasyonel ve zamanın ruhuna uygun bir din yorumunun ictihad ve tecdid yöntemleri ile benimsenmesi gerektiği fikrini ileri sürer:

⁴⁰⁰ Abdullah Cevdet, *İctihadın İctihadı*, haz. Mustafa Gündüz, Lotus yay. Ankara, 2008, s. 39.

⁴⁰¹ Abdullah Cevdet, *İctihadın İctihadı*, ss. 49-51, 169.

⁴⁰² Hanioglu, Abdullah Cevdet’in böyle bir talebi olmadığını, bunun İslamcı çevrelerce ona yapılan haksız bir isnad olduğunu söyler. (s. 387-388) Yine Bkz. Abdullah Cevdet, “Köylülerimiz İçin”, *İctihad*, 1329, no. 63, s. 1364; “Abdullah Cevdet’e Göre Meselenin Mahiyeti”, *Akşam*, 18, Kanunusani, 1341, s. 1.

⁴⁰³ Hanioglu, s. 141.

⁴⁰⁴ Abdullah Cevdet, *Fünun ve Felsefe*, haz. Nevzat Yanık & Ali Utku, Çizgi yay. Konya, 2009, s. 22-23.

“Akıl bizatihi dinin aslı ve kaynağıdır. Ne yazık ki dini birkaç hurafeye inanmak ve zahiri bazı ibadetleri icra etmekten ibaret zannedenler hakiki dindar olan akıl taraftarlarını dinsiz addederler. İslam’ı vaz eden Hz. Peygamber ‘ed dinu huvel aklü, la dine limen la akle lehu’ yani din akıldır, akı olmayanın dini yoktur diyerek meseleyi kat’i bir surette açıklığa kavuşturmuştur.”⁴⁰⁵

Hukuk alanında orijinal sayılabilecek görüşler ortaya koymayan Abdullah Cevdet’e göre tekniği batıdan alarak ahlak ve hukuk alanlarında doğulu kalmak; bilimsel gelişmeleri uluslararası piyasadan alarak sanat ve felsefede milli olmak mümkün değildir.⁴⁰⁶ Batılılaşma “gülüyle dikeniyile” şeklinde ifade ettiği üzere bir bütün olarak görülmeli ve öylece kabul edilmelidir. O, Batılı devletlerin hukuk uygulamaları ile Osmanlı Devleti’ni karşılaştırarak hukuk sistemindeki aksak ve eksikliklerin batının örnek alınması suretiyle giderilebileceğini vurgulamaktadır.⁴⁰⁷

Abdullah Cevdet, yönetim şekli konusunda İslam’ın öngördüğü idare şeklinin cumhuriyet olduğunu, fakat sonradan bu anlayışın ve adaletin bozularak hilafetin saltanata dönüştüğünü, şer’i hükümler unutulmuş ve ictihad kapısının kapatıldığını, sözde halifelerin ve sultanların hilafet adına cinayetler, zorbalıklar ve eziyetler işlediğini iddia eder.⁴⁰⁸ Osmanlı milleti de İslam’ın ilk asırlarındaki gibi kendi yöneticisini padişahını kendisi seçmelidir:

“Padişahımızı kendi içimizden, ümmetin konsensüsü ile seçtiğimiz zaman ‘padişahım çok yaşa’ diye bağırabiliriz. Padişah içimizde en faziletli, en ziyade hamiyetli, en ziyade zeki, en ziyade yiğit bir adam olur. Osmanlı hanedanından gelen padişahların beş altısı çıkarılırsa cümlesi bencil, katil, sarhoş, sefih ve gerici kimselerden oluşmuştu. Halihazırda padişah olan İkinci Abdulhamid’in zulümde, hıyanette, izzet-i nefsdan mahrumiyette, hamiyetsizlikte, namus ve fazilet düşmanı olmakta mislini dünya tarihi görmemiştir.”⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Abdullah Cevdet, s. 150.

⁴⁰⁶ Ülken, s. 252-253.

⁴⁰⁷ Abdullah Cevdet, “Rusya ve Japonya’ya Dair”, *İctihad*, Kanunusani 1905, c. 1, S. 2, ss. 10-13; Tansü, s. 220.

⁴⁰⁸ Alfieri, *İstibdad*, çev. Abdullah Cevdet, Cenevre, 1317, s. 115.

⁴⁰⁹ Abdullah Cevdet, *Uyanınız! Uyanınız!*, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1908, s.10.

Meşrutiyetin öncelikle halkın benimsemesi halinde işlerlik kazanacağını, hakların ve sorumlulukların hakkıyla bilinerek bilinçlenilmesi gerektiğini söyleyen Abdullah Cevdet'e göre cehalet ve taassubun hüküm sürdüğü ülkede cumhuriyet bile ilan edilse halk buna uygun olmadığı için baskıcı bir yönetime dönülmesi kaçınılmazdır. Eğer “*mükemmel, adil, ilerici yönetim sistemimizin olmasını istiyorsak her birimiz mümkün olduğu kadar adil, ilerici ve bilgili*”⁴¹⁰ olmalıyız.

Anayasal eşitlik konusunda Abdullah Cevdet, müslüman olan ve olmayanlar ile farklı mezhepler arasında eşitliğin tesis edilmesini, “*hakim millet*” gibi söylemlerin terk edilerek devlet içindeki farklı milletlerin her birine ayrı ayrı eşit haklar tanınmasını, yine her milletin kendi içinde bağımsız yönetimlerce idare edilmelerini savunmuştur.⁴¹¹ Bu görüşler ırklardan ve dinlerden bağımsız bir “*Osmanlı kimliği*”ni benimsetmeye çalışan Tanzimat bürokrasisinin kaygıları ile de örtüşmektedir.

Darwin gibi evrimcilerin görüşlerini inceleyen Abdullah Cevdet, devleti biyolojik bir elitin yönetmesi gerektiğini, toplumsal gelişmenin sağlanmasının bu yolla mümkün olabileceğini düşünüyordu.⁴¹² Meşrutiyeti aslında bu elitin yönetimde söz sahibi olması için savunuyor, halk arasından en bilgili ve kültürlü kesimin bir mecliste toplanarak devleti idare edebileceğini tahayyül ediyordu. Ancak kurulan meclis kendisini hayal kırıklığına uğrattı:

*“Meclis-i Mebusan’ın büyük bir çoğunluğu büyüçüler, türbedarlar, riyakar sofular ve meczuplardan müteşekkil olacaktır. ‘Ey ahalî İttihat ve Terakki’nin kaldırmak istediği Madde 35’ten murad nedir, bilir misiniz? 35’in beşi, beş vakit namaz; otuzu da otuz gün oruçtur’ diyebilen avanak ve onları duyan, dinleyen cahil insanlar mevcut bulunduğu müddetçe ben hükümetin de ahalinin de kafalarını kucaklayarak kulaklarına bağırma devam edeceğim. İrtica hürriyeti yok!”*⁴¹³

Aile hukukunun tedvininde feminizm akımının kısmen de olsa etkili olduğu söylenilir. Kadının erkekle hukukta eşitliğini savunan bu akımı Abdullah Cevdet,

⁴¹⁰ Abdullah Cevdet, Fünun ve Felsefe, s. 119-120.

⁴¹¹ Abdullah Cevdet, İçtihadın İçtihadı, s. 55-56.

⁴¹² Hanioglu, s. 16.

⁴¹³ Abdullah Cevdet, İçtihadın İçtihadı, s. 113.

hukukta eşitliğin ancak sorumluluklarda eşitlik bulunduğu zaman geçerli olabileceğini belirterek feminizmi “*medeniyet adına sırf maddi ilerleme düşüncesinin ortaya çıkardığı gayri meşru bir çocuk*”⁴¹⁴ şeklinde nitelendirmektedir. İdeolojilerden bağımsız olarak kadının toplumdaki konumu iyileştirilmelidir:

*“Ailenin teşekkülünde kadının mütevaffık rolü bir derecededir ki bunların toplumsal mukadderatları mensup oldukları kavimlerin ve hükümetlerin şekil ve mukadderatını tayin ve tahmin için sahîh ve muteber bir ölçüdür. Mesela İngiliz ailesinin mütalaası bir İngiliz ailesinde kadının ve evladın hak ve vazifelerinin tetkiki bütün İngiltere'nin toplumsal ruhunu tetkik etmek ve görmek demektir.”*⁴¹⁵

Aile hukuku alanında tartışılan en önemli konuların başında çok eşlilik meselesi gelmektedir. Bu konuda Abdullah Cevdet'in farklı tarihlerde farklı sayılabilecek görüşler savunduğu görülmektedir. Önceleri çok eşliliğin kötü bir uygulama olduğunu ancak tek eşliliğin dayatıldığı ülkelerde paralı aşk olaylarının olduğunu, bu sebeplerle toplumsal bir geçiş sürecinden sonra katı kuralların getirilmesini teklif etmektedir.⁴¹⁶ Daha sonra ise çok eşlilik uygulamasının nüfusu artırmadığını, çeşitli Avrupa ülkelerinde tek eşlilik olduğu halde bizden daha fazla nüfus artışı gösterdiklerini ileri sürerek çok eşliliğin yasaklanmasını uygun bulmaktadır.⁴¹⁷

2.2. Celal Nuri

Celal Nuri, valilik dahil çeşitli devlet kademelerinde görev yaptıktan sonra 1908 yılında Meclis-i Ayan üyesi olan Mustafa Nuri Bey ile Mesnevi çevirisi ve şerhi olan Abidin Paşa'nın kızı Nefise Hanım'ın çocukları olarak Gelibolu'da doğdu.⁴¹⁸ İlköğrenimini mahalle mektebinde ve özel hocalardan aldığı eğitimle,

⁴¹⁴ Abdullah Cevdet, s. 92.

⁴¹⁵ Abdullah Cevdet, “Kadınlarda Gaye-i Hayat”, *İctihad*, no: 28, 1 Ağustos 1327, s. 798

⁴¹⁶ Abdullah Cevdet, “L'Esclavage des Musulmanes”, *İctihad*, No. 1, 1 Eylül 1904, s. 7'den Akt. Hanioğlu, s. 185.

⁴¹⁷ Abdullah Cevdet, “Kanun-ı Medeni Hakkında”, *İctihad*, Haziran 1926, c. 21, S. 205, ss. 3989-3991.

⁴¹⁸ Recep Duymaz, “Celal Nuri İleri”, *DİA*, VII, s.242–245, Celal Nuri İleri, *Dil ve Edebiyat Yazıları*, Haz. Recep Duymaz, Kitabevi Yay., İstanbul, 1995, s. 11–36; Uyanık, ss. 227–274.

ortaöğrenimini ise Galatasaray Mekteb-i Sultani'sinde tamamladı. Daha sonra Mekteb-i Hukuk'a başlayarak II. Meşrutiyet'in ilanından önce mezun oldu.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gazeteciliğe başladı ve farklı gazetelerle birlikte batıcıların yayın organı olarak görülen İctihad dergisinde yazıları yayımlandı. 1914 yılında bu dergiden ayrıldıktan sonra İkdam ve kendi çıkardığı İleri gazetelerinde yazılar yazdı. 1919 yılında Gelibolu milletvekili seçildi⁴¹⁹ ve Osmanlı son Meclis-i Mebusan'ının Misak-ı Milli kararının müsveddesini kaleme aldı. İstanbul'un işgalinden sonra Malta'ya sürüldü. 1921 yılında yurda dönerek TBMM'de Gelibolu milletvekilliği görevini üstlendi.

1922 yılında hukukçu kimliğiyle Kanun-ı Esasi Encümeni başkanlığına getirildi.⁴²⁰ Daha önce doktorasını yapmış uzman bir kamu hukukçusu, olaylara hakim tecrübeli bir gazeteci ve anayasal bir değişim içeren radikal programıyla beraber Celal Nuri⁴²¹, bu komisyondaki çalışmaları ile Kanun-ı Esasi'yi Cumhuriyet'in ilanına hazır hale getiren değişiklikleri yaptı. İlerleyen yıllarda İkdam ve İleri gazetelerinde fikri faaliyetlerine devam etti. 2 Kasım 1936'da İstanbul'da vefat etti.⁴²² Uyanık, Celal Nuri'nin yeni Türk Cumhuriyet'indeki rolünü şu şekilde ifade eder:

“Celal Nuri hürriyet aşığı bir Türk aydını ve Meclisimizin bir üyesi olarak devlet gemisinin batmasına izin vermeyen Mustafa Kemal Paşa'nın kaptanlığında çağdaş medeniyete dayanan bir Türk devleti yaratılmasında, bu ilerleme modeline göre teşekkül eden 1924 Anayasası'nın mazbata muharriri olma şerefine nail olmuş; milletin ruhuna uygun bir anayasa yazma amacına katkıda bulunmuştur. Bu durum onun hukuki görüşlerinin teoriden pratiğe aktarıldığının bir göstergesidir.”⁴²³

Celal Nuri hem Osmanlı son döneminde hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih, edebiyat, din, seyahat, siyaset ve hukuk alanlarında çok sayıda makale ve kitap yayımlamıştır. Hukuki eserleri “*Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel*” ve

⁴¹⁹ Gelibolu Mebusu Celal Nuri; BOA, DH.EUM.SSM. Dosya no: 49, Gömlek no: 11, Tarih: 07\08\1340.

⁴²⁰ Necmi Uyanık, *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Doktora, Konya, 2003, s. 56.

⁴²¹ Uyanık, s. 634.

⁴²² Recep Duymaz, “Celal Nuri İleri” md. *DİA*, 1993, c. 7, s. 242-245; Ülken, s. 399 vd.

⁴²³ Uyanık, s. 519.

“*Havaic-i Kanuniyemiz*”⁴²⁴ olmak üzere iki tanedir. İlk eseri devletler hukuku hakkındadır, ikincisi ise birçok hukuk alanına dair görüşlerini ve tekliflerini içerir. Bu kitaplarının yanında bahsedilen gazete ve dergilerde sayısız makalesi mevcuttur. Bunların yanında aile hukukuna da değindiği “*Kadınlarımız*” eseri de sayılabilir.

Celal Nuri'nin batıcılık fikrinin en önemli savunucularından olduğunda şüphe yoktur. Bununla beraber batıcılar arasındaki sınıflandırmada kısmi batıcı olarak değerlendirilmektedir. Bunun sebebi daha önce de bahsi geçen batı medeniyetine karşı husumet veya muhabbet duyma konusundaki tartışmadır. Celal Nuri, Balkan Savaşlarından sonra batılı devletlerin emperyalist politikalarına karşı düşman olunması taraftarıdır. Batı medeniyetinden ise milli ahlakımızı koruyarak yararlanılması gerektiğini savunur.⁴²⁵

Celal Nuri, sinai ve hakiki olmak üzere iki tür medeniyetten bahseder. Batının sinai medeniyete sahip olduğunu yani sanayide geliştiğini, bu yönden örnek alınmasını, ancak Japonların yaptığı gibi ahlakla ilgili olan hakiki medeniyet konusunda kendi medeniyetimizin korunması gerektiğini ifade eder.⁴²⁶ Bu korumacı tutumu onu “*kısmi batıcı*” olarak nitelermeyi gerektirmiştir. Abdullah Cevdet'in “*güliyle dikeniyile*” batıcılık savunusunun toptancılığı ve şiddeti Celal Nuri'de görülmemektedir. O, Osmanlı'nın durumunu şöyle tasvir eder:

“*Bizi bir taraftan Doğu bir taraftan Batı çekiyor. İki cami arasında bi-namaz gibi kalmışız. Bir elimizi gelecek çekmiş bırakmak istemiyor; diğer taraftan geçmiş olanca kuvvetiyle diğer elimizi tutmuş hareket etmemize mani oluyor. Hülasa ya kendi zamanımızdan uzak gelecekte yaşıyoruz veyahut da geçmişten, mezarlardan, harabattan ayrılamıyoruz, hali hazırdaki durumu, çağın gereklerini yaşayamıyoruz.*”⁴²⁷

⁴²⁴ 1913 yılından itibaren dönemin kanunlarını eleştiren hukuk alanında ıslahat gerektiğinden bahseden bir yazı dizisi yayınlamaya başlar. Bu dizi aynı yıl İctihad Matbaasından basılır.

⁴²⁵ Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Mukadderat-ı Tarihiyye*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1331, s. 68-69; Uyanık, s. 527.

⁴²⁶ Celal Nuri, *İttihad-ı İslam -İslam'ın Mazisi Hali ve İstikbali-*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1331, ss. 26, 30-38; Sami Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 111.

⁴²⁷ Celal Nuri, *Havaic-i Kanuniyemiz*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331, s. 7. [Bu eser bundan sonraki dipnotlarda “Havaic” şeklinde kısaltılacaktır. Ayrıca tezde yapılan alıntılarda tarafımızdan -temel terminolojiyi korumak kaydıyla- sadeleştirmeler yapılmıştır.]

Osmanlı Devleti'nin geri kalmasında şüphesiz pek çok sebep vardır. Celal Nuri kendi bakış açısından dahili, kavmi, idari, mali, dini, fikri ve harici sebepleri tek tek sıralar. Ganimet ve toprak elde etmeye dayalı askeri sistem ile siyasi kararların ehil olmayanlar tarafından verilmesini dahili sebep; Fransız İhtilali'nden etkilenen azınlıkların hak taleplerini kavmi sebep; baskıcı yönetimler, kanunların yetersiz oluşu ve vakıf sistemindeki bozuklukları idari sebep; derebeylik usulünün devam etmesini ve vergi sisteminin eskimiş olmasını mali sebep; alimlerin taassubuyla medrese eğitiminin çağdaş ihtiyaçlara cevap vermemesini ve ictihad kapısının kapanmasını dini sebep; dilin ve üslubun gereksiz kısımlarının düşünmeye engel oluşunu ve matbaanın işlevsel hale getirilememesini fikri sebep; yabancı devletlerin düşmanca davranışları ve devletlerarası ilişkilerin iyi yürütülememesini de harici sebep olarak saymaktadır.⁴²⁸

Celal Nuri'ye göre hakikate ulaşmak için tek araç bilimdir. Evrenin bilinmezlerini deneysel yöntemin dışında spekülasyonlarla çözmeye çalışmak beyhudedir. Bu itibarla Spinoza, Kant ve Hegel hep çözümlenmesi mümkün olmayan konular üzerinde çalışmışlardır. Bu bakımdan onların dehası insanlar için zararlı olmuştur. Spekülatif felsefe ve metafizik reddedilmelidir; zira felsefe bir hava oyunudur, metafizik bilim değildir, çünkü tabiatın diğer tarafı algılarımıza kapalıdır.⁴²⁹ Celal Nuri, gelecekte felsefenin hurafelerden, yürürlükten kalkan bilimlerden ve spekülasyonlardan ayıklanacağına gerçek ve yararlı felsefenin meydana geleceğine inanır.⁴³⁰

Celal Nuri için bilimin yanında dinin amacı da insanların refahını sağlamaktır. Ona göre din kendisini bilime dayandırmalı, deneysel gerçeklerle ters düşmemeli ve bilimin gelişimine engel olmamalıdır.⁴³¹ Din, insanların rahatını sağlamak için sadece bir araç vazifesini yapmalıdır. Kendi veciz ifadesiyle: "*Din insan için yaratılmıştır; insan din için değildir.*"⁴³²

⁴²⁸ Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat*, s. 63-69.

⁴²⁹ Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul, 1331-1332, c. 1, s. 18.

⁴³⁰ Recep Duymaz, *Celal Nuri İleri ve Atı Gazetesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991, s. 152.

⁴³¹ Celal Nuri, s. 63.

⁴³² Celal Nuri, s. 64.

İslam'ın özünde bilime engel olmadığı hatta bilimsel faaliyetleri teşvik ettiğini, bilim adamlarını yücelttiğini ifade eden⁴³³ Celal Nuri tarihi süreç içinde müslümanlar arasında bir yozlaşmanın meydana geldiğini belirtir:

“İbn Rüşd Hazretleri; Eflatun, Aristoteles gibi insanlığın yetiştirdiği birinci sınıf zekalardandır. Zenbilliler, Ebussuudlar ve diğerleri bu aslanın yanında sümüklü böcek kalır. Hazret-i Fahr-i Kainattan sonra insanlığın fikrine Müslümanlar arasında nüfuz eden İbn Rüşd derecesinde kimse yoktur. İstibdat, İslam alemini karmakarışık ettiği gibi İbn Rüşd'ü de bütün bütün unutturmuştur. Bugün hocalarımızın içinde adı geçen filozofu bilen kaç kişi vardır.”⁴³⁴

İslam dini hakkında buna benzer görüşler taşıyanlara karşı Luthercilik suçlaması yapılmaktadır. Celal Nuri bu suçlamaya cevap vererek şöyle der:

“Hayır, biz Luther'in taklitçileri değiliz. Bizim tavsiye ettiğimiz şey Muhammedi esaslara dönmek ve İslam'ın ilerlemeye müsait mahiyetini yüceltmektir. İslam, ilerlemeye engel değildir, hatta ilerlemeyi emreder. İcma-ı ümmet ve hilafet usulleri ilerlemeyi sağlamak içindir. Maksudumuz [Müslümanların], icma-ı ümmetin kararı ve hilafet makamının teyidi ile yenilenmeyi kabul edip tarihi ve ulvi rolünü ifaya birkaç asırlık aradan sonra devam [etmesidir].”⁴³⁵

İslam dininin ilerlemeye bir engel olup olmadığı meselesi dönemin en önemli gündem maddelerinden biriydi. Celal Nuri, İslam'ın özü itibariyle ilerlemeye engel olmadığı düşüncesindedir. Tarih ve insanın doğası incelenirse dinsiz bir medeniyetin aslında sürdürülemeyeceği fark edilir. Ancak Müslümanlar dinin eski yorumlarında ısrar ederek geri kalmışlardır. İslam'da bir yenilenme olmadan yükselmek mümkün değildir.⁴³⁶ Bu durumu kendisi şöyle ifade eder:

“Eski fikirlerin ölmesini arzu ediyoruz. Bize müslümanları kendi ayakları üstünde tutabilecek onları hayat mücadelesinde başarılı kılacak yeni akaid ve yeni bir fıkıh lazımdır. (...) Batı medeniyetine ne kadar muhalif olduğum bilinmelidir. Bakış açım şudur ve değişmez; İslam ölüyor, mahv oluyor. Bu çöküşün sebebi kanun ve kaidelerin sonsuza dek [değişmeden] devam edeceği hakkında baskıcı [ve yobaz] alimlerin

⁴³³ Celal Nuri, Tarihi-i İstikbal s. 68.

⁴³⁴ Celal Nuri, s. 75.

⁴³⁵ Celal Nuri, s. 69-70

⁴³⁶ Celal Nuri, Hatemu'l Enbiya, haz. Feyza Betül Köse, Endülüş yay, İstanbul, 2016, s. 177-178.

*ürettikleri sanı ve yanlış düşüncedir. Bu dertlere deva bulmak ve İslam'ı kurtarmak için yeni icihadlar, yeni fıkıh, yeni akaid, arzu edilen yeni bir gaye lazım[dır]. Bunlar olursa ne âlâ, olmazsa inna lillah ve inna ileyhi raci'un."*⁴³⁷

Doğu milletlerinde serbest düşüncenin önü açılmadığı için kanunların değişmesi ve gelişmesi de mümkün olmuyordu. Osmanlı'da da Tanzimat'a kadar yüzyıllar boyunca hukuk alanında hiçbir gelişme kaydedilemedi. Bunun sebebi gelenekçi ve muhafazakar alimler olarak görüldü.⁴³⁸ Celal Nuri, Osmanlı'daki gerileme ve çöküşten sorumlu tuttuğu alimleri uyararak şöyle demektedir:

*"Ey muhterem alimler! Sizin aranızda bir muhafazakar bir grup [şu] açık hikmeti anlamıyor, İslam [da] bunun için Avrupa ve Hıristiyan dünyası karşısında eziliyor. Eğer hali hazırda sebat ve inat edersek, emin olunuz [ki] birkaç sene içinde, eski alimlerin icihadlarını uygulayacak yer bulamazsınız. Düşmanlar memleketimizi alıyor, mahvoluyoruz. Bu ağır uykudan uyanalım, İslam'ı daha iyi anlayalım, usullerimizi yenileyelim."*⁴³⁹

İslam hukuku kişi ile Tanrı arasındaki ilişkiyi ifade eden *ibadât* ve kişiler arası ilişkileri ifade eden *muamelât* kısımlarından oluşur. İslam'da yapılması önerilen yenilenmenin ikinci kısmı hedef aldığı, ibadetlerle alakalı hükümleri tartışma konusu yapmadığı unutulmamalıdır. Celal Nuri, ibadet ve inançla ilgili hükümlerin aksine muamelât kısmında gerekli olan düzeltme ve yenilemenin İslam hukukunca da muteber olduğunu düşünür.⁴⁴⁰

Muamelat kısmının tamamen laikleştirilmesi ve ilahi kanunlardan uzaklaştırılması düşünülmemektedir. İslam dininin sadece vicdana hapsedilemeyeceği, hayatın her alanını düzenleme amacıyla olduğu, yalnız bir inançlar manzumesi değil kişileri ve toplumları idare eden bir "*düsturlar mecmuası*" teşkil ettiği kabul edilmektedir.⁴⁴¹ Bununla beraber Hz. Peygamber dönemindeki

⁴³⁷ Celal Nuri, Havaic, s. 118.

⁴³⁸ Celal Nuri, *Türk İnkılabı*, haz. Recep Duymaz, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınlan No:24, Edirne, 2000, s. 303.

⁴³⁹ Celal Nuri, s. 110.

⁴⁴⁰ Celal Nuri, "İslamda Vücub-i Teceddüd", *İctihad*, Kanunusani 1327, c. 3, S. 39, ss. 970-973.

⁴⁴¹ Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s. 58.

toplumsal ilişkilerle zamanımızdaki durum aynı olmadığı için hukuki hükümler bizi doğrudan değil dolaylı olarak bağlamaktadır.⁴⁴²

Müslümanlar hangi hukuk düzeni, hangi kanunlar altında refah ve mutluluğa kavuşacaklarsa o sistemin ve kanunların İslami olduğu söylenebilir. Yüzyıllar önce dört fıkıh ekolünün zamanlarının şartlarını göz önünde bulundurarak ortaya koydukları hükümler bugün lazım olan İslam hukuku değildir.⁴⁴³ İslam'ın ruhu yenilenmeyi emrettiği için birçok kolaylık getirmiştir. Dolayısıyla hükümlerin değişmesini sadece cüz'i hükümlerle sınırlandırmak şeriata aykırıdır.⁴⁴⁴

İslam hukukunun temeli olarak görülen fıkıh usulü, kaynaklar ve yorum metodolojisi olarak tanımlanabilir. Bu usulün de eskimiş olduğunu savunan Celal Nuri'ye göre fıkıh usulü Kur'an'ın tükenmeyen hazinesinden hayatın sorunlarına çözüm formülleri çıkarmaya yarayan bir alettir, ancak bu alet eskimiştir.⁴⁴⁵ Ona göre fıkıh usulünü baştan ele almak, daha doğrusu ayıklamak gerekmektedir. Fakat Celal Nuri, usulde yenilenme konusunu daha fazla açmamış, detaylandırarak açıklamamıştır.

Şüphesiz ictihad yani ana kaynaklara dönerek yeni hükümler çıkarmak, İslam hukukunda öngörülen yenilenmenin en önemli enstrümanıdır. Celal Nuri ictihad alanını olabildiğince açmak için nesh teorisinden faydalanır. Nesh bir hükmün yürürlükten kaldırılması demektir. Klasik nesh teorisinde ayetin başka bir ayetle veya ayetin bir sünnetle neshedilmesi kabul görmüştür. Neshin uygulama alanını genişletilerek ayet ve hadislerden oluşan *nasslar* ümmetin icma ile yürürlükten kaldırılabilirdi. Celal Nuri'ye göre icma, meclisin çoğunluğunun kararı ve halifenin onayı demektir.⁴⁴⁶

Celal Nuri, kanunların kısa zamanda dönüştürücü bir gücü olduğuna inanmaz. Ona göre sadece kanun ile bir ülkeyi düzeltme isteği tarihe, insan ve toplumun

⁴⁴² Celal Nuri, s. 4-7. Mehmed Said Hatiboğlu, *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine*, Otto yay. Ankara, 2012, s. 63.

⁴⁴³ Celal Nuri, Havaic, s. 110-111.

⁴⁴⁴ Celal Nuri, s. 115.

⁴⁴⁵ Celal Nuri, Hatemu'l Enbiya, s. 178-179.

⁴⁴⁶ Celal Nuri, İttihad-ı İslam, s. 54. Celal Nuri, "İslamda Vücub-ı Teceddüd", s. 972; Erdem, s. 113.

doğasına uygun değildir.⁴⁴⁷ Kanunlar toplumsal değişimin bir neticesi olarak görülmelidir:

“[Osmanlı devlet adamları] Avrupa’nın terakkisini baz alarak ilerleyen milletlerin kanunlarının en mükemmel olduğuna yanılığına düşmüşler ve işleri biraz kopyacılıktan ibaret kalmıştır. Halbuki bu muhteremler toplumsal ilerlemeye, eğitim ve ekonomi perspektiflerinden bakıp ondan sonra bunların vaziyetine göre hukuku ıslah etseydiler daha tabii olurdu ve daha fazla semere alırlardı. Yani devlet adamları bizde bir öğretmen ve yol gösterici vazifesini ifa etmek suretiyle işe girişmeli, ondan sonra hasıl olacak kabiliyet üzerine hukuk vadisinde vatandaşları hürriyet ve eşitliğe kavuşturmalıydı. (...) Avrupada meşruti kanunlar yapılmış da onun üzerine toplumsal ilerleme hasıl olmuş değildir; hasıl olan ilerleme daha özgürlükçü kanunların düzenlenmesine ihtiyaç doğurmuştur.”⁴⁴⁸

Bunun yanında eskimiş usullere dayanan kanunlarımız da ilerlememize engel olmaktadır. Kanunlarımız tarihi ve hukuki bir anlayışla elden geçirilmeli; zamanımızın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmelidir.⁴⁴⁹ Kanunlar toplumun ihtiyaçları, seviyesi, ruhu ve kabiliyetleri dikkate alınmaksızın yapılırsa yapmacık olurlar ve bunlardan fayda sağlanamaz. Ülkemizde kanun koyucular bu hususa önem vermedikleri için çıkarılan kanunlardan büyük faydalar elde edilememiştir. Bazı kanunlar bizim ihtiyaçlarımızı karşılamayacak kadar eskidir, ortaçağ için tedvin edilmiş kanunlar şimdiki işlerimize engel olmaktadır. Elektrik çağında olduğumuz halde köhne kanunlarımız, tozlanmış hukuki hükümlerimiz bizi zamanımızdan uzak bir dönemde yaşamaktadır. Diğer bazı kanunlar da ihtiyaçlarımızın üzerinde, başka toplumların farklı hal ve şartlarında hazırlandıkları için bize fazla gelmekte ve uygulanamamaktadır.⁴⁵⁰

Celal Nuri’nin kanun fikrinden esas maksadı geçici, yanlış, keyfi ve idare-i maslahat için tedvin edilmiş uygulamalar değildir, kanunların da kaynağı olan hukuk fikridir. Roma’ya sürülmeden önce yaptığı değerlendirmede hukuk zihniyetinin yerleşmediğini ve örf devrinin devam ettiğini belirten Celal Nuri, “bir memlekette

⁴⁴⁷ Celal Nuri, Havaic, s. 3.

⁴⁴⁸ Celal Nuri, Tarih-i Tedenniyat, s. 106-111.

⁴⁴⁹ Celal Nuri, Havaic, s. 6.

⁴⁵⁰ Celal Nuri, Havaic, s. 7-9.

*kanun zihniyeti, seciyelere, vicdanlara, kalplere işlemelidir ki o memleket bu asırda yaşama hakkına malik olabilsin” demektedir.*⁴⁵¹

Celal Nuri, Osmanlı Devletini ve toplumunu farklı ihtiyaçlar açısından, hukuki norm istekleriyle yenileştirme gayreti içerisinde olmuştur. O, hukuk anlayışından özgürlük, adalet isteğiyle birlikte cehaletin kaldırılması için batılı yeni kanunların gerekliliği ve zamana göre değişmesi icap eden hukuki kurallar gibi konulara hemen hemen her yazısında değinmiştir.⁴⁵² Ona göre hukuki yenileşme sürecinde Avrupa’dan, özellikle Fransa ve Almanya’dan iyi hukukçular getirilmeli ve bunların projeler hazırlamasına imkan sağlanmalıdır. Adil bir sistemin gecikmemesi için bu yenilikler derece derece değil toptan ve bir çırpıda yapılmalıdır.⁴⁵³

Celal Nuri açıkça batılı tarzda bir kanunlaştırma hareketini savunmakta, batıdan uzak yaşamının mümkün olmadığı bir çağda bu kadar noksan ve karma karışık bir hukuk anlayışı ile muntazam bir toplum halinde yaşamının imkansızlığını ifade etmektedir.⁴⁵⁴ Yapılacak kanunlaştırmalar milletin adetlerini, karakterini, alışkanlıklarını dikkate almalıdır.⁴⁵⁵ Celal Nuri, Avrupa hukukunu kapısı açık bir hazine gibi görmüş⁴⁵⁶, Avrupa’dan kanun iktibasını savunmuş, iktibas edilen kanunların yerelleştirilmesini, fıkha uydurulmasını istemiştir. O, bir taraftan İslam hukukunu savunurken diğer taraftan Batı kanunlarının alınıp fiki bir kılıfla sunulmasından bahsetmekle aslında fıkha değil fıkıh elbisesi giydirilmiş batı hukukuna taraftar olmaktadır.⁴⁵⁷ Genel olarak Celal Nuri’nin hukuk ve kanun anlayışına değinildikten sonra hukuk alanlarına dair görüşlerine geçilebilir.

⁴⁵¹ Uyanık, s. 198; Celal Nuri, Havaic, s. 11-12.

⁴⁵² Uyanık, s. 498.

⁴⁵³ Uyanık, s. 500.

⁴⁵⁴ Duymaz, s. 139.

⁴⁵⁵ Tunaya, “Amme Hukukumuz Bakımından Garpcılık”, s. 603.

⁴⁵⁶ Celal Nuri, Havaic, s. 46.

⁴⁵⁷ Otacı, s. 181.

2.2.1. Anayasa Hukuku

Anayasa hukuku konusunda öncelikle devletin başı konumundaki padişahların ve padişah adayı olan şehzadelerin hukuki durumlarını ele almak gerekir. Devletin padişahsız olmayacağı bilindiği halde hanedan ailesine dair meseleler ihmal edilmiş, Avrupa hanedanları hakkında ayrıntılı düzenlemeler varken Osmanlı'da bu temel konu unutulmuştur.⁴⁵⁸ Vakit kaybetmeden hanedan-ı saltanat bir kanun ile düzenlenmelidir.⁴⁵⁹ Bu kanun meclislerden geçmeden düzenlenmelidir. Kanunda hanedan üyelerinin doğum, evlenme, eğitim, öğrenim ve günlük hayatlarıyla ilgili bütün hususlar detaylı bir şekilde ele alınmalıdır.⁴⁶⁰ Bu kanun ile Celal Nuri hanedan arasında yerleşik geleneklerin ıslah edilmesini, Avrupalı örnekler dikkate alınarak düzeltilmesini istemekteydi.

Celal Nuri'nin savunduğu şahsi hareket eden bir saltanat tarzı değil, devletin ve milletin menfaatlerini gözeten, genel halkın fikirlerini hükümetin tasdik etmesine yarayacak ve anayasa hukukuna dayanan milli bir saltanat tarzıdır.⁴⁶¹ Abdullah Cevdet saltanata karşı cumhuriyet fikrini açıkça savunurken Celal Nuri Osmanlı hanedanını devletin asli unsuru olarak görmüş ve padişahın yetiştirilmesi ile yetkilerinin sınırlandırılması konularına eğilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin hem halkın ruhuna uygun düşecek hem de yükseltecek bir anayasaya ihtiyacı vardır. Bu anayasa meşrutiyet esasına dayanmalıdır.⁴⁶² İlk Kanun-ı Esasi'nin hazırlayıcısı olan Mithat Paşa büyük bir vali, muktedir bir idare kumandanı, kabiliyetli bir müceddid olmasına rağmen halkın psikolojisi ve anayasa konularına gelince isabetli davranamamıştır.⁴⁶³ Kanun-ı Esasi'nin millete uygun olmadığı bir buçuk sene sonra Abdülhamid tarafından hiçbir halk tepkisine maruz kalmadan kaldırılmasında ortaya çıkmıştır.⁴⁶⁴ Bir anayasanın hükümlerini

⁴⁵⁸ Celal Nuri, Havaic, s. 13.

⁴⁵⁹ Celal Nuri, *Kadınlarımız*, haz. Halit Erdem Oksaçan & Abdullah Musab Şahin, Kaknüs yay. İstanbul, 2017, s. 122.

⁴⁶⁰ Duymaz, s. 139.

⁴⁶¹ Celal Nuri, Tarih-i Tedenniyat, s. 183

⁴⁶² Celal Nuri, Havaic, s. 59.

⁴⁶³ Celal Nuri, Havaic, s. 55-56.

⁴⁶⁴ Ülken, Düşünce Tarihi, s. 400-401; Duymaz, s. 140.

koruyabilmek için dayanak lazımdır, bu da millettir. Millet meşrutiyeti koruyamadı ise o meşrutiyet millete göre değildir.⁴⁶⁵

Uyanık, Celal Nuri'nin fikirlerinden bir anlamda anayasa özelliğini taşıyabilecek altı temel nokta tespit eder:

“1. Cemiyet-i Akvam ve muasır Avrupa devletlerinin arasında mutlak surette girilmelidir. Buraya girmeyi engelleyecek gelenekler ve geçmiş bir kenara bırakılarak, inkılapçı ve ihtilale yol açmayacak ıslahatlar gerçekleştirilmelidir.

2. Halkın hürriyeti tanımayan müstebit idare sistemi bir kenara bırakılarak saltanatı sayan ve millete değer veren hürriyet, demokrasi ve yeni şartların bilincinde olan bir hükümet ve yeni devlet esaslarını belirleyecek kurucu bir meclis oluşturulmalıdır.

3. Hukuki açıdan bütün Osmanlı vatandaşları eşit haklara sahiptir. Bu açıdan Kanun-u Esasi meşrutiyet ruhuna uygun olarak yenilenmeli ve medeni bir kanun yapılmalıdır. Din ve siyaset işlerinin birbiriyle alakası yoktur.

4. Federatif bir eyalet sistemi oluşturulmalı, merkezin işleri önemli ölçüde taşraya kaydırılmalıdır. Osmanlı Devletini oluşturan bu yapı, hususi ve genel milliyet prensipleri içerisinde birbirini tamamlamalıdır.

5. Manda ve himaye nefretle reddedilmekle beraber, Amerika ve Avrupa'dan teknik ve ticari uzman eleman gibi konularda faydalanılmalıdır.

6. Ordu ve donanma ‘müdafı-i milliye ve inzibat dairesi’ne dönüştürülmelidir.”⁴⁶⁶

Celal Nuri döneminin şartları içinde gerçekçi ve rasyonel taleplerde bulunmuştur. Saltanatın devamını bir istikrar unsuru olarak görmüş, toptan kaldırılmasını değil kanunlarla düzenlenmesini istemiştir. I. Meşrutiyet ile ilan edilen Kanun-ı Esasi'yi halkın karakterine ve beklentilerine uygun olmadığı gerekçesiyle eleştirmiş, II. Meşrutiyet sonrası bu anayasada yapılan değişiklikleri yeterli görmeyerek sosyolojik realitenin de dikkate alınarak yeni bir anayasa yapılmasını teklif etmiştir.

⁴⁶⁵ Celal Nuri, Havaic, s. 57.

⁴⁶⁶ Uyanık, s. 618.

2.2.2. Devletler Hukuku

Celal Nuri, Batılı devletlerin devletler hukuku anlayışını “*amaç aracı mubah kılar*” diyen Machiavelli’ye dayandırır. Devletler hukuku alanında “*el hükmü limen galebe*” ilkesine göre kuvvete dayanan bir uygulama mevcuttur.⁴⁶⁷ Bu anlayıştan en çok Osmanlı zarar görmesine rağmen ülkemizde hakkaniyete dayalı bir devletler hukuku anlayışı geliştirilmesi için hiçbir girişimde bulunulmamıştır.⁴⁶⁸

Devletler hukuku gerçek anlamıyla var olmasa da devletlerarası ilişkileri düzenleyen bir takım kurallar mevcuttur.⁴⁶⁹ Ona göre devletlerin birbirleri ile olan ilişkilerinin insani ve medeni bir düzeyde olması için devletler hukukunun bulunması ve bunun kurallarının tarafsız olarak uygulanması şarttır. Bir kanun metni, yargılama organı ve icra kuvveti olmadığından dolayı devletler hukukunu kabul etmeyenlere kanun veya mahkeme olmadığı zaman da hakların ve birtakım usullerin var olduğu şeklinde cevap verir.⁴⁷⁰

Devletler hukukunun diğer bir konusu da devlet olarak tanınmanın şartlarıdır. Celal Nuri, “*her devlet bir devlet-i meşrua olamaz*” şeklindeki yaklaşımı ile devlet olmanın şartlarının farklı şekillerde belirlendiğini ifade eder.⁴⁷¹ Kendi şartlarını ise şöyle sıralar:

1. Devlet, kendi araçları ile yaşamaya muktedir ve önemli sayıda daimi bir insan topluluğuna sahip olmalıdır.
2. Bu daimi insan topluluğunun birlikteliğinin sağlam temellere dayanması gerekir.
3. Halkın serbest ve müstakil bir hükumranlık hakkı olmalıdır.
4. Bu halkı idare edecek bir hükümet teşekkül etmelidir.

⁴⁶⁷ Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel*, Müsterekulmenfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1330, s. 9-15, 57. [Bundan sonra bu eser “Hukuk-ı Düvel” olarak kısaltılacaktır.]

⁴⁶⁸ Celal Nuri, *Hukuk-ı Düvel*, s. 15.

⁴⁶⁹ Celal Nuri, *Hukuk-ı Düvel*, s. 18.

⁴⁷⁰ Duymaz, s. 118.

⁴⁷¹ Celal Nuri, *Hukuk-ı Düvel*, s. 25.

5. Devletin sınırları belli bir toprak parçası olmalıdır.⁴⁷²

Devletler için önem arz eden uluslararası anlaşmalardan, Osmanlı Devleti'nin durumundan ve Batı medeniyetinin akıbetine dair görüşlerden⁴⁷³ bahseden Celal Nuri esasen bugün devletler hukukunda bilinen şekliyle realist kurama yakın durmaktadır.

2.2.3. İdare Hukuku

Celal Nuri'nin idare hukukunda esas amacı milletin ve devletin kurtuluşu için sağlam hukuki esaslara dayanan bir idarenin tesis edilmesidir.⁴⁷⁴ Bunun için öncelikle memurlar hakkındaki düzenlemeler ele alınmalıdır. Ona göre memurlar hakkındaki kanun anayasadan bile daha önemlidir.⁴⁷⁵

II. Meşrutiyet'le iktidara gelen İttihat ve Terakki, hükümetin değişmesinin idare şeklinin de değişeceği anlamına geleceğini zannetmemiş⁴⁷⁶ bu halde de memurlar iktidarda bulunanların acentesi durumuna düşmüştür. Memur da kendisini bir partinin acentesi olarak görmüş, bu da ahlakını kötü etkilemiş, yaptığı işlemlerde tek amacı siyasi hırsları tatmin olmuştur.⁴⁷⁷ Bunun yanında birçok memur keyfi olarak ihraç edilmiş, Bab-ı Ali çevresindeki mahalle kahveleri bunlarla dolup taşmış, aileler perişan olmuş, yetişmiş insanımız heder edilmiştir.⁴⁷⁸ Celal Nuri, bu mesele halledilmezse Kürdistan, Ermenistan, Arnavutluk ve sonra da Arap vilayetleri meselesi çıkacağını, partilerin hükümet edecekleri ülke bulamayacaklarını söyler.⁴⁷⁹

Vilayet Kanunu'na gelince, bu kanunu yapanlar yalnız Fransa'yı yani tek bir ırktan oluşan devleti esas almışlar, ondan başka devletlere bakmamışlardır.⁴⁸⁰ Celal Nuri'ye göre, memleketi idare için yerel yönetimlerin kurulması gerekir. Bu yöntem tek bir ırktan oluşmayan her ülkede uygulanmaktadır. İmparatorluk halkı, ırk ve

⁴⁷² Celal Nuri, s. 26-27.

⁴⁷³ Celal Nuri, ss. 105, 107, 109, 125, 127.

⁴⁷⁴ Uyanık, s. 200.

⁴⁷⁵ Celal Nuri, Havaic, s. 29.

⁴⁷⁶ Celal Nuri, s. 24; Duymaz, s. 139.

⁴⁷⁷ Celal Nuri, s. 25-26.

⁴⁷⁸ Celal Nuri, s. 28.

⁴⁷⁹ Celal Nuri, s. 27.

⁴⁸⁰ Celal Nuri, s. 34.

seviye itibariyle farklı olduğuna göre her birini ayrı idare ederek merkeze bağlamak çareleri düşünülmelidir.⁴⁸¹ O, bu konudaki tutumunu şu satırlarda açıklar:

*“Biz merkezîyetçi de değiliz adem-i merkezîyetçi de. Veya her ikisinin de taraftarıyız. Yerel yönetimler güçlendirilmelidir. Rumeli faciasından önce Arnavutluk söz konusu olduğu zaman bu önerimizi yüksek sesle dile getirmiştik. Halk bu idare şekli ile mutlu olmuyor, yabancılar da bu durumu istismar ediyor. Sonuç olarak vatan bölünüyor.”*⁴⁸²

Celal Nuri, ülkeyi idare yönünden beş kısma ayırmayı önerir; İstanbul, Anadolu, Doğu Vilayetleri, Suriye-Filistin ve Irak. Farklı bölgelerde valilik yaptığı sırada dirayetli ve mükemmel bir idare ortaya koyan Mithat Paşa gibi beş idare kumandanı bulup bu vilayetler onlara teslim edilmelidir ve bunlar birbirleriyle yarışmasına çalışmalıdır.⁴⁸³ İdari mekanizmanın işlerliği ve sağlamlığı ancak buna bağlıdır. İdari mevzuat da bu ilkeler doğrultusunda şekillendirilmelidir.

2.2.4. Yargılama Hukuku

Yargı örgütüyle ilgili Celal Nuri, adliye kanunlarımızın bir bütün oluşturmadığına Tanzimat’tan sonra kopya kanunların kabul edildiğine ve Avrupa halkı ile bizim halkımız arasındaki farkları görmezden gelerek yapılan bu iktibasların olumlu sonuçlar vermeyeceğine dikkat çeker.⁴⁸⁴ Mahkemelerin düzenli çalışmadıkları için hak ve adaletin kaybolmuş, muhakeme usullerimizin eski oluşundan dolandırıcılar ve haram yiyiciler yararlanır hale gelmiştir, bu nedenle adliye kanunlarında ve muhakeme usullerinde yeni bir düzenleme yapılmalıdır.⁴⁸⁵

Şer’iyye mahkemeleri kaldırılmalıdır; zira mevcut halleriyle dinin haysiyetine zarar vermektedirler. Kapitulasyonları kaldırmak istiyorsak adli alanda yenilik yapmalı, ikilik\dualizm yaratan ve Avrupalı devletlerin müdahalesini kolaylaştıran

⁴⁸¹ Tunaya, “Amme Hukukumuz Bakımından Garpcılık”, s. 605.

⁴⁸² Celal Nuri, Havaic, s. 36.

⁴⁸³ Celal Nuri, Havaic, s. 37-40.

⁴⁸⁴ Celal Nuri, Havaic, s. 45; Tunaya, s. 601.

⁴⁸⁵ Celal Nuri, Havaic, s. 47.

uygulamalar ortadan kaldırılmalıdır.⁴⁸⁶ Bu sayede yargı mercileri arasında bir birlik ve bütünlük sağlanmış olacaktır.

Adliye teşkilatının içinde bulunduğu durumdan kötü niyetli olanlarca istifade edilmektedir. Bu da halk arasındaki güveni zedeleyerek, ahaliyi dolandırıcılığa, ahlaksızlığa ve yolsuzluğa sevk etmektedir.⁴⁸⁷ Yargı usulü ve teşkilatındaki bu karışıklık ve kararsızlık halini Celal Nuri, “*tezbezüb-i adliye*” şeklinde ifadelendirmektedir.⁴⁸⁸

İdare hukukunda talep ettiği memurlar hakkındaki kanuna benzer bir şekilde hakimlerin hak, yetki ve sorumluluklarını detaylı olarak düzenleyen ve hakimlik teminatı esaslarına uygun bir “hükkam kanunu” çıkarılması gerektiğini söylemektedir.⁴⁸⁹ Zira hakimlerin vazifelerini hakkıyla yapabilmeleri için temel güvencelere sahip olmaları gerekmektedir.

2.2.5. Vakıflar Hukuku

Osmanlı hukuk sisteminde etkili olan bir kurum olarak vakıfların bozulduğunu, hayali vakıflar ortaya çıktığını, bazı memurların vakfı ilerleme aracı olarak gördüğünü, miras bırakanların malının çocuğuna geçmeyeceğinden korkarak onu vakfetme yoluna gittiklerini söyleyen⁴⁹⁰ Celal Nuri, bayındırlık işlerinin ve en önemlisi eğitim için büyük miktarda para bulabilmenin yolunun, vakıflarla ilgili kanuni düzenlemeler yapmaktan geçtiğini ifade eder. Hatta İngiliz bir gazetecinin araştırmasına göre yerinde bir hukuki düzenleme ile vakıflardan seksen ila yüz milyon Frank gelir elde edilebilir.⁴⁹¹

Vakıflar hukuki gerçekte ve hayali olmak üzere ikiye ayrılır. Gerçek vakıflar devlet ve millet yararına olacak şekilde çalıştırılacak, hayali olanlar kamu yararı adına satılacak ve böylece önemli miktarda gelir elde edilecektir. Osmanlı'nın

⁴⁸⁶ Celal Nuri, Havaic, s. 46-54.

⁴⁸⁷ Celal Nuri, s. 45.

⁴⁸⁸ Celal Nuri, s. 54.

⁴⁸⁹ Celal Nuri, s. 50.

⁴⁹⁰ Celal Nuri, s. 65.

⁴⁹¹ Celal Nuri, ss. 71-72.

yegane sermayesi mülkü olduğuna göre vakıflarla ilgili kanunların yeniden düzenlenmesi ile mülkümüz kurtarılabilir. ⁴⁹²

Celal Nuri, vakıfların mülkiyete tabi olmasını aşar vergisinin bir emlak vergisi haline getirilmesini ister. ⁴⁹³ Emlak kanunlarını da bilhassa mal sahibinin mülkü üzerindeki tasarrufunu kolaylaştırıcı yönde değiştirilmesini ister. ⁴⁹⁴ Kısıtlayıcı hükümler pek çok hukuki sorunu da beraberinde getirmektedir. Hürriyet anlayışına daha uygun hükümler getirilmelidir.

Vakıflar hakkında yapılacak düzenlemelerde halife tam yetkilidir. Eğer halife halkın yararı olduğuna kanaat ederse her türden vakfı ne zaman isterse istediği şekle koyma hakkına sahiptir. ⁴⁹⁵ Vakıf türlerinin ve hükümlerinin değiştirilmesinde halkın yararı olduğu ise açıktır. Özellikle icare-i vahideli vakıflar kötü idare edildikleri için şehirlerimiz çirkin durmaktadır ki adeta viraneyi andırır bir vaziyettir. ⁴⁹⁶

2.2.5. Medeni Hukuk

Medeni hukuk alanında Ahmet Cevdet Paşa önderliğindeki kurul tarafından hazırlanan Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, batıcılar tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. Celal Nuri'ye göre bize nakledilen eski hukuki görüşlerin kanun olarak ilan edilerek Mecelle'ye dönüştürülmesi devleti zor durumda bırakmıştır. Mecelle'nin hükümleri zamanımızda hukuki muameleleri zorlaştırmaktadır. Bu hükümler yüzyıllar önceki alimlerin kendi devirleri için yaptıkları ictehadlardan ibarettir. Bu sebepten Celal Nuri, Ahmet Cevdet Paşa'nın girişimine "irtica" demektedir. ⁴⁹⁷

Cevdet Paşa, bu bakış açısıyla Zenbilli Ali Efendi gibilerin bayağıca takipçisidir. Tozlu, köhne hükümleri kanunlaştırmak yanlıştır. ⁴⁹⁸ Hatta İslam kolaylık

⁴⁹² Celal Nuri, Havaic, s. 66-72; Ülken, Düşünce Tarihi, s. 400-401.

⁴⁹³ Celal Nuri, İttihad-ı İslam, s. 52-53; Uyanık, s. 194.

⁴⁹⁴ Duymaz, s. 140.

⁴⁹⁵ Celal Nuri, s. 69.

⁴⁹⁶ Celal Nuri, s. 70.

⁴⁹⁷ Celal Nuri, Havaic, s. 80

⁴⁹⁸ Celal Nuri, Havaic, s. 81; Ülken, s. 400-401.

ve halkın menfaatlerini sağlamak amacıyla geldiği için bu gibi hükümlerin mevzuatımızda durmasına Allah da Peygamber de razı değildir.⁴⁹⁹ Mecelle hazırlanırken mezhebine uyulduğu söylenen Ebu Hanife de dirilip halimizi görse şaşırırdı, çünkü kendisi eski yüzyılların hükümlerinin hatta kendi görüşlerinin de zamanımızda uygulanamayacağını bilirdi.⁵⁰⁰ Kanunların hazırlanması ve uygulanmasında artık Ahmet Cevdet Paşa'nın ruhu geri plana çekilmelidir, “*bize İmam-ı Azam gibi müceddid ve müctehidler lazımdır.*”⁵⁰¹ Mecelle’de zamanımıza uymayan birçok hükümler⁵⁰² olduğunu söyleyen Celal Nuri bunu vekil, rehin ve kira meseleleri üzerinden örneklendirerek açıklar:

“Zeyd, Amr'in vekaletini kazanarak bir iş yapacak. Buna karşılık yüz altın vekalet ücreti ile iş sonucu oluşacak kardan yüzde beş alacak. Bu sözleşme Mecelle'ye göre geçersizdir. Çünkü bir adam aynı zamanda hem vekil hem ecir olamaz. Halbuki batıda bu sözleşme geçerlidir ve her gün buna benzer sözleşmeler yapılmaktadır. (...) Zeyd on liralık saatini borcuna karşılık Amr'a rehin bırakıyor. Zeyd süresinde borcunu vermezse rehin sözleşmesi bozulup Amr'ın saati satın almış olacağına dair olan sözleşme geçersiz sayılıyor. İki taraf bunda anlaştıktan sonra buna neden izin verilmesin. (...) İki taraftan biri ölünce kira sözleşmesi sona erer. Bu hüküm konulduğunda kira pek basit bir işlem imiş. Ancak şimdi öyle değildir. Günümüzde uzun süreler için kira sözleşmesi yapılıyor, bunları geçersiz saymak yanlıştır. Mecellede bunlar gibi zamana uygun olmayan pek çok hüküm var.”⁵⁰³

Aile hukuku alanında yapılan kanunlaştırma çalışması olan Hukuk-ı Aile Kararnamesi’ne giden süreçte batıcıların en önde gelen temsilcisi olarak Celal Nuri, bu kararnamenin oluşumu sırasında bir hayli yazı yazmış ve “*Kadınlarımız*” kitabı 1913 yılında yayınlanmıştır. Bu kitap dönemin kamuoyunu meşgul eden kadın

⁴⁹⁹ Celal Nuri, Havaic, s. 77-78.

⁵⁰⁰ Celal Nuri, Havaic, s. 80.

⁵⁰¹ Celal Nuri, Tarih-i Tedenniyat s. 79-82; Celal Nuri, Havaic, s. 78-82.

⁵⁰² Celal Nuri'nin eleştirilerinden bağımsız olarak Mecelle'ye yapılan eleştirilerin bir değerlendirmesi için bkz. Zeki Koçak, “Hukuk Tekniği Açısından Mecelle'ye Yapılan Eleştiriler ve Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, 19\2, ss. 27-48.

⁵⁰³ Celal Nuri, Havaic, s. 72-75; Celal Nuri'nin dile getirdiklerinin yanında Mecelle'deki başka bazı hata ve eksiklikler dikkate alınarak 1916 yılında İhzar-ı Kavanin Komisyonları kurulmuş; bunlardan Medeni Kanun Tali Komisyonu, Mecelle'nin maddelerini incelerken, dört mezhebin hükümlerinin yanı sıra, İsviçre, Alman ve Fransız Medeni Kanunları'nın ilgili maddelerini de değerlendirerek, çalışmalarını sürdürmüştür. Ancak bir medeni kanun vücuda getirilememiştir.

sorununa yaklaşımı ve birkaç sene sonra Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin düzenlenmesine sebep olması itibariyle önemlidir.⁵⁰⁴

Kadına toplumda hak ettiği değer verilmelidir. Çünkü toplumsal alanda bir gelişme kaydetmek için her şeyden evvel kadınlar iyi yetiştirilmelidir ki, onlarda çocukları, çocuklar da büyüdüklerinde devlet ve milleti yükseltsinler. Celal Nuri'nin ifadesiyle; “*bir bina yapılacağı vakit çatıdan başlanmaz, evvela temel kazılır, kadın mebna-yı beşerin rükn-i rekinidir.*”⁵⁰⁵

İslam hukukuna göre kadın; erkeği tamamlayan, yol arkadaşlığı eden ve şefkatiyle yanından ayrılmayan bir hususiyete sahiptir. Bu sebeple sorumluluklarında ve haklarında kadın ve erkek eşit sayılmıştır.⁵⁰⁶ Bu eşitliğe aykırı yapılan hukuki düzenlemeler şeriata da aykırıdır. Bu meselede Celal Nuri çok eşlilik ve boşanma konularından örnekler verir.

İslam dini, ortaya çıkmasıyla önemli bir yenilik getirerek cahiliye dönemi evlenme usullerini kaldırdı ve esas itibariyle tek eşlilik uygulamasını getirmiştir. Ancak tek eşliliğin toplumda yerleşebilmesi için bir geçiş dönemine ihtiyaç olduğundan çok eşliliğe -sınırlandırarak- izin vermek durumunda kalmıştır.⁵⁰⁷ Celal Nuri, zamanımıza gelindiğinde bu izne gerek olmadığını, toplumun tek eşlilik uygulamasına geçmeye sosyolojik ve ekonomik olarak hazır olduğunu ifade eder.⁵⁰⁸ Bunun için Halife'nin bu husustaki yetkisini kullanarak yine kısa bir geçiş dönemini gözeterek çok eşliliği tedricen yasaklaması gerekmektedir.⁵⁰⁹

Osmanlı'da uygulanan İslam hukukunda boşanma hakkının erkekte olması kadın haklarına uygun görülmeyerek Batıcılar tarafından eleştirilmiştir. Boşanma hakkının erkek tarafından keyfi kullanılarak suistimal edildiği, bunun da Kur'an ve sünnete aykırı olduğu söylenmiştir.⁵¹⁰ İslam, sebepsiz ve kayıtsız boşanmayı

⁵⁰⁴ Celal Nuri, Kadınlarımız, s. 20.

⁵⁰⁵ Celal Nuri, s. 39.

⁵⁰⁶ Celal Nuri, s. 36.

⁵⁰⁷ Celal Nuri, s. 129.

⁵⁰⁸ Celal Nuri, s. 127.

⁵⁰⁹ Celal Nuri, s. 131.

⁵¹⁰ Celal Nuri, s. 122.

yasaklar. Aslında dinimizde boşanma yasak olup yalnız zorunlu haller onu mubah kılar.⁵¹¹

2.2.6. Ticaret Hukuku

Ekonominin değişmesi hukukun değişmesini tetikler. 19. ve 20. yüzyıllarda ekonomik ilişkiler ve ticaret hızlı bir şekilde değişmiştir. Ticaret hukukundaki değişim aslında ticaretteki değişimin bir sonucudur. Ancak Osmanlı bu değişimin gerisinde kalmış, ticari kanunlarını yeni gelişmelere uydurmada başarılı olamamıştır.⁵¹² Celal Nuri ticaret hukukunun gelişimine engel olarak gördüğü faiz yasağı ve kredi veren bankaların kurulamaması konularına da eğilmiştir.

Riba, Kur'an ayetinin mucibince haramdır. Ancak bu haramlığın zamanla kayıtlı olduğu anlaşıldığından ticari, iktisadi ve temettü faizleri ile önceleri zulüm aracı olan riba arasındaki fark alimler tarafından anlaşılmış, buna binaen halife yüzde dokuza kadar faize izin vermiştir.⁵¹³ Celal Nuri'ye göre zamanımızda anlaşılmıştır ki eski riba şimdiki faiz değildir. O bir zulüm aracı idi; halbuki şimdiki faiz meşru bir nemadır.⁵¹⁴ O, banka ihtiyacına da şu sözlerle değinir:

“(...) kredisiz ekonomik işler yapılamaz, devlet idare edilemez, millet aç kalır. Hükümet banka vazifesi yapmalı veya kredi konseyi kurmalıdır. Bulgaristan hükümeti bir milli banka kurarak halkı ekonomik olarak yetiştirmiş hem de devleti kalkındırmıştır. Biz kırk sene evvel uşaklarımız olan kaba Bulgarlardan daha mı beceriksiziz?”⁵¹⁵

Özellikle II. Meşrutiyet sonrası İttihat ve Terakki hükümetlerince sıkça başvurulmuş kanun-ı muvakkat yöntemi de Celal Nuri'nin eleştirdiği konulardandır. Muvakkat kanunların çıkarılması için şart olan devletin tehlikede olduğuna veya halkın güvenliğini sağlamada zorluk olduğuna kimin karar vereceğini sorar.⁵¹⁶

⁵¹¹ Celal Nuri, s. 135-136.

⁵¹² Celal Nuri, s. 99; Duymaz, s. 138.

⁵¹³ Celal Nuri, s. 131.

⁵¹⁴ Celal Nuri, Havaic, s. 112; Ülken, Düşünce Tarihi, s. 400-401.

⁵¹⁵ Celal Nuri, s. 83.

⁵¹⁶ Celal Nuri, s. 98.

Kanunlar gazete sütunu gibi alelacele yazılmaz, hızlıca kalem odalarında veya dört beş kişilik komisyonlarda hazırlanmaz, kanunların fabrikası Şura-yı Devlet'tir.⁵¹⁷

Celal Nuri, anayasa hukukundan ticaret hukukuna kadar neredeyse her hukuk alanına dair fikirler ortaya koymuştur. Bazı fikirleri devrinin etkisinde kalarak tarihsel bir görünüm arz ederken, bazıları ise yaşadığı çağı aşarak hukuk düşüncesinde kalıcı izler bırakmıştır. Saltanatı bir vakıa olarak görerek düzenlenmesini istemesi ve bu yönde önerilerde bulunması ilkinde, kanunlaştırmaların toplumun karakteri dikkate alınarak yapılmasında ısrar etmesi ve ekonomiyi hukukun değişmesinde ana etken olarak görmesi de ikincisine örnek olarak verilebilir. Tezimizin ana başlığında yer alan batıcılık fikrinin hukuk alanındaki en önemli temsilcisi şüphesiz Celal Nuri'dir. Bu bölümde işlediğimiz hukuki fikirlerinin ne ölçüde uygulamaya yansıdığı son bölümün konusudur.

2.3. Kılıçzade Hakkı

Kılıçzade İsmail Hakkı, 1872 yılında Niş'te doğdu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ailesiyle birlikte Manastır'a göçmek zorunda kaldı, burada babasını kaybetti. Eğitimini Manastır'da tamamladıktan sonra 1890 yılında İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin kurulduğu bir ortamda Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a kaydoldu.⁵¹⁸

1912 Balkan Savaşı yenilgisi Kılıçzade Hakkı'yı da çözüm önerileri üretmeye yöneltti; bu amaçla kaleme aldığı Batıcıların programı ve Atatürk inkılaplarının taslağı olarak kabul edilen "*Pek Uyanık Bir Uyku*"⁵¹⁹ başlıklı yazısı İctihad dergisinde yayımlandı. Askerlik, siyaset, eğitim, kadın, ekonomi, din, dil, hukuk, mahallî idare, özel teşebbüs, kılık kıyafet gibi konularda radikal önerilerin sunulduğu

⁵¹⁷ Celal Nuri, s. 99, 102.

⁵¹⁸ Celal Pekdoğan, "Kılıçzade Hakkı" md. *DİA*, 2002, c. 25, s. 415-416.

⁵¹⁹ Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İctihad*, Şubat 1328. İctihad, c. 4, S. 55, ss. 1226-1228; aynı isimle *İctihad*, Mart 1329, c. 4, S. 57, ss. 1261-1264.

makalesinde II. Meşrutiyet dönemi aydınlarından farklı şekilde bir “ütopya” ortaya koydu.⁵²⁰

Cumhuriyet’in ilanından sonra Mustafa Kemal ve İsmet İnönü ile yakın ilişkiler kuran Kılıçzade, Atatürk ilkelerinin kökleşmesinde büyük rol oynadı. Milletvekilliği, gazete yazarlığı ve kitap yayıncılığı gibi faaliyetlerde bulunduktan sonra 14 Nisan 1960’ta ölmüştür.

Kılıçzade Hakkı’nın fikirlerini oluştururken bir kesimi hedef tahtasına oturttuğu görülüyor. Bu kesim, dini kullanarak ilerlemeye mani olan cahil, yobaz, mutaassıp ve softa hocalardır. O, bu kesimle mücadeleyi “*cihat*” olarak isimlendirerek bu cihadın Bedir Savaşı kadar önemli ve kutsal olduğunu söylemektedir.⁵²¹ Osmanlı düşmanı hep yanlış yerde aramıştır:

*“Düşmanlarımızı dışarıdan Ruslar ve Avusturyalılar ve içeriden Celaliler ve zorbalar zannediyorduk. Ne kadar yanlış olduğumuzu zaman bize pek acı tecrübelerle gösterdi ve öğretti. Ah, eğer hakikati yani düşmanlarımızın serlevhalarındaki softalık ve dervişlik fikir ve inançları olduğunu öğrenmiş ve o ilerlememize mani iç düşmanlar hiç olmazsa bundan bir asır evvel olsun harb etmiş olsaydık bugün herhalde başka bir vaziyette olacaktık.”*⁵²²

Kılıçzade, İslam dininin yanlış anlaşıldığını ve bir reforma ihtiyacı olduğunu dile getirir. İslam’ın getirdiği ilkeler insanlığa gerçek bir mutluluk bahşetme potansiyeli taşıırken bugünkü anlayış tam tersi sonuçlar vermektedir. İslam’ın gerçek gücünü göstermesi yapılacak reforma bağlıdır.⁵²³ Gelecekte akli kemale eren insanlığın dini mutlaka İslam olacaktır. Bunu hızlandırmak için İslam’ın ortaya koymuş olduğu prensiplerin, özgünlüğünü bozmadan zaman ve mekana uygun olarak değişmesi gerekmektedir.⁵²⁴

Mezhepleri Müslümanların birliği önünde en büyük engel olarak gören Kılıçzade, mezhepleri yasaklamayı ve mevcut alimlerin ittifakıyla yeni bir mezhep

⁵²⁰ Pekdoğan, s. 416.

⁵²¹ Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harb*, Dersaadet, 1331, s. 17.

⁵²² Kılıçzade, s. 18.

⁵²³ Kılıçzade Hakkı, “Müslümanlık ve Hıristiyanlık”, *İctihad*, Mayıs 1329, c. 4, S. 68, ss. 1478-1482.

⁵²⁴ Kılıçzade Hakkı, *Son Cevab*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul, 1331, s. 16.

kurulmasını ve bu yeni mezhebin Osmanlı halifesi tarafından yegane mezhep ilan edilmesini teklif etmiştir. Bu yeni mezhep Müslüman halkların kalkınmasını, sosyal ve ekonomik alanda ilerlemesini teşvik edecek biçimde düzenlenmelidir.⁵²⁵

Kılıçzade'nin fikirlerinde laikliğin egemen olduğu söylenebilir. Ona göre dinler insanların sadece vicdanlarına hitap etmelidir. Dinin dünyaya ait hükümleri ise yorumlanarak sadece öğüt veren ve bundan öteye geçmeyen bir olgu haline getirilmelidir.⁵²⁶ Onun yazı hayatına başladığı günden beri vurguladığı husus din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, hatta dinin devletin bünyesinde, devletin hukukunda yer almamasıdır.⁵²⁷

Kılıçzade, mevcut kanunların günün şartlarına uymadığını ve ihtiyacı karşılamadığını düşünmektedir. Bu amaçla kanunların ıslahı üzerine yazılar yazdığını, ancak bu görüşlerine itibar edilmediğini söylemektedir. Ülkenin yeni kanunlara ihtiyacı vardır, özellikle arazi ve vakıflar kanununun tamamıyla kaldırılıp yeni baştan düzenlenmesi gerekmektedir.⁵²⁸

Hukuk alanında Celal Nuri ve hatta Abdullah Cevdet kadar fikir beyan etmeyen Kılıçzade Hakkı'nın etkisi Osmanlı son döneminden ziyade Cumhuriyet döneminde görülmektedir. Onun en önemli meziyeti Batıcıların fikirlerini sistemli bir hale getirerek programlaştırma yeteneğidir.

⁵²⁵ Kılıçzade, "Pek Uyanık Bir Uyku", s. 1264.

⁵²⁶ Sibel Zeren, *İsmail Hakkı Kılıçoğlu'nun Eserleri ve Fikirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999, s. 49; Kılıçzade, *İtikadat-ı Batıla'ya İlan-ı Harb*, s. 20-30.

⁵²⁷ Zeren, s. 52.

⁵²⁸ Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", s. 1264; Tansü, ss. 219-220.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: BATICILIK FİKRİNİN HUKUK SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞİME ETKİLERİ

Önceki bölümde işlenen batıcıların hukuk düşünceleri yüzyıllardır sistemsel anlamda değişiklik göstermeyen Osmanlı hukuk sistemini köklü bir biçimde etkilemiştir. Bu etkinin müşahade edilebilmesi için klasik Osmanlı hukuki yapısı ve bu yapının hangi etmenler sonucu önemli bazı sorunlara sebebiyet verdiği bilinmelidir. Batıcılık fikrinin hukuk sisteminin değişiminde dönemselsel olarak nasıl bir rol oynadığı bu son bölümün konusudur.

1. Klasik Hukuk Sisteminin Dönüşümü

Osmanlı Devleti kurucularının müslüman olması sebebiyle, ilk teşekkül ettiği yıllardan itibaren İslam hukukunun hükümlerini uygulamaya başlamıştır.⁵²⁹ İlahi hukuk sistemi, gündelik yaşamdan politikaya kadar tüm yaşam alanlarına nüfuz eder. Sonuçta İslam bir yasalar ve kurallar dinidir, bir *nomokrasidir*.⁵³⁰ Osmanlı geleneksel devlet düzeni ilahi yönü olan ve değiştirilemez kabul edilen *kanun-ı kadim* teorisine dayanır. Böylece siyasi alan ile dini alan kaynaştırılmıştır.⁵³¹

İslam hukuku ictihadi oluşu itibariyle her meseleyi ayrıntılı olarak düzenlememiş ve bu sayede birbirinden farklı coğrafyalarda ve toplumlarda uygulanabilecek esnekliği göstermiştir. İster istemez bu esneklik Osmanlı Devletinde şer'i hukukun yanında onu tamamlayıcı nitelikte bir de örfi hukukun gelişmesine

⁵²⁹ Tanzimat Fermanı'nda da "*Devletimizin kuruluşundan beri Kur'an hükümleri ve şer'i kanunlara tam uyulduğundan...*" ifadesi de bunu teyit eder. (Düstur, I. Tertip, c. 1, s. 2); Yine bkz. Cin-Akgündüz, s. 155; Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 259 vd; Aydın, Türk Hukuk Tarihi, s. 65.

⁵³⁰ Dan Diner, *Mühürlenmiş Zaman -İslam Dünyasındaki Durgunluk Üzerine-*, çev. Sabir Yücesoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay. İstanbul, 2011, s. 187.

⁵³¹ Berkes, s. 29.

imkan sağlamıştır. Örfi hukukun şeriatla uyma zorunluluğu hukuki anlamda İslam hukukunun örfi hukuka öncelendiğini gösterir.⁵³²

İslam hukukunda *ulu'l emre* yani devlet otoritesine tanınan belli hukuk alanlarındaki yasama yetkisi ile oluşan örfi hukukun tezahürü kanunnamelerdir.⁵³³ Kanunname uygulaması ile İslâm hukukunda devlet başkanının yasama yetkisine bırakılan bilinçli boşluklar örf ve adet hukukunun şeriatla mezc edilmesiyle doldurulmuştur.⁵³⁴ Kanunnameler ile hukuki alanda keyfi uygulamaların önüne geçerek kanun hakimiyeti sağlanmıştır.

Osmanlı uygulamasında *İslami hukuk üçgeni*; İslam hukuku, devlet kanunu ve örfi hukuku birbirine bağlayan bir yapı arz eder.⁵³⁵ Örfi alanın tanımlanması zordur ve her üç alanda da İslami söylem egemendir. Devlet, hukuk düşüncesinin yegane belirleyicisi değildir. Bu üçlü yapı esneklik ve devinim özellikleri barındırır. Boogert bu modele bir dördüncü ayak olarak kapitülasyonların eklendiğini, ancak bu devletlerarası anlaşmaların konumunun örfi hukukun içinde değerlendirilmesi gerektiğini söyler.⁵³⁶

Barkan, Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki uygulamada şer'i hukuktan çok, dünyevî otorite tarafından konan kuralların örfi-sultani hükümlerin geçerli olduğunu, bu nedenle Osmanlı Devleti'ne şer'i devlet demenin pek kolay olmadığını savunur.⁵³⁷ Ortaylı da Osmanlı idaresinin toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini şer'i mevzuattan çok, örfi kanunlarla, hatta mahallî gelenek ve teamülle

⁵³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlıda İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 178.

⁵³³ Bkz. Halil İnalçık, "Kanun" md. DİA, c. 24, s. 325; Cin-Akgündüz, s. 155; Aydın, Türk Hukuk Tarihi, ss. 67-68; Dönmez, İ. Kafi, "Örf", DİA, c. 34, s.93.

⁵³⁴ Aydın, İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, ss. 70-71.

⁵³⁵ Leon Buskens, "An Islamic Triangle, Changing Relationships Between Shari'a, State Law and Local Customs", *ISIM Newsletter*, 5\00, 8: 50- 65.

⁵³⁶ Maurits H. Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi*, çev. Ali Coşkun Tuncer, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2014, ss. 57-59.

⁵³⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1945, C. 11, S. 3-4, ss. 203-224.

düzenlemeyi tercih ettiğini kabul etmekle beraber Osmanlı örgütlenmesinin şer'i ve geleneksel bir düzen olduğunu ifade eder.⁵³⁸

Osmanlı'da şeriatın rolünün az olduğuna dair iddiaların arşiv belgelerine dayanmadığını belirten Akgündüz ve Cin, Osmanlı Devleti'nin İslam hukukunu uygulama konusunda diğer Müslüman Türk devletlerinden farklı olmadığını, fikhın açıkça hüküm koyduğu alanlarda fıkıh kitaplarındaki Hanefi mezhebine ait görüşlerin esas alınarak uygulandığını söylemektedirler.⁵³⁹ Osmanlı hukuk sistemi, İslam hukukunun Osmanlı yönetiminin amaçlarına yönelik olarak yorumlanmış şeklidir. Böyle olunca, Osmanlı tarihinin hiçbir dönemi için devlet hukuku ve dini hukuk gibi bir ayrıma gitmek pek mümkün değildir.⁵⁴⁰

Batılı devletler karşısında alınan askeri yenilgiler Osmanlı devlet adamlarını hukuk sistemini sorgulamaya ve aksayan yönlerini tamire sevk etmiştir. Bu bağlamda din ve hukuk arasındaki ilişki de tartışmaya açılmıştır. Tanrı-insan arasındaki münasebeti düzenlemeye tahsis edilen dinin insan-insan münasebetlerinde ne kadar belirleyici olacağı sorusu gündeme gelmiştir. Diner'in ifade ettiği gibi zamanı görmezden gelen, daha ötesi onu durdurmaya kalkışan hukuk külliyatı her zaman kutsallık yüklüdür. Zaman hukukla, özellikle kutsalın nüfuz etmiş olduğu hukukla mühürlenebilir.⁵⁴¹

Devletin yükselme devrinde örfi hukukun alanı genişlerken gerileme devrinde muhafazakar ve ıslahat karşıtı çevrelerin de talebiyle şer'i alan örfi alanı sınırlamaya başlamıştır.⁵⁴² Bu sınırlama ile Osmanlı'da hukuk mühürlenmiş, hukuk sistemi halkın ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmiştir.⁵⁴³ Kuran'ın tezine göre Ortadoğu bölgesi batının gerisinde kaldıysa bunun en önemli nedeni ekonominin kilit kurumlarını benimsemek noktasında geç kalmış olmasındandır. Bu kurumlar modern

⁵³⁸ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Prof. Ü.Y. Doğanay'a Armağan*, İstanbul, 1982, ss. 137-138.

⁵³⁹ Cin-Akgündüz, s. 155.

⁵⁴⁰ Miller, s. 41.

⁵⁴¹ Diner, s. 176.

⁵⁴² Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, ss. 10-11.

⁵⁴³ Yılmaz, s. 127.

dünyada ekonomik faaliyetleri mümkün kılan kanunlar, düzenlemeler ve örgüt biçimleridir.⁵⁴⁴

Aslında sorunun temeli Osmanlı hukuk sisteminin çok hukuklu sistem olmasıydı.⁵⁴⁵ İkinci bölümde bahsedilen batıcı Tanzimat Bürokrasisinin aklına yaşanan gelişmeler ve mevcut durumun zorlaması, mevcut hukukun ayrımcılığına karşı derli toplu, sistemli ve fakat aynı zamanda birleştirilmiş, tek bir hukuk meydana getirme fikri gelmiştir.⁵⁴⁶ Dönemin etkili isimlerinden Ahmet Cevdet Paşa, kanunlaştırma ihtiyacının batılı devletlerin talepleri doğrultusunda ortaya çıktığını şöyle ifade eder: “*Frenkler dahi kanununuz ne ise meydana koyunuz ve biz de görelim ve tebaamıza bildirelim derler idi.*”⁵⁴⁷

Tanzimat Fermanı’na göre “*Devlet-i Aliyye'nin en güzel şekilde idaresi için bazı yeni kanunlar vaz edilmesi gerekir Bu kanunlar özellikle, can, mal ve namus emniyeti, vergi hukuku ve askerî sahada yapılacaktır. Yapılacak kanunlar şer’î kanunlara ve Kur'an hükümlerine kemaliyle riayet*” edilerek yapılacaktır. Bu vaade karşın padişah, şeriatın kendisine tanıdığı yasama yetkisinin sınırlarını aşarak dini ve millî kanunların yanında batıdan iktibas edilen kanunları da kabul etmiştir.⁵⁴⁸

Velidedeoğlu’nun belirttiği üzere klasik dönem Osmanlı hukuku bir kanun hukuku olmaktan ziyade mesele hukuku olması itibariyle içerik olarak olmasa da dış manzarası İngiliz Hukuku ile benzerlik arz etmektedir.⁵⁴⁹ Tanzimat sonrası ister dini ve milli kökenli olsun isterse Batı kaynaklı olsun yapılan kanunlaştırmalar, hukuk sisteminin romanizasyonu yani Roma hukuk sistemine diğer ismiyle Kara Avrupası hukuk sistemine geçişini sağlamıştır. Bu geçişin sağlanmasında örfî hukuk bir araç olarak kullanılmıştır.⁵⁵⁰

⁵⁴⁴ Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğunun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi yay. İstanbul, 2012, s. 21.

⁵⁴⁵ Yılmaz, s. 165.

⁵⁴⁶ Berkes, s. 215; Velidedeoğlu, s. 154; Otacı, ss. 155-156.

⁵⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, c. 8, s. 63.

⁵⁴⁸ Cin-Akgündüz, s. 157.

⁵⁴⁹ Velidedeoğlu, s. 153; Benzer bir değerlendirme için bkz. Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 546.

⁵⁵⁰ Örfî hukukun laik hukuk sistemine geçişte bir adım oluşturduğu iddiasının değerlendirilmesi için bkz. Avcı, ss. 92-95.

Osmanlı Devleti, örfi hukuki aracılığıyla hukuk sahasında bir buyurganlığa sahipti. Devletin sadece hukukla sınırlı kalmayan buyurganlığı, hukuk konusunda kendisini daha net bir biçimde ortaya koyuyordu. Özellikle Tanzimat sonrası ortaya çıkan kanunların İslam dinine uygun olup olmadığı meselesi devletin buyurgan yapısı ile aşıyor, ulema bu konuda ciddi manada muhalefet sergileyemiyordu.⁵⁵¹

Akgündüz ve Cin, Tanzimat'tan sonra vaz edilen kanunları, “*doğrudan doğruya hukukun özüne dokunan ve sistem değişikliğini gerektiren hukukî hükümleri ihtiva eden kanunlar*” ile “*sistem değişikliğini gerektirmeyen şekli kanunlar*” olarak ikiye ayırır.⁵⁵² Yaptıkları bu ayırma Ceza Usul Kanunu ve Ticaret Kanunnamesi gibi kanunlaştırmaların sistem değişikliğini gerektirmeyeceği kanaatine varırlar. Kavramlar bölümünde İslam hukuk sistemini incelerken belirtildiği gibi özel hukuk alanında yapılan kanunlaştırma fikhin özüne aykırıdır.

Bürokrasi ve aydınlar tarafından savunulan batıcılık fikri, hukuk sisteminde kanunlaştırma yapılması gerektiğini söyler. Bu konudaki tartışma yapılan kanunlaştırmaların eksiklikleri ve yapılacak olanların nasıl olması gerektiği noktasındadır. Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa, Ali ve Fuat Paşa'ların hazırladığı Islahat Fermanı'nı eleştirmiştir. Yine Tanzimat bürokrasisi içinde Ahmet Cevdet Paşa ile Ali Paşa arasında medeni hukukun kanunlaştırılma şekli konusunda tartışma çıkmıştır.

Cumhuriyet'e kadar yapılan kanunlaştırmalarda Mecelle ve Arazi Kanunnamesi başta olmak üzere İslam hukuku etkinliğini sürdürmüştür. Tanzimat sonrası dönemde yaşanan sistemdeki dualizmin⁵⁵³ hazırlayıcıları, devleti kurtarmak için batılı tarzda kanunlar yapılmasına taraftar olan bürokratlardır.

II. Meşrutiyet sonrası batıcı fikir akımına baktığımızda yine kanunlaştırma yapılıp yapılmaması konusunun gündeme gelmediği görülmektedir. Önceki bölümde işlendiği gibi Abdullah Cevdet anayasal bir dönüşümün yeni hukuki düzenlemelerle olacağına inanıyor, Celal Nuri nerdeyse her hukuk alanına dair yapılacak kanunlarda

⁵⁵¹ Otacı, s. 351.

⁵⁵² Cin-Akgündüz, s. 158.

⁵⁵³ Bkz. Ekinci, Osmanlı Hukuku, s. 545.

hangi hususlara uyulması gerektiğini yazıyor ve Kılıçzade Hakkı İslam'ın reforme edilerek hukuk sahasından mümkün olduğu kadar soyutlanmasını istiyordu.

Batıcılık fikrinin hukuk alanındaki en önemli tezahürü kanunlaştırma hareketidir. Şer'i hukukun etkisinden bağımsız olarak sistem bu surette romanize ediliyordu. Klasik Osmanlı döneminde uygulanan İslam hukukuna dayalı sistem, hem yürürlük kaynakları hem de yargı teşkilatıyla romanizasyonu kabul edecek bir yapı arz etmiyordu. Aslında Mecelle dahil batılı tarzda yapılan her kanunlaştırma klasik hukuk sisteminden bir kopuş demektir.

Klasik sistemdeki örfi hukuk-şer'i hukuk ayrımının yerini kamu hukuku-özel hukuk ayrımı almaya başlamıştır. Pozitivist hukuk anlayışına yakın olan batıcıların yeni kanunları isterken zımnen de olsa bu ayrımı ima ediyor olmaları dikkat çekicidir. Batıcı bir talep olan her yeni kanun aslında İslam hukuk sisteminden uzaklaşmak anlamına gelmekteydi. Hukuk sisteminin batıcılık fikrinin kabul görmesi sonucunda genel olarak dönüşüm evresine girdiğinden bahsettikten sonra kamu hukuku ve özel hukuk alanlarındaki değişimin sistemin dönüşümündeki etkisi incelenecektir.

2. Kamu Hukukunda Değişim

1839 tarihli Tanzimat Fermanı, görünüşte yeni padişah Abdülmecid'in bir hukuk rejimi kurmak üzere yayınladığı bir deklerasyon gibiydi. Fermanla yapılan, 18. yüzyılda gerçekleşen çeşitli yapısal gelişmelerin kurumsallaşmasıydı.⁵⁵⁴ Mustafa Reşit Paşa, fermanın ilan edilmesinde oynadığı aktif rolle, Osmanlı kamu hukukunda atlama taşı olmuştur.⁵⁵⁵ Bu zamana kadarki gelenekte, kamu hukuku ile özel hukuku ayrımı yoktu. Bu ilk aşamada idare, ceza, eğitim ve ordu alanlarında çıkan kurallar kamu hukukunun ilkel temelleri olmuştur.⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Karpat, Elitler ve Din, s. 58.

⁵⁵⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim yay. İstanbul, 1991, s. 131.

⁵⁵⁶ Berkes, s. 178.

Tanzimat ile getirilen eşitlik prensibi müslim-gayrimüslimlerin eşitliği şeklinde kendini göstermekteydi. Böylece Tanzimat bürokratları dini devletten ayırma yani bir bakıma laikleştirmenin ilk adımını atmış bulunuyorlardı.⁵⁵⁷ Onlar klasik dönemde İslam hukukunun hakim olduğu idari mekanizmayı gittikçe laik Batı kanun ve nizamlarına tabi tutmuşlar, ulemanın faaliyet alanını gittikçe daraltmışlar, gayrimüslim cemaatler için olduğu gibi dini hukuku miras, evlenme gibi şahsi hukuk sahasına indirgemeye çalışmışlardır.⁵⁵⁸ Böylece filizlenmeye başlayan kamu hukukunu İslam hukukundan bağımsız kılarak çok milletli yapıyı muhafaza edebileceklerini düşünmüşlerdir.

Tanzimat Fermanı ilk anda klasik ferman geleneğine uygun gibi görünmekteydi.⁵⁵⁹ Tanzimat'ı önemli kılan ve hukuk alanında bir milat olmasını sağlayan esasen ondan sonraki dönemde yapılan kanunlaştırma hareketleridir. Bu kanunlaştırmalardan ilki olan mezhep ve din farkına bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaası için geçerli olmak üzere hazırlanan 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi, Osmanlı'da kamu hukuku alanında şer'i hukuktan ve örgütlenmeden ayrılmayı resmen başlatmıştır.⁵⁶⁰ İlerleyen kısımlarda anayasa hukukundan başlayarak kamu hukukunun alt dalları⁵⁶¹ açısından tarihsel gelişim ve batıcılık fikrinin etkinliği açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1. Anayasa Hukuku

Osmanlı anayasal gelişmeleri genellikle 1808 Sened-i İttifak ile başlatılır.⁵⁶² Bu belge, II. Mahmut ile ayanlar arasında akdedilmiştir. Merkezi otoritenin mutlak egemenliğini sınırlayan bir belge olarak meşrutiyete ve hukuk devletine doğru gelişmenin ilk adımı sayılsa da fermanı feodalitenin meşrulaştırılması şeklinde

⁵⁵⁷ Okumuş, s. 249.

⁵⁵⁸ İnalçık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 145.

⁵⁵⁹ İnalçık, Devlet-i Aliyye, c.4, s. 140.

⁵⁶⁰ Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 155.

⁵⁶¹ Toprak hukuku alanı tezimizin dışında bırakılmıştır. Çünkü bu alanda çıkarılan 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi batı hukukundan etkilenmeden ortaya çıkmıştır ve fikir akımları tarafından ciddi tartışmalara konu olmamıştır. Bkz. Üçok & Mumcu, s. 324; Bozkurt, s. 149-151.

⁵⁶² İkinci, Osmanlı Hukuku, s. 547 vd; Yine bkz. Yavuz Abadan, "Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", AÜHFD, c. 14, S. 1-4, ss. 3-37.

değerlendirenler de vardır.⁵⁶³ Hukuki mahiyeti ne olursa olsun bu belge kısa sürede hükmünü kaybetmiş, padişah tekrar merkezi otoriteyi güçlendirmeye başlamıştır.

İlan edilmesi II. Mahmut'un son dönemlerinde düşünülen ancak ondan sonra padişah olan Abdülmecid tarafından kabul edilen Tanzimat Fermanı⁵⁶⁴, devletin içinde bulunduğu zafiyeti gidermek, saltanatı modern esaslara dayanan batılı bir devlet haline getirmek amacını taşıyordu. İnalçık'a göre Tanzimat, temel kurumları yozlaşmış Osmanlı'nın, yeni bir medeniyetle yükselen ve saldırıya geçen bir Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma girişiminin belirleyici aşaması olarak kabul edilebilir.⁵⁶⁵

Hukuki mahiyetine baktığımızda ferman, hukuken bağlayıcı ve padişahın yetkilerini sınırlayan bir *charte* olarak kabul edilmiştir.⁵⁶⁶ Tanzimat'ın modern bir anayasanın bütün özelliklerini taşımaması onun anayasacılık hareketi açısından değerini düşürmez.⁵⁶⁷ Padişah bu fermanla yetkilerini kendi arzusuyla sınırlandırarak, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye⁵⁶⁸ adıyla kurulmuş olan bir meclise devrediyordu. Böylece yasama erki, gücünü yarı-anayasal bir belgeden alan, yarı-anayasal bir danışma meclisine bırakılıyordu. Bu meclise fermanın öngördüğü ilkelere uygun kanunların çıkarma yetkisi verilerek yasama, yürütme ve yargı güçlerinin birbirinden ayrılması ve modern parlamentoya geçişte ilk adımlar atılmış oluyordu.⁵⁶⁹

Tanzimat Fermanı, devletin İslam hukuk sisteminden uzaklaşmasının da başlangıcıdır. Bu fermandan önce padişahlar şer'i hukuka tabi ve ona karşı sorumluydu. Ancak Tanzimat'ın getirdiği dünyevi prensiplere uyacağına dair yemin

⁵⁶³ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yay. İstanbul, 1985, c.1, s. 10-26.

⁵⁶⁴ Tanzimat-ı Hayriye'ye dair Gülhane'de kıraat olunan hatt-ı hümayun 26 Şaban 1255, 492/4941, Karakoç, s. 167; Mecmua-i Kavanin, sene: 1267; Düstur, c. 1, s. 4.

⁵⁶⁵ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, c.4, s. 196.

⁵⁶⁶ Abadan, s. 69.

⁵⁶⁷ Abadan, s. 70.

⁵⁶⁸ "Memleketin gelişmesi ve halkın refahının artması için Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'ce alınacak kararların titizlikle uygulanması, kanun ve nizamların kalıcı şekilde hazırlanarak bunlar üzerinde devamlı değişikliklere gidilmemesi" ne dair bkz. BOA, HAT, Dosya no: 1646, Gömlek no: 7, Tarih: 29\12\1262.

⁵⁶⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Mebusan'a Osmanlı İmparatorluğunda Yasama", *Tanzimat* (içinde), ed. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2015, ss. 371-386.

etmekle padişah, kendisini şeriattan kaynaklanmayan bir belge ile sınırlandırmış oluyordu.⁵⁷⁰

1856 yılında kabul edilen Islahat Fermanı, hukuki açıdan Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısıdır. Bu fermanla zımmilere ve yabancılara tanınan imtiyazlar hukuk birliğini sarsıcı ve yıkıcı niteliktedir.⁵⁷¹ Fermanın içerdiği hükümlerle zımmilerin statüsünün değiştirilmesi İslam devletler özel hukukunun temel esaslarını ortadan kaldırmaya yöneliktir.⁵⁷² Islahat Fermanı'ndan sonraki süreçte çıkarılan kanunlar da gayrimüslimlerin gönlünü hoş etmek için çıkarılmış, ancak son kertede bu çabalar devletin parçalanmasının önüne geçememiştir.⁵⁷³

Islahat döneminin mimarı Ali Paşa'nın vefat etmesiyle reformcuların en önemli ismi Mithat Paşa etkinliğini artırmaya başlamıştır. Onun isteği batılı devletlerde olduğu gibi bir anayasa metninin kabul edilerek uygulanmaya başlamasıydı. İslam dünyasının farklı bölgelerinde meşrutiyet ve anayasacılık hareketlerinin⁵⁷⁴ başlamış olması ve Rusya karşısında batılı devletlerin desteğini almak zorunluluğu Paşa'nın talebinde etkili olmuştur.

Bürokrasideki batıcı paşaların yanı sıra Yeni Osmanlılar da bir anayasanın hazırlanması için çaba gösteriyorlardı. Nihayet 1876 yılında Mithat Paşa'nın II. Abdülhamid ile anlaşması sonucunda Kanun-ı Esasi ilan edilerek⁵⁷⁵ meşrutiyet yönetimine geçilmiştir. I. Meşrutiyet, Namık Kemal, Ziya Paşa⁵⁷⁶ ve Ali Suavi'nin önderliğindeki Yeni Osmanlılar ve Mithat Paşa'nın gayretlerinin bir sonucu olarak

⁵⁷⁰ Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı Etkisi", s. 126.

⁵⁷¹ Tahiroğlu, s. 589.

⁵⁷² Cin-Akgündüz, s. 759.

⁵⁷³ Cin-Akgündüz, s. 760.

⁵⁷⁴ İlk anayasa daha sonra Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık yapacak olan Tunuslu Hayrettin Pasa önderliğinde hazırlanmış, Ocak 1861'de Tunus'da ilan edilmiştir. Bunu Aralık 1876'da Osmanlı, 1882'de Mısır, 1906'da İran ve Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetle Osmanlı Devleti takip etmiştir. Bkz. Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan yay. İstanbul, 1969, s. 19-20.

⁵⁷⁵ "II. Abdülhamid'in Mithat Paşa'ya Kanun-ı Esasi'yi ilan ettiğini bildiren hatt-ı hümayunu sureti" için bkz. BOA, Y..EE.. Dosya no: 71, Gömlek no: 26, Tarih: 06/04/1327.

⁵⁷⁶ Namık Kemal ve Ziya Paşa bizzat anayasa metnini hazırlama komisyonunda bulunmuşlardır. Bekir Sıtkı Baykal, "I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler", *Belleten*, S. 96, s. 602; Berkes, s. 322.

ilan edilmişse de, Tanzimat Dönemi meclislerinin varlıklarının bu yoldaki işlev ve rollerini göz ardı etmemek gerekir.⁵⁷⁷

İlk meşrutiyet denemesi padişahın Mithat Paşa'yı ve Yeni Osmanlılar'ı sürgün etmesi ve anayasayı askıya alması sonucunda akamete uğramıştır. Bu tarihten sonra anayasa alanında batıcılık fikri, Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konulması ve meşrutiyetin tekrar uygulanmaya başlaması talebiyle sınırlı kalmıştır. Bu amaç için Jön Türkler ve İttihat-Terakki Cemiyeti fikri ve siyasi olarak yoğun çaba göstermişlerdir. Orta sınıf asker ve sivil aydınlardan oluşan Jön Türk hareketi yıllarca II. Abdülhamid rejimine karşı özgürlük ve anayasa mücadelesi vermiş, sonunda 1908'de II. Meşrutiyet ilan ettirmeyi başarmıştır.⁵⁷⁸

II. Abdülhamid meşrutiyeti tekrar ilan etmiştir, ancak onun tahtta kalmasına batıcılar razı değildir. 31 Mart ayaklanmasını Selanik'ten gelen Hareket Ordusu bastırdıktan sonra toplanan meclis, Abdülhamid'i tahttan indirdi. Bundan sonra yoğun bir yasama faaliyetine girişildi.⁵⁷⁹ Öncelikle meşrutiyet sistemiyle uyuşmayan 1876 Kanunu Esasi'nin yapısı 1909 ve 1911 yıllarında değiştirilerek, çok partili bir meşrutiyetin tabii ihtiyacı olan parlamenter sistem tesis edilmiştir.⁵⁸⁰

1909 yılında yapılan değişikliklerle sultanın yetkisi sınırlanmış, parlamentonunki artırılmıştır. Artık bakanlar sadrazam tarafından seçilecekti, parlamento üyelerinin kanun teklif etme hakları kesinleşti, parlamentoyu toplantıya çağırma hakkı padişahıtan alınıp dağıtma yetkisi iyice sınırlandı. Yabancı devletlerle yapılan anlaşmaları meclisin onaylaması koşulu eklendi, meclisin hükümeti güvensizlik oyu ile düşürebileceği kabul edildi, toplantı ve dernek kurma özgürlüğü tanınmıştı.⁵⁸¹

Batıcılar yapılan bu değişiklikleri yeterli görmüyor, Kanun-ı Esasi'nin tamamen değiştirilmesini istiyor, milletin ihtiyaçları ve siyasi anlayış seviyesi göz

⁵⁷⁷ Seyitdanlıoğlu, s. 378.

⁵⁷⁸ Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", s. 22; Bozkurt, s. 81 vd.

⁵⁷⁹ Tanör, s. 24.

⁵⁸⁰ Tunaya, Batılılaşma Hareketleri, s. 47.

⁵⁸¹ Tahiroğlu, s. 591.

önünde tutularak yeni bir anayasa hazırlanmasını teklif ediyorlardı.⁵⁸² Abdullah Cevdet, meclis içinde ve dışında oluşan siyasi partilerin yapısına dair düşünceler geliştirmiş, partilerin köklerini halktan almalarının ve halk ruhuna inerek hak ve özgürlük duygusunu yerleştirmek için çalışmalarının gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁸³

Celal Nuri, Mithat Paşa'nın hazırladığı Kanun-ı Esasi'nin sosyolojik realiteyle uyumlu olmadığını, halkın talepleri dikkate alınarak yeni bir anayasa üzerinde çalışılmasını istiyordu.⁵⁸⁴ Bunun yanında önceki bölümde bahsedilen hanedan üyelerinin hukuki durumlarını düzenleyen bir kanun hazırlanması teklifi gibi bu istekler de o dönem için birer temenni olarak kalmış, uygulamada yer bulmamıştır.

Celal Nuri, hanedan hakkında da bir kanun çıkarılmasını talep etmiştir. 1910 yılında Reşit Akif Paşa'nın bu konuda bir teklifi olmuştur. Hanedan-ı Ali Osman'ın tahsil ve tenmiyelerine dair tavrında⁵⁸⁵ şehzadelerin eğitim ve öğretimlerinin halkın aydınlatılması açısından önemine dikkat çekmiştir. Bu hususun da saltanat kanunu çıkarılarak buna bağlanmasını önermiştir. Celal Nuri'nin talepleri ve Reşit Akif Paşa'nın çabaları sonuçsuz kalmıştır.

I. Meşrutiyet döneminde yapılan özgürlük mücadelesi toplumda ilk kez meşrutiyet talebinde birleşen farklı fikir akımlarının doğmasına yol açmıştır. II. Meşrutiyet'le ilk defa laiklik, kadının eğitimi ve hakları gibi kavramların batıcuların yayınlarıyla topluma yayılması, Cumhuriyet Devrimi ve getireceği yeni düzen için hazırlık safhası olmuştur.⁵⁸⁶ Sonuç olarak batıcuların anayasal fikirleri Osmanlı son döneminde hayata geçmemiş olsa da yeni kurulacak Türk devletinin yönetici kadrosunun hukuk düşüncesini şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır.

⁵⁸² Celal Nuri, Havaic, s. 55; Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından Garpcılık", s. 599.

⁵⁸³ Tunaya, s. 606.

⁵⁸⁴ Celal Nuri, Havaic, ss. 55-56; Ülken, Düşünce Tarihi, s. 400-401; Duymaz, s. 140.

⁵⁸⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Meclis-i Ayan, 1. Dönem, c001. Cilt 4. Birleşim, s. 36.

⁵⁸⁶ Bozkurt, ss. 95-96.

2.2. İdare Hukuku

17. yüzyıldan sonra bir şura uygulaması olan Divan-ı Hümayun⁵⁸⁷ işlevini yitirmeye, idari yetkilerin çoğu padişah ve sadrazamda toplanmaya başlamıştır. Nizam-ı Cedid hareketini başlatan III. Selim, özellikle orduyu geliştirecek düzenlemeler için danışma meclisleri oluşturmaya çalışmış, ancak bu çabaları istenilen neticeleri vermemiştir.⁵⁸⁸

İdare alanında köklü değişiklikler “Adli” mahlasıyla da bilinen II. Mahmut döneminde olmuştur. 1826 yılında yeniçeri ocağını kaldıran padişah, merkezi idare teşkilatında Divan-ı Hümayun’un yasama ve yargılama işlevini görmesi için Meclis-i Ahkam-ı Adliye ile yürütme görevini ifa etmesi için Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali’yi kurmuştur.⁵⁸⁹

II. Mahmut döneminde sadrazam yerine başvekillik ifadesi kullanılmaya başlanmış, nazırlardan (bakanlardan) oluşan kurula meclis-i vükela ve heyet-i vekile denilmiştir. Tanzimat hareketinin hazırlayıcısı olan II. Mahmut, Kanunname-i Ceza-ı Askeri⁵⁹⁰ ile devletin askerî ve sivil memurları ile ilgili hukuki düzenlemeler yapmış⁵⁹¹, 1838 tarihli Tarik-i İlmiye Dair Ceza Kanunname-i Hümayun’u⁵⁹² ile de yargı görevini yerine getiren adliye ve ilmiye mensupları düzene sokulmak istenmiştir.⁵⁹³

Tanzimat bürokrasisi II. Mahmut dönemi idari ıslahatlarını devam ettirmiş, fermanla vaadedilen kanunları hazırlamak için Meclis-i Ali-i Tanzimat ve sadece

⁵⁸⁷ Bkz. Nuran Koyuncu, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Şura*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2006, s. 105 vd; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yay. Ankara, 2017, s. 9 vd.

⁵⁸⁸ Cin-Akgündüz, s. 254.

⁵⁸⁹ Cin-Akgündüz, s. 256.

⁵⁹⁰ Kanunnameyi Cezayı Askeri 289/2042 Evahir-i Zilhicce 1245, Karakoç, s. 121.

⁵⁹¹ Memurine Mahsus Ceza Kanunu 418/4475 Rebiulevvel 1254, Takvim-i Vekayide 1 Safer 1254 tarih ve 164 numaralı nüshasında yayınlanmıştır. Karakoç, s. 152-153.

⁵⁹² Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunname-i Hümayunu 420/4995 Rebiulevvel 1254; Karakoç, s. 153; Kalemîyeyi de kapsayan memurlar kanunu haksız yere yapılan müsaderelerin (müsadere-i gayri icabiye) ve adli olmayan idari cezaların (siyaset-i örfiye) kaldırıldığı ilan etti. Üst düzey bürokratik yaşamın geleneksel özelliği olan güvensizliğin en korkulan iki kaynağını böylece yasaklayan ya da en azından sınırlandıran kanun memurlar tarafından işlenen tüm suçların, İslam hukukunda öngörülen cezalara ya da kısasa tabi olmadıkları sürece, rütbe ayrımı olmaksızın kendi hükümleri uyarınca cezalandırılacağına da hükmediyordu. Findley, s. 170.

⁵⁹³ Cin-Akgündüz, s. 256.

idari ve adli görevler için Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye kurulmuştur. 1861 yılında ise bu her iki meclis de Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı altında birleştirilerek üç daireye ayrılmıştır. 1868 yılında bu yüksek kurulların yapısı yeniden değiştirilmiş ve iki yeni üst kurul oluşturulmuştur. Bunlar yüksek adliye mahkemesi niteliğinde olan Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve idari yargı ve yasama fonksiyonunu üstlenen Şura-yı Devlet'tir.⁵⁹⁴

Tanzimat hareketinin başlangıcında devletin taşra örgütü de tam anlamıyla eskimiş, eyaletlerin başında bulunan valilerin oldukça geniş olan askeri ve sivil yetkilerin nasıl kullanılacağı belirtilmemesi sebebiyle genel yönetim plansız ve gelişigüzel bir haldeydi. Tanzimat bürokrasisi devletin merkezi niteliğine zarar vermemek üzere halkın da taşra yönetimine katılması sağlanırsa yenilik hareketlerinin daha iyi benimseneceği ve devlete güvenin artacağını hesaplıyorlardı.⁵⁹⁵

Tanzimat dönemi aydınlarının da amacı Sultan Abdülaziz'in baskıcı yönetimine son vermek, kişi hak ve özgürlüklerine saygılı bir meşruti yönetime geçmektir. Bu amaç halkın bir kesimince de desteklenmiş, bürokratlar da bu durumu dikkate alarak yönetimi elden geldiğince halka dayandırmak yolunu seçmişlerdir. İlk olarak yetkileri çok geniş ve belirsiz valilerin durumu üzerinde durulmuş, valilerin askeri yetkileri kısıtlanmış, eyalet defterdarlarının yetkileri artırılmıştır. Deneme niteliğinde kurulan sancak meclislerinin olumlu sonuç vermesi üzerine eyalet merkezlerinde de benzeri meclisler kurulmuştur. Bu meclisler valinin yetkilerini azalttığı için 1852 yılında yapılan düzenleme ile vali ile meclis arasındaki ilişkilerde valinin yetkisi artırılmıştır.⁵⁹⁶

Tanzimat döneminde idare alanında yapılan en önemli düzenleme 1864 tarihli Vilayet Kanunnamesi'dir.⁵⁹⁷ Kanunname'de Fransız idare sistemi örnek alınmıştır, fakat ondan bile daha merkeziyetçi bir eğilim göze çarpmaktadır.⁵⁹⁸ Bu

⁵⁹⁴ Cin-Akgündüz, s. 257.

⁵⁹⁵ Tahiroğlu, s. 598; Ortaylı, "Laiklik Hareketleri", s. 142.

⁵⁹⁶ Tahiroğlu, s. 599.

⁵⁹⁷ BOA, A.}DVN.MKL. Dosya no: 15, Gömlek no: 12, Tarih: 04\06\1294; Teşkilat-ı Vilayet Nizamnamesi 18 Safer 1284 1853/5087, Karakoç, s. 430; Düstur, c. 1, s. 608.

⁵⁹⁸ Ortaylı, İdare Tarihi, ss. 429-430.

kanunnamenin yanında 1871’de çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ve 1878’deki ilk meclisin kabul ettiği Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu idari batılılaşmayı hızlandırmıştır.⁵⁹⁹ Şüphesiz çıkarılan bu kanunlarda batıcı bürokrasi ve aydınlar etkin rol oynamışlardır.

1864 Vilayet Kanunnamesi’ni Fuat Paşa ve Mithat Paşa⁶⁰⁰ hazırlamıştır. Bu kanuna göre önceden livalara (sancaklara) da vilayet dendiği halde, eyalet ifadesi kaldırılmış ve yerine vilayet (il) terimi kullanılmıştır. Buna göre devlet vilayetlere, vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler köylere ayrılmıştır. Vilâyetin genel idare amiri padişah tarafından tayin edilen validir.⁶⁰¹ Her vilayette genel bir meclis kurulma ve meclis üyelerinin ikisi Müslüman ve ikisi de gayrimüslim olmak üzere dört üyeden oluşması emredilmiştir. Sancak ve kazalarda da benzeri meclisler kurulmuştur. Böylece gayrimüslim halkın idareye katılması sağlanmıştır.⁶⁰²

Bürokrasideki merkezîyetçi eğilime karşı batıcı aydınlar, adem-i merkezîyet ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ile devletin bütünlüğünün korunacağına inanıyorlardı. İdare hukuku hakkında yazılar yazmış olan Celal Nuri, devletin beş vilayete ayrılarak yetenekli valilerin yönetimine teslim edilmesini tavsiye ediyordu. Ancak batılılaşma programını uygulayan devlet adamları Sened-i İttifak’ı kısa sürede hükümsüz bırakan II. Mahmut’tan beri merkezîyetçi politikalarda ısrar etmişlerdir.

Yine Celal Nuri, memurların iktidar partilerinin acenteleri olmalarını eleştirmiş, siyasetten bağımsız bir memur sınıfının tesis edilerek haklarının kanunlarla güvence altına alınmasını ve idari alanda keyfi uygulamaların sona ermesini istemiştir. Bahsettiğimiz merkezîyetçi tutum ehliyet ve liyakat yerine

⁵⁹⁹ Ortaylı, “Laiklik Hareketleri”, s. 143.

⁶⁰⁰ Vilayet Nizamnamesi birdenbire tüm ülkede uygulanmadı. Balkan Yarımadasında Niş, Silistre ve Vidin birleştirilerek Tuna Vilayeti oluşturuldu ve valiliğe Mithat Paşa atandı. Bu çok yetenekli yönetici Tuna Vilayetini kısa sürede örnek bir duruma getirdi. Burada çoğunlukta olan Bulgarlar yeni yönetimde çok memnun kaldılar. Mithat Paşa vilayet işlerinin görülmesinde bölgesel kurullardan yararlandı. Yol ve bayındırlık işlerini büyük bir hızla geliştirdi. Türk tarihinde ilk kez tarım kredi sandıkları açarak üretimin artmasını sağladı. Denemeden alınan iyi sonuçlar neticesinde sistem tüm ülkeye yaygınlaştırıldı. Tahiroğlu, s. 599.

⁶⁰¹ Cin-Akgündüz, s. 258.

⁶⁰² Cin-Akgündüz, s. 759.

merkeze bağıllığı esas aldığı için memurların hak ve sorumluluklarının batı tipi kanunlarla sağlanması ve bu kanunlara riayet edilmesi talepleri sonuçsuz kalmıştır.

2.3. Ceza Hukuku

Klasik dönemde uygulanan ceza hukukundaki ilk değişiklikler II. Mahmut döneminde başlamıştır. 1826 yılında müsadere usulü kaldırılmış, böylece güvencesiz çalışan kamu görevlilerinin hukuki durumlarında düzelmeler başlamıştır.⁶⁰³ 1838 yılında (önceki bölümde de bahsi geçen) ulema sınıfı ve memurlar için iki ceza kanunnamesi çıkarılmış, bu kanunname ile *siyaseten katl* uygulaması kaldırılmıştır.⁶⁰⁴

Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği yıllarda artık değişen şartlar çerçevesinde milletler arası ilişkilerin yeni dengelere oturtulması ve kanunlaştırma fikrinin yaygınlık kazanması, İslam hukuk sisteminin uygulama alanını daraltan veya etkisiz kılan sebepler ortaya çıkarıyordu. Buna göre klasik Osmanlı hukuk sisteminde var olan suç ve ceza anlayışı yetersiz kalıyordu.⁶⁰⁵ Bu sebeple Tanzimat'tan sonraki ilk kanunlaştırma 1840 yılındaki Kanunname ile ceza hukuka alanında yapıldı.⁶⁰⁶ Ayrıca İslam hukukunun belirlemediği suçların cezalarını padişahın örfi yetkisine bırakması halkın tepkisini çekmemesi bakımından bir avantajdı.⁶⁰⁷

Klasik Osmanlı hukuk sisteminin batılılaşması yolunda Tanzimat'tan sonraki ilk ve orijinal adım⁶⁰⁸ olan 1840 Ceza Kanunnamesi, şer'i hukuk ve

⁶⁰³ Bozkurt, s. 96.

⁶⁰⁴ Kaynar, 295 vd; Okumuş, s. 211; Bozkurt, s. 96.

⁶⁰⁵ Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat", çev. Selahattin Eroğlu, *AÜİFD*, c. 26, s. 633-652.

⁶⁰⁶ Kanunname 3 Mayıs 1840 (1256) tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bkz. BOA, C. ADL. Dosya no: 2, Gömlek no: 119, tarih: 01 Ra.1256; Ceza Kanunnamesi Gurre-i Rebiulevvel 1256 554/993, Karakoç, s. 178; Takvim-i Vekayi'de 26 Rebiulevvel 1256 tarih ve 199 numaralı nüshasında yayınlanmıştır. 1 mukaddime 13 fasıl ve bir hatimede 41 maddedir. Yine bkz. Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, c. 1, s.541; Mustafa Avcı, *Osmanlı hukukunda Suçlar ve Cezalar*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2004, s. 246.

⁶⁰⁷ Tahiroğlu, s. 592.

⁶⁰⁸ Okumuş, s. 319.

örgütlenmelerden ayrılışın ilk örneği olarak kabul edilir.⁶⁰⁹ Kanunname'nin hazırlanmasında Batılı devletlerin ceza mevzuatlarından yararlanılmış, maddelere batıdaki tabii hukuk, rasyonalizm akımı ve Fransız İhtilalinin getirdiği eşitlik ilkesi etki etmiştir.⁶¹⁰ Bu etkiye rağmen kanunda hem şer'i hem de örfi cezalar birleştirilmeye çalışılmıştır.⁶¹¹ Hatta Karaman, kanunname hazırlanırken bazı konularda batı kanunlarından yararlanılmışsa da yerli hükümlerin çoğunlukta olduğu kanaatindedir.⁶¹²

1851 yılında yeni bir ceza kanunu hazırlanarak 1840 Ceza Kanunnamesi yürürlükten kaldırılmıştır.⁶¹³ Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye'nin hazırladığı yeni kanun esas olarak İslam hukukuna dayandırılmış olsa da içerdiği bazı hükümler ve getirdiği savcılık gibi yeni kurumlar ile Osmanlı hukukunda Batı etkisinin artmaya devam etmiştir.⁶¹⁴

1851 tarihli kanunnamede kabul edilen mağdurun suçluyu affetmesinin devleti bağlamayacağı ilkesi İslam ceza hukukunun özel hukuka yaklaşan boyutunu kaldırarak kamu davası anlayışını hukuk sistemine dahil etmiştir.⁶¹⁵ Miller, bu değişiklikten ve 1840 metninde dile getirilen düşüncelerin adalete izafe edilirken 1851 metninde bunların Devlet-i Şahanelerine izafe edilmesinden hareketle özelde ceza hukukunun genelde hukuk sisteminin devlet veya bürokrasi gücünün bir koruyucusu olarak konumlandırılmaya başladığını ifade etmektedir.⁶¹⁶ Tanzimat dönemi öncesinde ceza hukuku toplumu, bireyi, Tanrı'yı veya soyut olarak ahlaki

⁶⁰⁹ Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 153; Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler" adlı makalesinde (AÜ HF Derg. Ankara, 1946-1947, c.: II, s.365-383, c.: IV, s.48-75, 125-146.) Osmanlı Kanunnamelerinde İslam ceza hukukuna aykırı hükümler olduğunu iddia etmekteyse de bu iddiaların eleştirisi için bkz.: Akgündüz, İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, c. 1, s.171 vd.

⁶¹⁰ Velidedeoğlu, s. 177.

⁶¹¹ Tahiroğlu, s. 593. Kanun tasarısında Şeyhülislam'ın görüşleri doğrultusunda bazı düzeltmeler yapıldığı bilinmektedir. Bkz. BOA, A.MKT. MVL, Dosya no: 82, Gömlek no: 34, tarih: 09 Safer 1273.

⁶¹² Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yay. İstanbul, 2011, s. 302.

⁶¹³ Kanun-ı Cedid yahud Kanun-ı Ceza 15 Rebiulahir 1267 934/997, Karakoç, s. 241; Mecmua-i Kavanin, sene: 1267, s. 128. Birincisi 17, ikincisi 7, üçüncüsü 19 maddede 3 fasıldan ibarettir.

⁶¹⁴ İhtar B. Gözaydın, "Türkiye Hukukunun Batılılaşması", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (içinde), ed. Tanıl Bora & Murat Gültekinil, İletişim yay. İstanbul, 2007, c. 3, s. 286-298.

⁶¹⁵ Tahiroğlu, s. 593.

⁶¹⁶ Miller, s. 79.

korumaya yönelik iken on dokuzuncu yüzyılın sonları itibariyle ceza hukuku artık devleti korumaya yönelmiştir.⁶¹⁷

1851 tarihli kanunname de istenilen sonuçları vermeyince Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir komisyon yeni bir kanun hazırlamakla görevlendirildi.⁶¹⁸ 1858 yılında bu komisyonun çalışmaları sonucunda 1810 tarihli Fransız Ceza Kanununun yaklaşık bir çevirisinden ibaret olan bir kanunname kabul edildi⁶¹⁹, böylece resepsiyon uygulaması ile yabancı bir hukukun hukuk sistemine entegrasyonu başlamış oluyordu.⁶²⁰

Petrov, 1858 tarihli kanunun farklı iki hukuk normunu kaynaştırmaya çalışmasının çelişkili ve uygulanamaz gibi görünse de söz konusu iki sistemin uygulamada istikrarlı bir hukuk ortamı yarattığını ve kanun ile ortaya çıkan ikili yargılama sisteminin, kamusal iddialar ile şahıslara ait iddialar arasındaki köklü çatışmayı ortadan kaldırdığını ileri sürmektedir.⁶²¹ Yine 1858 tarihli kanunun İslam hukukunun cezalandırma yetkisini hükümdara bıraktığı tazir hükümlerine dayandığı, böylece kanunun İslam hukukunu sınırlandırsa da kendisine onunla meşruiyet sağlamayı başardığı iddia edilmektedir.⁶²² Akgündüz, Osmanlı ceza hukukunda 1858 yılına kadar şer'i hukukun hakim olduğunu ancak bu tarihte kabul edilen kanunnamenin sadece tazir cezalarını düzenleyip kısas ve had cezalarını İslam hukukuna havale eden önceki kanunlardan ayrıldığını savunur.⁶²³

Öner, 1858 Ceza Kanunnamesini ele aldığı çalışmasında bu kanunun Osmanlı hukuk tarihindeki batılılaşma sürecindeki “çeviri yoluyla kanun yapma” geleneğinin bir örneğini oluşturduğunu ve Tanzimat sonrası “hukuk çoğul-dizgesi”nin içinde çeviri kanunlar kısmında ele alınması gerektiğini ifade eder.⁶²⁴ Ona göre çeviride

⁶¹⁷ Miller, s. 44.

⁶¹⁸ Cin-Akgündüz, s. 327.

⁶¹⁹ Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, TDV Yay., Ankara, 2009, s. 45.

⁶²⁰ Gözaydın, s. 287.

⁶²¹ Petrov, Milen V. 2004. Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868. *Comparative Studies in Society and History*. c. 46. S. 4, s. 730-759.

⁶²² Ahmet Uysal & Nurgül Bozkurt, “Crime in the Late Ottoman Empire”, *Research Journal of Social Sciences*, 2008, S. 3, s. 49-59.

⁶²³ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatı Araştırmaları*. OSAV Yay. İstanbul, 2009, ss. 24-25.

⁶²⁴ Senem Öner, *Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu'nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan Çevrilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s. 94.

kaynak metin birebir aktarılmamış, çıkarma ve eklemeler yapılmıştır. Çeviri kanun mevcut hukuk sistemini kökünden değiştirecek olsa da bu değişiklikler müslüman halkta oluşacak rahatsızlığı azaltmak için yapılmıştır.⁶²⁵

1910 yılında İtalyan Ceza Kanununun Fransızca tercümesi esas alınarak yeni bir ceza kanun tasarısı hazırlanmıştır.⁶²⁶ Bu tasarı kabul edilmemiştir⁶²⁷, ancak 1911 yılında zikredilen kaynaktan yararlanarak mevcut Ceza Kanunname'sinde büyük bir değişikliğe gidilmiştir.⁶²⁸ II. Meşrutiyet sonrasında ceza hukukunda yaşanan bu gelişmeler 1926 iktibasına zemin hazırlamıştır.⁶²⁹

Tanzimat bürokrasisi ceza hukukunda değişimi icra ederken batıcı aydınlar diğer hukuk alanlarına oranla ceza hukuku ile ilgili konularda daha az fikir beyan etmişlerdir. Tanzimat dönemi aydınları için öncelikli olan bir anayasa yapılmasıydı. II. Meşrutiyet sonrası batıcılar ise yine anayasal konular üzerinde durmuşlardır. Pek çok hukuki konuda fikir beyan eden Celal Nuri dahi ceza hukukuna ilgisiz kalmış, Fransa'dan alınan kanunnamenin ileri bir adım olsa da toplumun buna hazır olmadığını ifade etmekle yetinmiştir. Sonuç olarak ceza hukukunda batıcı aydınların etkilerinin olmadığını söyleyebiliriz.

2.4. Yargı Örgütü ve Yargılama Usulü

18. yüzyılda ticaret devriminin etkisi altında ticari ilişkiler ve uyuşmazlıklar giderek karmaşık bir hal almaktaydı. Batılı ülkelerden Osmanlı'ya gelen tüccarların çeşitli hukuki sorunları 19. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşarak mevcut hukuki yapıyı

⁶²⁵ Öner, s. 106.

⁶²⁶ 1910 tarihli ceza kanunu tasarısı hazırlıklarına ilk olarak adliye nazırı Manyasizade Refik Bey zamanında başlanmış, sonraki nazır Nazım Paşa döneminde devam edilmiş, fakat ikisinin de kısa süren görevleri esnasında bir netice alınamamıştır. Daha sonra göreve getirilen Necmettin Molla Bey döneminde İtalya Ceza Kanununun Fransızca tercümesi esas alınarak yeni bir kanun layihası hazırlanmıştır. Meclise sevk edilen tasarı bilahare geri çekilmiştir. Bkz. Mustafa Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, İstanbul, 2004, s. 107-108.

⁶²⁷ Said Nuri Akgündüz, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukukunun Kaynakları", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2016, c. 4, S. 8, ss. 1-16.

⁶²⁸ Bozkurt, ss. 102-103.

⁶²⁹ Dönmezer-Erman, c. I, s. 127.

zorlamaya başlamıştı.⁶³⁰ İslam hukukunun etkin olduğu yargı kurumları ve adalet anlayışı da işlemez hale gelmişti.⁶³¹ İşte Tanzimat döneminde Osmanlı adliye teşkilatını yenilemek bir zaruret olarak devlet adamlarının önündeki en önemli meseleydi. Birçok aydın da yargı örgütünde köklü bir yeniden yapılanmayı Tanzimat hareketinin olumlu biçimde gelişmesi için gerekli görüyordu.⁶³²

Yargı örgütünde ilk düzenleme 1848 yılında İstanbul'da kurulan ticaret mahkemeleri ile başlamıştır.⁶³³ 1850 Ticaret Kanunnamesi'ne 1860'da yapılan bir ekleme ile bütün ülkede ticaret mahkemelerinin kurulması kararlaştırıldı. Bu mahkemelerle devlet, müslüman-gayrımüslim ve yerli-yabancı tüccarlar arasındaki hukuki uyuşmazlıklarda laik bir mevzuatın ve usulün uygulanmasını kabul etmiş oluyordu.⁶³⁴

Şer'îye mahkemeleri de 1859 yılından itibaren yeni bir yapıya kavuşturularak yetkileri sınırlandırılıyor, 1867'ye gelindiğinde Divan-ı Ahkam-ı Adliye Nizamnamesi⁶³⁵ ile aile, miras, vakıf, şahsa karşı işlenen suçlar ve cezalar gibi özel hukuk davaları dışındaki hususlar yetki alanından çıkarılıyor ve idari yargı yetkileri ellerinden alınıyordu.⁶³⁶ 1870 tarihinde Nizamiye Mahkemeleri kurulunca yargı teşkilatında bir ikilik (*dualizm*) başlıyordu.

Batıdan iktibas edilen kanunlara göre çalışan nizamiye ve ticaret mahkemeleri ile şer'î mahkemeler yani iki farklı hukuk sistemini esas alan kurumlar arasında uyumsuzlukların doğması kaçınılmazdı.⁶³⁷ 1877 yılında Adliye Nezareti⁶³⁸ ilan ettiği bir düzenlemede şer'îye ve nizamiye mahkemelerinin görevlerinin ayrılmasından

⁶³⁰ İncalcık, Rönesans Avrupası, s. 321; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yay., İstanbul, 2017, s. 58 vd.; Hüseyin Vehbi İmamoğlu, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Adliye Teşkilatı Üzerine Batı Etkileri*, Doktora Tezi, Samsun, 2009, s. 151.

⁶³¹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 42.

⁶³² Tahiroğlu, s. 597.

⁶³³ Aydın, "Batılılaşma", s. 164, Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 420.

⁶³⁴ İncalcık, Rönesans Avrupası, s. 321.

⁶³⁵ Nizamname'nin metni için bkz. Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, c. 1, s.957- 965.

⁶³⁶ Cin-Akgündüz, s. 275; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 145 vd; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 421.

⁶³⁷ Hukuk sistemindeki dualizm, cezaların tespiti ve infazı açısından büyük sorunlara neden olmuştur. Bu durumun bir örneği için bkz. Ahmet Kılınç, "İdam Cezasının Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukukundaki Görünümüne İlişkin Birkaç Kaynak ve Bu Kaynakların Tahlili", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2011 Bahar, ss. 33-62.

⁶³⁸ Bu nezaret 1868'de kurularak Batı tarzı kurulan adliye teşkilatının bağlı olduğu en yüksek makam haline gelmiştir. Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, c. 1, s.188 vd.

doğan uyumsuzlukların giderek arttığı göz önünde tutularak evlenme, boşanma, nafaka, köle azadı, kısas, diyet, gaiplik, vasiyet ve miras konularının şer'ie mahkemelerinde; ticaret, ceza, zarar, iltizam bedeli gibi davaların nizamiye mahkemelerinde ve bunların dışında kalan davaların taraflar razı olursa şer'ie olmazsa nizamiye mahkemelerinde görüleceği belirtildi.⁶³⁹ Ancak bu düzenleme yeterli olmadı ve mahkemeler arasındaki görev uyuşmazlıkları devletin sona ermesine kadar devam etti.

Tanzimat döneminde şer'i, nizami, ticaret, cemaat ve konsolosluk mahkemeleri olmak üzere beş çeşit mahkeme birlikte görev yapmaya çalışmıştır. Bu mahkemeler arasındaki sorunlar devletin adaleti tam anlamıyla sağlayamamasına yol açmıştır. Tahiroğlu'nun da ifade ettiği gibi bu karmaşık adli yapının olumlu sayılabilecek tarafı modern yargı sistemine geçişin zeminini hazırlayan Nizamiye Mahkemeleridir.⁶⁴⁰ Bu mahkemeler yeni kanunları uygularken verdikleri kararlar ile laik bir hukuk kültürü oluşmasının ilk adımlarını atmışlardır. Şer'ie mahkemelerinin görev alanlarının gittikçe azaltılması ise İslam hukuk sisteminden giderek kopmaya neden olmuş ve yargı alanında laikliğin temelleri atılmıştır.⁶⁴¹

Yeni mahkemeler ile yargı örgütü dizayn edildiği gibi bu mahkemelerde uygulanacak usul hükümleri de değiştirilmiştir. Şer'ie, nizamiye ve ticaret mahkemelerinde Tanzimat döneminde çıkarılan ayrı ayrı usul kanunları uygulanmıştır. Ticari yargılama usulünde ilk olarak 1861 yılında bir nizamname kabul edilmiş,⁶⁴² aynı yıl Fransa'dan Ticaret Usul Kanunu iktibas edilmiştir. 1879 tarihli Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu ile Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesini ile ticaret ve nizamiye mahkemelerinde usul birliği sağlanmıştır.⁶⁴³ Aynı yıl nizamiye mahkemelerinde uygulanacak ceza usulüyle ilgili yine Fransa'dan iktibas edilen Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu yürürlüğe konulmuştur.⁶⁴⁴ Şer'i

⁶³⁹ Bozkurt, s. 124; Ekinci, Osmanlı Mahkemeleri, s. 216; Aydın, Türk Hukuk Tarihi, ss. 423-424.

⁶⁴⁰ Tahiroğlu, s. 598.

⁶⁴¹ Okumuş vd., s. 297.

⁶⁴² BOA, Devlet-i Aliyyedeki Islahat-ı Kanuniye, YEE-14-1540, s. 35 vd.

⁶⁴³ Cin-Akgündüz, s. 402.

⁶⁴⁴ 1879 yılında arka arkaya çıkartılan Hukuk ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunları ile, Tanzimat öncesi ülkede mevcut olmayan, "ceza ve hukuk usulü ayırımı", yine Fransız hukukundan resepsiyon yoluyla Osmanlı hukukuna girmiştir. Bozkurt, s. 104. Gözaydın, s. 288 Cin-Akgündüz, s.393; Bayındır, s.123.

usul hükümleri için Mecelle kaynak olmuş, II. Meşrutiyet'ten sonra 1913 tarihli Hükkam-ı Şer' ve Me'murin-i Şer' iye Kanunu ile çeşitli nizamname ve kararnameler kullanılmıştır.⁶⁴⁵

II. Meşrutiyet ile yönetimi ele alan İttihat ve Terakki bütün mahkemeleri doğrudan adalet bakanlığına bağlayarak yargı birliğini sağlamaya çalışmıştır.⁶⁴⁶ Şer'i mahkemelerin de bu düzenleme ile Şeyhulislamlik'tan ayrılması aile hukuku ve ahval-i şahsiye alanında da İslam hukukundan ayrılma yolunda atılmış bir adım sayılabilir.⁶⁴⁷ Böylece şer'i mahkemelerin gücünü ve etkisini giderek azaltan uygulamalar bu dönemde hızlanarak devam etmiştir. Hiç şüphesiz bu adımlar hukukta batılılaşma ve laikleşme yolunda oldukça önemli aşamalar olarak görülmelidir.

Yargı örgütü ve yargılama usulündeki bu yenilikleri Tanzimat bürokrasisi hazırlamış ve uygulamaya koymuştur. Onların kabul ettikleri hukuki düzenlemeler, açıkça batılı devletlerle yapılan anlaşmalar ve azınlık haklarının baskısı altındadır. Bu alanda da görüldüğü gibi devletin kanunlaştırma hareketlerinde bağımsız hareket ettiğinden söz edilemez. Nispeten daha bağımsız düşünebilen batıcı aydınlar, Osmanlı yargı örgütünde dualizme yol açan sebeplerden biri olan kapitülasyonların kaldırılmasını istiyor, mahkemeler ve yargılama usulleri açısından birlik ve bütünlüğe sahip olunmasını adaletin sağlanması için gerekli görüyorlardı. Ancak diğer kamu hukuku alanlarında olduğu gibi yargı sahasında da aydınların belirleyici bir etkisi olduğundan bahsetmek zor görünmektedir.

⁶⁴⁵ Cin-Akgündüz, s. 406-407. 1917 tarihli Usul-i Muhakame-i Şer' iyye Kararnamesi de adli yapıdaki dualizmi yansıtan önemli bir düzenlemedir. Bkz. Ahmet Akman, "Osmanlı Devletinde Hukuki Yapı ve Adli Teşkilatta Tanzimat Sonrası Gelişmeler", *Yeni Türkiye*, 96\10, ss. 1002-1018.

⁶⁴⁶ Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 50.

⁶⁴⁷ Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", s. 24.

3. Özel Hukukta Değişim

Tanzimat dönemi ve sonrasında özel hukuk alanında medeni hukuk ve ticaret hukukunda değişime şahit oluyoruz. Bu dönemde medeni hukuk dalında İslam, ticaret hukuku dalında ise Fransız hukukları etkili olmuştur.⁶⁴⁸ Kanunlaştırma hareketleri açısından medeni hukukta Mecelle ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi; ticaret hukukunda Ticaret Kanunnamesi, Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi ve Usul-ı Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi önem arz eder. Özel hukuk kamu hukukuna oranla halkı daha çok ilgilendirdiği için batıcılık fikrinin tabana yayılmasında ve toplumsal hayatı dönüştürmesindeki rolü gözlemlenebilir.

Medeni hukuk başlığında batıcıların Mecelle'ye yönelik eleştirileri ve aile hukukunun kanunlaştırılmasında etkileri ile Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne yansıyan görüşleri ele alınacaktır. Ticaret hukuku ise İslam hukuk sisteminden kopuşun ilk yaşandığı alan olması nedeniyle önemlidir. Erken dönemde batı sistemine adaptasyon sağlandığı için ticari konularda fikri tartışmalar daha seyrek olmuştur.

3.1. Medeni Hukuk

Tanzimat'ın ilanından sonra medeni hukuk alanının kanunlaştırılması gündeme gelmiştir. Dönemin etkili devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa milli bir medeni kanun hazırlanmasını savunurken Ali Paşa ve Mithat Paşa Fransız Medeni Kanununun tercüme edilerek alınması taraftarı olmuşlardır.⁶⁴⁹ Tartışmaların sonucunda milli bir kanun yapılması görüşü kabul edilmiş ve Cevdet Paşa başkanlığında Mecelle heyeti 1869 yılında çalışmalarına başlamıştır.

Mecelle hazırlanan kısımların yürürlüğe konulması usulüyle nihayet on yıl içinde 1876 yılında tamamlanabilmiştir. Bu gecikme Mardin'in ifadesiyle “*Cevdet Paşa'nın çekiçle örs arasındaymışçasına*” ulema sınıfı ve batıcılar tarafından

⁶⁴⁸ Tahiroğlu, s. 594.

⁶⁴⁹ Ahmed Cevdet Paşa, Maruzat, s. 199.200; Ali Paşa'nın Girit'ten gönderdiği layihanın metni için bkz. Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi yay. İstanbul, 1978; Osman Nuri Engin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 48.

yöneltilen eleştiriler arasında kalmasının sonucudur.⁶⁵⁰ İslam hukukunu kanunlaştırması açısından Mecelle hukuk tarihinde ilk olma özelliğine sahiptir.⁶⁵¹

Mecelle kabul edildikten sonra da hakkında yapılan eleştiriler bitmemiştir. II. Meşrutiyet döneminde batıcılar bu eski kanunun değiştirilmesini ısrarla talep etmişlerdir. Celal Nuri, Mecelle'nin bin yıl öncesinin şartları için hazırlanan hükümlerle müslümanların yolunu tıkadığını ifade etmiştir.⁶⁵² Batıcılar yeni icthadların yapılmasını isterken Mecelle Hanefi mezhebinin çerçevesi dışına çıkmamıştır. Bu yüzden yaşanan çağın gereklerine uymayan bu kanunlaştırmanın eksik yönleri mevcuttur.

Mecelle'de Hanefi mezhebinin hükümleri dışına çıkılmamasının zararları zaman içinde kendini göstermeye başlamıştır. Mesela kira sözleşmesinin taraflarından birinin ölümü halinde sözleşmenin akıbeti Mecelle'de düzenlenmemiştir. Sebebi ise Hanefilere göre bu durumda kira sözleşmesinin sona ermesidir.⁶⁵³ Nitekim bu örnek batıcılar tarafından da sıklıkla kullanılmış ve Mecelle'nin zamanın ruhuna uymadığına delil olarak gösterilmiştir. Onar'ın da tespit ettiği gibi Mecelle'nin evrimleşen bir toplumun ihtiyaçlarını karşılamasına imkan yoktu.⁶⁵⁴ Mecelle içyapısı açısından yenilikçi değildi ve bu sebeple 19. yüzyılın sanayi, ticaret ve tarım alanlarındaki ilerlemelerini karşılayacak hükümleri vaz edememiştir.⁶⁵⁵

İslam hukuk sistemi açısından bakıldığında da Mecelle, fakihlerin oldukça bağımsız ve gayri resmi alanından devletin oldukça resmi ve merkezileştirilmiş bir kurumuna dönüşümünü belirgin hale getirmiş, fıkhi şerh geleneği ile iletişimini kaybetmiş bir profesyonel elite kanun şeklinde düzenlenen açık ve sistematik bir hukuk metni sunmak amacı gütmüştür.⁶⁵⁶ Sürekli gündeme getirilerek övülen ilk yüz

⁶⁵⁰ Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 141.

⁶⁵¹ Aydın, İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, s. 59.

⁶⁵² Celal Nuri, Hukuk-ı Düvel, s. 179, 184 -185; Celal Nuri, İttihad-ı İslam, s. 55.

⁶⁵³ Mardin, Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, s. 171.

⁶⁵⁴ Sıddık Sami Onar, "İslam Hukuku ve Mecelle", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yay. İstanbul, 1985, c. 3, s. 580-587.

⁶⁵⁵ Tahiroğlu, s. 594.

⁶⁵⁶ Hallaq, s. 158.

maddesi ise fıkıh geleneğindeki kavaid edebiyatı içerisinde yüksek bir başarı sayılamaz.⁶⁵⁷

Medeni hukukun bir alt dalı olarak aile hukukunun İslam hukukunda detaylı bir şekilde düzenlendiği, padişahların bu alanda düzenleme yapmaktan kaçındığı ve Osmanlı toplumunun statik bir yapıda olduğu göz önüne alındığında son döneme kadar neden yeni hukuki düzenlemelere ihtiyaç duyulmadığı anlaşılır.⁶⁵⁸ Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketlerinde aile hukukunun istisna tutulması ve II. Meşrutiyet dönemine kadar bu alanda böyle bir çabanın olmaması; Osmanlı'da farklı din ve mezheplerin bir arada yaşaması dolayısıyla hepsini kapsayan bir kanunun hazırlanmasının zor olması, müslüman halktan gelecek itirazlardan çekinilmesi ve klasik aile yapısının sosyo-ekonomik değişiklikler karşısında köklü bir dönüşüme uğramamış olmasına bağlanabilir.⁶⁵⁹

II. Meşrutiyet döneminde aile hukukunda düzenleme ihtiyacı hissedilmesinde Aydın'a göre dört etken sayılabilir. Bunlar hukuki, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel etkenlerdir.⁶⁶⁰ Hakimlerin yetersizlikleri, dava sayılarının gittikçe artması, aralarında Celal Nuri'nin de bulunduğu dönemin hukukçularının aile hukukunda kanunlaştırma yapılmasını gerekli görmeleri hukuki etkidir.⁶⁶¹ Tanzimat hareketinin bir sonucu olarak Osmanlı toplumunun sosyal, siyasi ve ekonomik yapısı klasik yapıdan ayrılarak batıya benzemeye çalışmıştır.⁶⁶² Değişen toplum yapısında kadınlar sosyal hayatta daha çok yer almaya başlamışlardır.⁶⁶³ Batıcı aydınlardan Abdullah Cevdet de özellikle Balkan Savaşlarından sonra kadının sosyal faaliyetlerinde belirgin bir artış olduğunu, farklı dernek ve cemiyetlerde kadınların

⁶⁵⁷ Necmettin Kızılkaya, *İslam Hukukunda Külli Kaideler*, İz Yay. İstanbul, 2013, s. 273.

⁶⁵⁸ Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, s. 158.

⁶⁵⁹ Ziyaeddin F. Fındıkoğlu, "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi", *Ebul-Ula Mardin'e Armağan*, İstanbul, 1943, s. 687-738; Ahmet Yasin Küçüktyraki, *Osmanlı Aile Hukuku -Gelenek ve Modern Arasında Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri-*, İz Yay. İstanbul, 2017, s. 23.

⁶⁶⁰ M. Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yay. No: 11, İstanbul, 1985, s. 154.

⁶⁶¹ Aydın, *Aile Hukuku*, s. 154-155. Fındıkoğlu, s. 698; Bunların içinde bkz. Celal Nuri, *Havaic-i Kanuniyemiz*, s. 51.

⁶⁶² Cin-Akgündüz, s. 490-491.

⁶⁶³ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 449; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 464.

örgütlendiğini ifade etmektedir.⁶⁶⁴ Cin ve Akgündüz bu etkenlere fikri sebebi de ekler:

“(…) Bu arada ‘bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir’ diyen Celal Nuri gibi batıcıların ısrarla batı tipi bir aile hukukunu istemeleri; Gökalp’in temsil ettiği Türkçü akımın hukukta laikleşmeye taraftar olmaları ve örf-adetlere şer’i hükümler kadar değer vermeleri; İzmirli ve Ahmed Naim gibi İslamcılarının ise bir reaksiyon olarak söz konusu iddialara cevap vermeleri ve diğer mezheplerin görüşleri de tetkik edilerek yeni bir aile kanununun hazırlanması zaruretine inanmaları, Hukuk-ı Aile Kararnâmesinin fikri zeminde oturmasına sebep olmuştur.”⁶⁶⁵

II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarından özellikle Batıcılar ve Türkçüler sosyal hayatta ve kadın anlayışındaki değişikliklere paralel olarak aile hukuku alanında yeni düzenlemeler yapılması gereğinden ısrarla bahsetmekteydiler.⁶⁶⁶ Fikir akımlarının da etkisiyle⁶⁶⁷ Hukuk-ı Aile Kararnamesi hazırlanıp 1917 yılında kabul edilmiştir.⁶⁶⁸ Batıcılar ve Türkçülerin kararnamede bazı maddelerin gündeme gelmesinde etkileri söz konusu ise de kararnamede İslam hukukuna aykırı hüküm bulunmaması sebebiyle hakim olan asıl fikir akımı İslamcılardır.⁶⁶⁹ Kararnameyi hazırlayan komisyonun başında da bir İslamcı olan Mahmud Esad Efendi’nin yer alması bu tezi destekler niteliktedir.⁶⁷⁰ Fındıkoğlu ise kararname hazırlanırken dönemin üç hakim fikir akımına değişen oranlarda yer veren telifçi bir yol izlendiği görüşündedir.⁶⁷¹

Batıcılar geri kalışımızın sebebi olarak kadınların toplumda aşağı bir konumda oluşunu göstererek kadının hukuki durumunun düzeltilmesini

⁶⁶⁴ Abdullah Cevdet, “İstihlak-ı Milli Türk Kadınlar Cemiyeti”, *İctihad*, Mayıs 1329, c. 4, S. 68, ss. 1477-1478.

⁶⁶⁵ Cin-Akgündüz, s. 490.

⁶⁶⁶ Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, s. 178.

⁶⁶⁷ İkinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 562.

⁶⁶⁸ BOA, HR.SFR.04.. Dosya no: 107, Gömlek no: 46, Tarih: 22\01\1917; bkz. Orhan Çeker, *Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, Mehir Vakfı Yay., Konya, 2016.

⁶⁶⁹ Cin-Akgündüz, s. 490-491; M. Akif Aydın, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *DİA*, c. 18, s. 314-318.

⁶⁷⁰ Aydın, *Aile Hukuku*, s. 180; Cin-Akgündüz, s. 491.

⁶⁷¹ Ziyaeddin F. Fındıkoğlu, *İçtimaiyat*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1947, s. 261.

istemişlerdir.⁶⁷² Aile hukuku düzenlenirken kadın haklarına riayet edilmesi öncelik verdikleri hususlarda biridir. Batıcıların ve hukukçu olarak öne çıkan Celal Nuri'nin aile hukuku hakkındaki fikirlerinin Hukuk-ı Aile Kararnamesine yansımaları evlilik şekli, evlilik yaşı, çok evlilik ve boşanma olmak üzere dört konuda kendini göstermektedir.

Batıcılara göre evlilik nikah memuru huzurunda ve tarafların açık irade beyanları ile olmalıdır. Kararnamede de Hanefi mezhebinin dışına çıkılarak akli dengesi yerinde olmayanların evlendirilemeyeceği (m. 9), nikah akdinin önceden ilan edilmesi zorunluluğu (m. 33), nikah akdinin sadece sarıh sözlerle olabileceği (m. 36), zorlama ile akdedilen nikah ve boşamanın geçersiz olacağı (m. 57 ve 105) hükümleri kabul edilmiştir.

Batıcılar küçük çocukların evlendirilmesine şiddetle karşı çıkmışlar, bunun önüne geçmek için asgari evlilik yaşının tespit edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁶⁷³ Kararname dört mezhebin de dışına çıkarak asgari bülûğ yaşından önce kimsenin evlendirilemeyeceği (m.7) hükmünü getirmiştir.

Çok evlilik de batıcıların karşı olduğu uygulamalardan biridir. Onlara göre bu aslında İslam'ın da benimsediği bir uygulama değildir. Dolayısıyla birden fazla eşle evlenme kanunla yasaklanabilir veya buna bir geçiş dönemi olarak zorlaştırmacı şartlar altında geçici olarak izin verilebilir.⁶⁷⁴ Kararname heyeti de yine Hanefi mezhebinin dışına çıkarak bu talepleri kısmen de olsa karşılamak amacıyla kadının evlenirken kocasının evlilik boyunca tek eşi olması şartını koşabileceği hükmünü getirmişlerdir (m. 38).

Batıcılardan Celal Nuri, sebepsiz boşanmalara son verilmesini, erkeklerin ancak hakimce kabul edilebilecek bir sebebe dayanarak eşlerini boşayabilmelerini, bu boşamalarda kadının bir kusuru yoksa sadece mehrin iadesi ile yetinilmeyip uygun bir tazminata da karar verilebileceğini, iki taraf boşanma için anlaşmış olsalar

⁶⁷² Batıcıların kadın meselesindeki bu görüşleri için bk. Celal Nuri, Kadınlarımız, s. 15 vd.; Rıza Tevfik, "Kadın Meselesi Etrafında", *İctihad*, Şubat 1329, c. 4, S. 94, ss. 2097-2101; Selahattin Asım, "Tesettür ve Mahiyeti", *İctihad*, Nisan 1330, c. 4, S. 100, ss. 2255-2258; Berkes, 435-436.

⁶⁷³ Celal Nuri, Kadınlarımız, ss. 126-127; Bozkurt, s. 166.

⁶⁷⁴ Celal Nuri, ss. 143-145. Berkes, ss. 435-442;

bile, küçük çocukları varsa onların durumlarını dikkate alarak boşanmaya imkan verilmemesini savunmuştur.⁶⁷⁵ Ayrıca kadınlara boşanma için yargı yolunun açılması gerekmektedir.⁶⁷⁶ Kararnamede sarhoşun boşamasının geçersiz olduğu (m. 104), aile içi anlaşmazlıkları halletmek için bir hakem heyeti oluşturulması (m. 140) ve kadınların mahkemeye başvurarak kazai (mahkeme aracılığıyla) boşanma yoluna gidebilecekleri (m. 121-123) hükümleri kabul edilmiştir.

Görüldüğü gibi dört önemli konuda batıcıların fikirlerine paralel düzenlemeler yapılmıştır. Ancak bunda batıcıların doğrudan etkilerinden ziyade dönemin şartlarının kanunu hazırlayanları bu noktaya getirmesi başat rolü oynamıştır.⁶⁷⁷ Sonuç olarak batıcıların aile hukuku hakkındaki düşünceleri Türkçülerin katıldığı oranda ve resmi mezhep olarak bilinen Hanefi mezhebinin ve hatta kısmen dört mezhebi de aşan geniş yorumuyla da olsa İslam hukukunun müsaade ettiği ölçüde kararnameye yansımıştır.

Hukuk-ı Aile Kararnamesi uzun süre uygulanma şansı bulamamış ve içten Hürriyet ve İtilaf Fırkasının etkisi, dıştan işgal devletleri yüksek komiserliğinin müdahalesiyle 18 Haziran 1919 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.⁶⁷⁸ Kararnamenin getirmiş olduğu yenilikler gayrimüslimler ile muhafazakar hukukçuların tepkilerine neden olmuştu. Sadreddin Efendi, Eşref Edib, Mustafa Sabri gibi isimler şiddetli tepki göstermişler ve kararnamenin ilga edilmesinde gayrimüslimlere nazaran daha etkili olmuşlardır.⁶⁷⁹ Fikir akımlarının etkileri ile hazırlanan bu Kararname İslam ve Osmanlı hukuk tarihinde layık olduğu yeri tam olarak alma fırsatı bulamadan bir buçuk sene gibi kısa bir süre yürürlükte kaldıktan sonra ilga edilmiştir.⁶⁸⁰

⁶⁷⁵ Celal Nuri, ss. 154-156.

⁶⁷⁶ Celal Nuri, ss. 136-137.

⁶⁷⁷ Aydın, Aile Hukuku, s. 177.

⁶⁷⁸ BOA, DH.İ.UM, Dosya no: 19, Gömlek no: 1, Tarih: 06\07\1337; Yine bkz. Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi yay. Konya, 1989, s. 125.

⁶⁷⁹ Küçüktiryaki, ss. 41, 53.

⁶⁸⁰ Aydın, İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, s. 136.

3.2. Ticaret Hukuku

Sanayi devriminden sonra batılı devletlerin pazar ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Osmanlı da coğrafi olarak yakın ve sanayi devrimini gerçekleştirememiş olmasından dolayı elverişli bir pazar görünümündeydi. Batılı devletler Osmanlı'nın siyasi ve askeri yönden zayıf oluşunu fırsat bilerek önemli ticari kapitülasyonlar elde etmişlerdi. Kapitülasyonlar, batılı tüccarları kalıcı ticari işletmeler kurmaya teşvik ederek bölgeyi İslam hukukunda temeli bulunmayan ticari uygulamalar, örgüt biçimleri ve hukuk yöntemleri ile tanıştırmıştır.⁶⁸¹

Tanzimat döneminden hemen önce bu kapitülasyonların belki en önemlisi olan bir anlaşma imzalandı. 1838 tarihinde Mustafa Reşit Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısında imzalanan ticaret anlaşmasıyla⁶⁸² Osmanlı Devleti'nde öteden beri uygulanmakta olan yed-i vahid usulü yani iç ticaretteki yabancılara dönük tüm kısıtlamalar ve ihracata ilişkin yasaklar kaldırılmaktaydı.⁶⁸³ İçişlerinde Mısır sorunu için İngiltere'den destek almak zorunda olan devletin bu anlaşmayı kabul etmesi kaçınılmazdı.

Balta Limanı Anlaşması'ndan sonra Batı ile Osmanlı arasında hızla artan ticari ilişkiler, batılı tüccarlarla yerli tüccarlar arasında yahut bizzat batılı tüccarlar arasında hukukî uyuşmazlıkların doğmasına sebep oluyordu.⁶⁸⁴ Batılı ve gayrimüslim olan yerli tüccarlar bu uyuşmazlıkların çözümünde alıştikları ticari mevzuatın uygulanmasını istiyorlardı.⁶⁸⁵ Bu uyuşmazlıklar için Tanzimat'tan önce gayri resmi yoldan bazı anlaşmalarla kurulan özel mahkemeler⁶⁸⁶ 1840 yılında Ticaret Nezaretine bağlanarak Meclis-i Ticaret adında bir ticaret mahkemesi kuruldu.⁶⁸⁷

⁶⁸¹ Kuran, Yollar Ayrılırken, s. 324.

⁶⁸² İngiltere ile mün'akid Ticaret ve Seyr-i Sefain Muahedenamesi ve Mevadd-ı Munzamması, 438/2547, 25 Cümadelula 1254/16 Ağustos 1838, Muahedename 7 madde, bir hatime ve mevadd-ı munzamması 3 maddeden mürekkeptir. Tasdikname Tarihi: Evasıt-ı Şaban 1254; Karakoç, s. 156.

⁶⁸³ İbrahim Durhan, 1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: VI, S: 1-2, Y: 2002, s. 77-104.

⁶⁸⁴ Cin-Akgündüz, s. 730. Yabancı tüccarlarla ilgili uyuşmazlıklarda uygulanacak kanun hususundaki belirsizlik için bkz. BOA, A. MKT.UM, Dosya no: 100, Gömlek no: 55, Tarih: 10/08/1268.

⁶⁸⁵ Aydın, Türk Hukuk Tarihi, s. 451; Cin-Akyılmaz, Türk Hukuk Tarihi, s. 465.

⁶⁸⁶ Bkz. BOA, İ. MSM, Dosya no: 23, Gömlek no: 604, Tarih: 08/Ca/1263.

⁶⁸⁷ Cin-Akgündüz, s. 730.

Ticari alandaki bu değişimleri dikkate alan Mustafa Reşit Paşa, hariciye nazırı olduğu dönemde, 1841 yılında, Fransız Ticaret Kanunu'nu esas alan bir kanun projesini Tanzimat Fermanı'nda vaat edilen yeni kanunları hazırlamakla görevli Meclis-i Vala'ya getirmiş ve fakat kuruldaki ulemanın kanunun şeriata aykırı olduğu yönündeki tepkileri sonucu girişimi başarıya ulaşamamış ve hatta nazırlığından azledilerek Paris elçiliğine gönderilmiştir.⁶⁸⁸ Bu olaydan sekiz yıl sonra devlet yeni bir ticaret kanunu yapmak zorunda kalmıştır.

1849 yılında çıkarılan ve 1850'den itibaren yürürlüğe girmek üzere Osmanlı Ticaret Kanunnamesi⁶⁸⁹ kabul edildi.⁶⁹⁰ Bu kanun, Fransız Ticaret Kanunu'nun bir tercümesi ve adaptasyonuydu.⁶⁹¹ 1860'da Ticaret Mahkemeleri ile ilgili Kanun; 1861'de Usul-i Muhakeme-i Ticariye Kanunu⁶⁹² ve 1864'te de Ticaret-i Bahriye Kanunu⁶⁹³ iktibas yoluyla hazırlandı ve ilan edildi.⁶⁹⁴ Bu kanunlarla şer'i hukukun çerçevesi dışındaki konulara bakan ulemeden ve dolayısıyla İslam hukuk sisteminden bağımsız bir hukuk ve yargı sistemi Osmanlı'da resmen ilk kez tanınmış oluyordu.⁶⁹⁵ Bozkurt'un da belirttiği gibi bu kanun hem hukuk sistemindeki dönüşümün ilk resmi adımı olması ve hem de özel hukuk alanındaki ilk büyük resepsiyon hareketi olması bakımından hukuk tarihimizde büyük öneme sahiptir.⁶⁹⁶

İslam hukuk sistemi ile Kara Avrupası hukuk sisteminin Osmanlı Devlet'inde ilk ciddi karşılaşması ticaret hukuku alanında ve Ticaret Kanunnamesi üzerinden yaşanmıştır. Kabul edilen Ticaret Kanunu ile İslam hukuku arasında faiz ve şirketler

⁶⁸⁸ Lewis, s.110; Ekinci, s.81; Otacı, s. 256.

⁶⁸⁹ Ticaret-i Berriye Kanunnamesi, 8 Şaban 1266 895/4955, Karakoç, 235; Düstur, c. 1, s. 375; Ceride-i Havadis: 17 Cümadelahira 1264, no:386; Takvim-i Vekayi: 8 Şaban 1266, no: 426.

⁶⁹⁰ Kaynaklarda bu kanunun tarihi ile ilgili farklı beyanlar vardır. Otacı (s. 256) ve Cin-Akgündüz (s. 335) 1849 tarihini, Cin-Akyılmaz (s.466) ve Aydın (s.460) 1850 tarihini vermektedir. Kanunun 1849\1265 yılında basıldığına dair (BOA, İ. Dahiliye, no: 10966, 15 C. 1265/8 Mayıs 1849) ve merkez ile taşrada yürürlüğe girdiğine dair (BOA, A.MKT.MHM., Gömlek:31 Dosya:95, tarih: 11 Ca. 1266) arşiv kayıtları dikkate alınarak bu iki tarih de verilmiştir.

⁶⁹¹ Mardin, Türk Modernleşmesi, s. 129-130; Ekinci, Osmanlı Hukuku, ss. 553-554.

⁶⁹² Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi 10 Rebiulahir 1278 1444/5015, Karakoç, s. 339; Düstur, c. 1, s. 780.

⁶⁹³ Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi 6 Rebiulevvel 1280 1602/5046 Karakoç, s. 377; Düstur, c. 1, s. 466.

⁶⁹⁴ Cin-Akgündüz, s. 731.

⁶⁹⁵ Lewis, s. 114.

⁶⁹⁶ Bozkurt, s. 155.

konusunda çatışma söz konusu olmuştur.⁶⁹⁷ 1850 Ticaret Kanunu çıkmadan önce de karma ticaret mahkemeleri faizi geçerli saymaktaydı. Daha sonra hazırlanıp yürürlüğe girecek olan Mecelle’de faizin açıkça yasaklanmamış olması faize dayalı finansal uygulamaların yayılmasına ve daha da meşruiyet kazanmasına örtülü bir destek sağlamıştır.⁶⁹⁸

İslam hukukuna göre adi ortaklıklar dışındaki ortaklıklar geçersizdir, ancak Ticaret Kanunnamesi diğer ortaklık çeşitlerine de yer vermiştir.⁶⁹⁹ Münif Paşa’nın da tespit ettiği üzere şirketlerin değeri ve önemi Osmanlı’da anlaşılammış, şirketin adeta ağır bir taşı yerinden kaldırmak için kullanılan kaldıraç konumunda olduğu idrak edilememiştir.⁷⁰⁰ Tanzimat bürokrasisinden Fuat Paşa ve Cevdet Paşa⁷⁰¹ Osmanlı ekonomisinin artık büyük ve kalıcı şirketlerin egemenliğinde olduğunu ve yeni oluşan bankacılık, ulaşım, sanayi gibi sektörlerin yabancı ve azınlık şirketlerinin elinde olduğunu; bu sebeple müslümanların da bu alanda var olmaları gerektiğini geç de olsa fark etmişlerdir.⁷⁰²

1851 yılında Osmanlı devletinde ilk anonim şirket olan Şirket-i Hayriye deniz ulaşımı sektöründe faaliyette bulunmak üzere kurulmuştur.⁷⁰³ Fakat o sırada devlet gerekli hukuki altyapıyı hazırlama noktasında henüz yolun başındaydı. Ticari mahkemeler emekleme aşamasındaydı ve borsa açılması gündemde dahi yoktu.⁷⁰⁴ Bir prototip olarak kurulan Şirket-i Hayriye’den sonra müslümanlar tarafından işletilen şirketlerin yaygınlaşması 1908’den sonra Meclis-i Mebusan’ın şirketlere ilişkin bir kanun çıkarmasından sonra gerçekleşebilmiştir.⁷⁰⁵ Batıdaki sanayi ve ticaret atılımları hatırlandığından bu tarih gerçekten oldukça geçtir.

⁶⁹⁷ Tahiroğlu, s. 595.

⁶⁹⁸ Kuran, *Yollar Ayrılırken*, s. 184.

⁶⁹⁹ Tahiroğlu, s. 595

⁷⁰⁰ Münif Paşa, *Hikmet-i Hukuk*, haz. Gökhan Doğan, Çizgi yay. Konya, 2016, s. 305.

⁷⁰¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezahir*, c.1, s. 12-13.

⁷⁰² Kuran, *Yollar Ayrılırken*, s. 127-128.

⁷⁰³ Şirket-i Hayriye’nin tesisi hakkında irade-i seniyye 10 Muharrem 1267 914/6292, Karakoç, s. 238; *Takvim-i Vekayi, Tertib-i Evvel*, no: 436.

⁷⁰⁴ Kuran, *Yollar Ayrılırken*, s. 128 bkz. Tutel, *Şirket-i Hayriye*, s. 18-24; Koraltürk, *Şirket-i Hayriye’nin Kuruluşu*, s. 97-101.

⁷⁰⁵ Akyıldız, *Osmanlı Tahvil ve Hisse Senetleri*, s. 93-183.

Ticaret Kanunnamesi İslam hukuku ile çatışma halinde olduğu halde şer'î hukuku tamamen ilga etmemiştir. Bunun en büyük göstergesi kanunun ilanından yaklaşık 24 yıl sonra Mecelle'nin şirketlerle alakalı bölümünün kabul edilmesidir. Uygulamada bu iki zıt kanun birbirinin mütemmim cüzü kabul edilmiştir. Ticaret Kanunnamesi, Tanzimat sonrası kurulan ticaret mahkemelerinde uygulanmış; eksikleri Mecelle'den tamamlanmaya çalışılmıştır.⁷⁰⁶ Tanzimat sonrası Osmanlı hukuk sisteminin dualizmi en açık biçimde bu alanda görülmüştür.

II. Meşrutiyet'ten sonra Ticaret kanunundaki aksaklıkları gidermek amacıyla bir komisyon kurulmuş, bu komisyon, deniz ticareti, iflas hükümleri ve ticaret usulüne ilişkin Almanya, İtalya, Portekiz, İspanya, Romanya, Şili ticaret kanunlarından ve Şafii mezhebinin "*Haşiyeye-i İbni Kasım*" kitabından iktibaslar yaparak bir layiha hazırlamış ise de bu tasarı kanunlaşma şansına sahip olamamıştır.⁷⁰⁷ Cumhuriyetin hukuk devrimine kadar mevcut ticaret kanunları uygulanmıştır.

Ticari alanda özellikle faiz konusunda batıcıların da katıldığı tartışmalar yaşanmıştır. Faizin halihazırda uygulanıyor olması batıcıları bu tartışmalarda savunma pozisyonuna sevk etmiş, faizin İslam hukukunun yasakladığı riba olmadığı ve çağdaş ekonomik sistemdeki zarureti öne sürülerek yapılan düzenlemelerin geliştirilerek devam ettirilmesi talep edilmiştir.

⁷⁰⁶ Cin-Akgündüz, s. 732.

⁷⁰⁷ Otacı, s. 257.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu fetihlerine devam ederken Batı medeniyeti bilimsel ve teknik alanda gelişmiş ve özellikle sanayi devriminden sonra dünyanın geri kalanına yayılma çabasına girmiştir. Bu gelişimin ertesinde askeri açıdan mağlup olan milletler ve medeniyetler batıyı tanıma ve onu farklı düzeylerde taklit etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Hukuk sahası da bu tanıma ve taklitten farklı oranlarda etkilenmiştir.

Çalışmamızın “Kavramlar” bölümünde batılılaşma ihtiyacından ve batıcılık fikrinden bahsettikten sonra hukuk sistemi kavramı ve mevcut olan üç büyük hukuk sisteminin tarihsel gelişim süreçleri ve özellikleri mukayeseli bir şekilde ele alınmıştır. Hukuk sisteminin romanizasyonu veya batılılaşması için bir araç olarak kullanılan kanunlaştırma kavramından ve iktibas veya resepsiyon olarak anılan uygulamalar hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde hukuk sistemindeki değişimin bağlamı Osmanlı'nın batılılaşma süreci çerçevesinde işlenmiştir.

Batıcılık fikrinin aktörleri; Tanzimat bürokrasisi, Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ve II. Meşrutiyet sonrası bir fikir akımı olarak Batıcılık taraftarları olarak sınıflandırılmış ve “İctihad” dergisi etrafında toplanan batıcılar tezin merkezine yerleştirilmiştir. Bu aktörlerin hukuk düşünceleri araştırma konusu olarak seçilmiştir. Batıcıların öne çıkan üç ismi Abdullah Cevdet, Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı'dır.

Abdullah Cevdet anayasal meselelerde öncelikle halkın bilinçlendirilmesi gerektiğini, devleti bir elitin yönetmesini, hakim millet söyleminin terk edilerek anayasal eşitliğin tesis edilmesini, her milletin kendi içinde özerk idaresini, mecliste de milletin en aydın ve eğitilmiş kişilerinin toplanıp karar almasını, aile hukukunda kadının haklarının iyileştirilmesini istemiştir.

Celal Nuri, anayasa hukukundan ticaret hukukuna kadar neredeyse her hukuk alanına dair fikirler ortaya koymuştur. Bazı fikirleri devrinin etkisinde kalarak tarihsel bir görünüm arz ederken, bazıları ise yaşadığı çağı aşarak hukuk düşüncesinde kalıcı izler bırakmıştır. Saltanatı bir vakıa olarak görerek

düzenlenmesini istemesi ve bu yönde önerilerde bulunması ilkinde, kanunlaştırmaların toplumun karakteri dikkate alınarak yapılmasında ısrar etmesi ve ekonomiyi hukukun değişmesinde ana etken olarak görmesi de ikincisine örnek olarak verilebilir. Celal Nuri, Avrupa hukukunu bizim için kapısı açık bir hazine gibi görmüş, Avrupa'dan kanun iktibasını savunmuş, iktibas edilen kanunların yerelleştirilmesini, fıkha uydurulmasını istemiştir.

Hukuk alanında Celal Nuri ve hatta Abdullah Cevdet kadar fikir beyan etmeyen Kılıçzade Hakkı'nın etkisi Osmanlı son döneminden ziyade Cumhuriyet döneminde görülmektedir. Onun en önemli meziyeti Batıcıların fikirlerini sistemli bir hale getirerek programlaştırma yeteneğidir.

Bürokrasi ve aydınlar tarafından savunulan batıcılık fikri, hukuk sisteminde kanunlaştırma yapılması gerektiğini savlar. Bu konudaki tartışma yapılan kanunlaştırmaların eksiklikleri ve yapılacak olanların nasıl olması gerektiği noktasındadır.

I. Meşrutiyet döneminde yapılan özgürlük mücadelesi toplumda ilk kez meşrutiyet talebinde birleşen farklı fikir akımlarının doğmasına yol açmıştır. II. Meşrutiyet'le ilk defa laiklik, kadının eğitimi ve hakları gibi kavramların batıcıların yayınlarıyla topluma yayılması, Cumhuriyet Devrimi ve getireceği yeni düzen için hazırlık safhası olmuştur. Sonuç olarak batıcıların anayasal fikirleri Osmanlı son döneminde hayata geçmemiş olsa da yeni kurulacak Türk devletinin yönetici kadrosunun hukuk düşüncesini şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır.

Bürokrasideki merkezîyetçi eğilime karşın batıcı aydınlar, adem-i merkezîyet ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ile devletin bütünlüğünün korunacağına inanıyorlardı. İdare hukuku hakkında yazılar yazmış olan Celal Nuri, devletin beş vilayete ayrılarak yetenekli valilerin yönetimine teslim edilmesini tavsiye ediyordu. Ancak batılılaşma programını uygulayan devlet adamları Sened-i İttifak'ı kısa sürede hükümsüz bırakan II. Mahmut'tan beri merkezîyetçi politikalarda ısrar etmişlerdir.

Celal Nuri, memurların iktidar partilerinin acenteleri olmalarını eleştirmiş, siyasetten bağımsız bir memur sınıfının tesis edilerek haklarının kanunlarla güvence

altına alınmasını ve idari alanda keyfi uygulamaların sona ermesini istemiştir. Bahsettiğimiz merkezîyetçi tutum, ehliyet ve liyakat yerine merkeze bağılılığı esas aldığı için memurların hak ve sorumluluklarının batı tipi kanunlarla sağlanması ve bu kanunlara riayet edilmesi talepleri sonuçsuz kalmıştır.

Tanzimat bürokrasisi ceza hukukunda değişimi icra ederken batıcı aydınlar diğer hukuk alanlarına oranla ceza hukuku ile ilgili konularda daha az fikir beyan etmişlerdir. Tanzimat dönemi aydınları için öncelikli olan bir anayasa yapılmasıydı. II. Meşrutiyet sonrası batıcılar ise yine anayasal konular üzerinde durmuşlardır. Pek çok hukuki konuda fikir beyan eden Celal Nuri dahi ceza hukukuna ilgisiz kalmış, Fransa'dan alınan kanunnamenin ileri bir adım olsa da toplumun buna hazır olmadığını ifade etmekle yetinmiştir. Sonuç olarak ceza hukukunda batıcı aydınların etkilerinin olmadığını söyleyebiliriz.

Batıcılardan Celal Nuri, sebepsiz boşanmalara son verilmesini, erkeklerin ancak hakimce kabul edilebilecek bir sebebe dayanarak eşlerini boşayabilmelerini, bu boşamalarda kadının bir kusuru yoksa sadece mehrin iadesi ile yetinilmeyip uygun bir tazminata da karar verilebileceğini, iki taraf boşanma için anlaşmış olsalar bile, küçük çocukları varsa onların durumlarını dikkate alarak boşanmaya imkan verilmemesini savunmuştur. Ayrıca kadınlara boşanma için yargı yolunun açılması gerekmektedir. Kararnamede sarhoşun boşamasının geçersiz olduğu, aile içi anlaşmazlıkları halletmek için bir hakem heyeti oluşturulması ve kadınların mahkemeye başvurarak kazai (mahkeme aracılığıyla) boşanma yoluna gidebilecekleri hükümleri kabul edilmiştir.

Görüldüğü gibi dört önemli konuda batıcıların fikirlerine paralel düzenlemeler yapılmıştır. Ancak bunda batıcıların doğrudan etkilerinden ziyade dönemin şartlarının kanunu hazırlayanları bu noktaya getirmesi başat rolü oynamıştır. Sonuç olarak batıcıların aile hukuku hakkındaki düşünceleri Türkçülerin katıldığı oranda ve resmi mezhep olarak bilinen Hanefi mezhebini ve hatta kısmen dört mezhebi de aşan geniş yorumuyla da olsa İslam hukukunun müsaade ettiği ölçüde kararnameye yansımıştır.

Batıcılık fikri hukuk sisteminin kanunlaştırmalar yoluyla romanize edilmesi yani Kara Avrupası hukuk sistemine dönüşmesinde rol oynamıştır. Bu dönüşüm sırasında neredeyse her hukuk alanına dair farklı görüşler ileri sürülmüş ve tartışılmıştır. Bu da dönemin hukuk düşüncesinin gelişmesine imkan sağlamıştır. Özellikle II. Meşrutiyet sonrası batıcı aydınlar Cumhuriyet dönemi hukuk reformlarına fikri bir altyapı hazırlamışlardır.

Tanzimat sonrası dönemde hukuka dair serdedilen görüşler ve yapılan tartışmalarda kalıcı ve geleceğe hitap eden fikirler ortaya çıkmıştır. O devirde yapılan tartışmaların bir kısmı aktüel değerini halen korumaktadır. II. Meşrutiyet dönemi fikir akımları arasında yer alan batıcılık, İslam hukukuyla ilgili geleneksel anlayıştan farklı bir tutum benimsemiş, bugün tarihselcilik olarak bilinen yorum tarzının öncülerini vermiştir. Batıcılardan olan Celal Nuri'nin ihmal edilen görüşleri devletler hukuku, aile hukuku, idare hukuku, hukuk felsefesi gibi alanlarda yeni açılımlar kazandırabilir. Çağın ruhunu ve milletlerin karakterini dikkate alan yenilikçi bir hukuk söylemine ulaşmak için tarihi tecrübeden istifade etmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ABADAN, Yavuz, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, *Tanzimat* (içinde), ed. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2015, s. 57-88.

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, AÜHFD, c. 14, S. 1-4, ss. 3-37.

ABDULLAH CEVDET, *Fünun ve Felsefe*, haz. Nevzat Yanık & Ali Utku, Çizgi yay. Konya, 2009.

_____, *İctihadın İctihadı*, haz. Mustafa Gündüz, Lotus yay. Ankara, 2008.

_____, *Uyanınız! Uyanınız!*, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1908.

_____ “İstihlak-ı Milli Türk Kadınlar Cemiyeti”, *İctihad*, Mayıs 1329, c. 4, S. 68, ss. 1477-1478.

_____, “Kanun-ı Medeni Hakkında”, *İctihad*, Haziran 1926, c. 21, S. 205, ss. 3989-3991.

_____, “Rusya ve Japonya’ya Dair”, *İctihad*, Kanunusani 1905, c. 1, S. 2, ss. 10-13

_____, “Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Bey’in Geçen Nüshadaki (Şime-i Husumet) Makalesine Cevap”, *İctihad*, Kanunusani 1329, c. 4, S. 89, ss. 1979-1984.

ABDURRAHMAN ŞEREF, *Tarih Musahabeleri*, haz. Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1985.

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul, 1999.

AHMET CEVDET PAŞA, *Maruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay. İstanbul, 1980.

_____, *Tarih-i Cevdet*, çev. Dündar Günday, Üçdal Yay. İstanbul, 1983.

_____, *Tezahir*, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

AHMET REFİK, *Lale Devri*, İstanbul Hilmi Kitaphanesi, 1932.

AKARLI, Engin Deniz, *Belgelerle Tanzimat Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi yay. İstanbul, 1978.

AKÇA, Gürsoy & HÜLÜR, Himmet, Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:19, 2006, s. 295-321.

AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976.

AKGÜN, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1988.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatı Araştırmaları*, OSAV Yay. İstanbul, 2009.

_____, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, OSAV Yay. İstanbul, 2011.

AKMAN, Ahmet, "Osmanlı Devletinde Hukuki Yapı ve Adli Teşkilatta Tanzimat Sonrası Gelişmeler", *Yeni Türkiye*, 96\10, ss. 1002-1018

AKÜN, Ömer Faruk, "Koçi Bey" *DİA*, cilt 26, s. 143-148.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay. İstanbul, 2012.

ANDERSON, James N. D., *Islamic Law in the Modern World*, New York University Press, New York, 1959.

ANSAY, S. Şakir, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1954.

ARUÇI, Muhammed, “Hasan Kafi Akhisari”, *DİA*, c. 16, s. 326-329.

ASAD, Talal, *Sekülerliğin Biçimleri*, çev. Ferit Burak Aydar, Metis yay. İstanbul, 2007.

ASAL, Barkan, *Yasalaştırma: Kodifikasyon Teorisi ve Politikası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

ATEŞ, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2017.

AVCI, Mustafa, *Türk Hukuk Tarihi*, Atlas Akademi Yay. Konya, 2018.

_____, *Osmanlı hukukunda Suçlar ve Cezalar*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2004

AYDIN, Mehmet Akif, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. No: 11, İstanbul, 1985.

_____, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İz Yay. İstanbul, 1996.

_____, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay. İstanbul, 2015.

_____, “Batılılaşma (Hukuk)” md. *DİA*, 1992, c. 5, s. 162-167.

_____, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *DİA*, 1992, c. 18, s. 314-318.

AZRAK, Ülkü, “Tanzimat’tan Sonra Resepsiyon”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, ss. 601-602.

BADR, Gamal Moursi, Islamic Law: Its Relation to Other Legal Systems, *The American Journal of Comparative Law*, S: 26, 1977–1978, s. 187-198.

BARELLİES, Ronald, *Osmanlı’nın Alacakaranlığı*, çev. Yeşim Türkmenoğlu, Güncel yay. İstanbul, 2003.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer’iliği Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1945, C. 11, S. 3-4, s. 203-224.

BAŞGİL, Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yay., İstanbul, 1962.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, “I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler”, *Belleten*, S. 96, s. 602-615.

BEİN, Amit, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti -Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları-*, çev. Bülent Üçpınar, Kitap yay. İstanbul, 2013.

BELGE, Murat, *Militarist Modernleşme*, İletişim Yay. İstanbul, 2012.

_____, “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, (ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil), İletişim yay. İstanbul, 2007, c.3, s. 43-67.

BERKES, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler I*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1997.

_____, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi yay. İstanbul, 2012.

_____, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği”, *Belleten*, XXVI, 104(1962): 715-737.

BEYDİLLİ, Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islâhât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar*, S. 8, 1999, s. 25-64.

BİLGE, Necip, *Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2010.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yay. İstanbul, 1967.

BOA, A. MKT.UM, Dosya no: 100, Gömlek no: 55, Tarih: 10/08/1268.

BOA, A. }DVN.MHM. Dosya no: 6, Gömlek no: 19, Tarih: 13\09\1264.

BOA, A.}DVN.MKL. Dosya no: 15, Gömlek no: 12, Tarih: 04\06\1294.

BOA, A.MKT. MVL, Dosya no: 82, Gömlek no: 34, tarih: 09 Safer 1273.

BOA, A.MKT.MHM., Gömlek:31 Dosya:95, tarih: 11 Ca. 1266

BOA, C. ADL. Dosya no: 2, Gmlek no: 119, tarih: 01 Ra.1256.

BOA, C..DH., Dosya no: 85, Gmlek no: 4250, Tarih: 29\12\1255.

BOA, C..HR.. Dosya no: 151, Gmlek No: 7534, Tarih: 29\12\1255.

BOA, Devlet-i Aliyyedeki Islahat-ı Kanuniye, YEE-14-1540.

BOA, DH.EUM.SSM. Dosya no: 49, Gmlek no: 11, Tarih: 07\08\1340.

BOA, DH.İ.UM, Dosya no: 19, Gmlek no: 1, Tarih: 06\07\1337.

BOA, DH.SN..THR. Dosya no: 57, Gmlek no: 14, Tarih: 18\12\1332.

BOA, HAT, Dosya no: 1646, Gmlek no: 7, Tarih: 29\12\1262.

BOA, HAT. Dosya no: 746, Gmlek no: 35242, Tarih: 29\1223.

BOA, HAT., Dosya no: 248, Gmlek no: 14065, Tarih: 27\09\1206.

BOA, HR.SFR.04.. Dosya no: 107, Gmlek no: 46, Tarih: 22\01\1917.

BOA, HR.SYS. Dosya no: 1817, Gmlek no: 39, Tarih: 08\06\1884.

BOA, İ. Dahiliye, no: 10966, 15 C. 1265/8 Mayıs 1849.

BOA, İ. MSM, Dosya no: 23, Gömlek no: 604, Tarih: 08/Ca/1263.

BOA, MF.MKT. Dosya no: 807, Gömlek no: 31, Tarih: 23\07\1322.

BOA, MFB, Dosya no: 663.

BOA, TFR.I.UM.. Dosya no: 26, Gömlek no: 2518, Tarih: 05\07\1326.

BOA, Y..EE.. Dosya no: 71, Gömlek no: 26, Tarih: 06\04\1327.

BOA, Y..EE..KP.. Dosya no: 22, Gömlek no: 2188, Tarih: 22\07\1322.

BOA, Y..MTV. Dosya no: 289, Gömlek no: 57, Tarih: 21\07\1324.

BOA, Y..PRK.A., Dosya no: 15, Gömlek no: 68, Tarih: 30\12\1328.

BOOGERT, Maurits H., *Kapitulasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi*, çev. Ali Coşkun Tuncer, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2014.

BOZKURT, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi -Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)-*, Ankara: T.T.K. Yay. 2010.

BROCKELMANN, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara, 2002.

BUSKENS, Leon, "An Islamic Triangle, Changing Relationships Between Shari'a, State Law and Local Customs", *ISIM Newsletter*, 5\00, 8: 50- 65.

CARULLAH, Musa, *İslam Şeriatının Esasları*, haz. Hatice Kübra Görmez, Otto yay. Ankara, 2017.

CELAL NURİ, *Havaic-i Kanuniyemiz*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331.

_____, *İttihad-ı İslam -İslam’ın Mazisi Hali ve İstikbali-*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1331.

_____, “İslamda Vücut-i Teceddüd”, *İctihad*, Kanunusani 1327, c. 3, S. 39, ss. 970-973.

_____, *Dil ve Edebiyat Yazıları*, Haz. Recep Duymaz, Kitabevi Yay., İstanbul, 1995

_____, *Kadınlarımız*, haz. Halit Erdem Oksaçan & Abdullah Musab Şahin, Kaknüs yay. İstanbul, 2017.

_____, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Mukadderat-ı Tarihiyye*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1331.

_____, Türk İnkılabı, haz. Recep Duymaz, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınlan No:24, Edirne, 2000.

CENAP ŞEHABEDDİN, “Celal Nuri Beyefendiye”, *İctihad*, Şubat 1328 c. IV, S. 53, ss. 1198-1202.

CİN, Halil & AKGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı yay. İstanbul, 2011.

CİN, Halil & AKYILMAZ, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yay. Konya, 2011

CİN, Halil, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri”, *150 yılında Tanzimat*, Ankara, 1992.

_____, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi yay. Konya, 1989.

ÇEKER, Orhan, *Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, Mehir Vakfı Yay., Konya, 2016.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti ve Mithat Paşa”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil, İletişim yay. İstanbul, 2009, c.1, s. 54-71.

ÇİĞDEM, Ahmet, “Türk Batılılaşmasını Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı, Batılılaşma, Modernite ve Modernization”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, (Cilt: 3, Modernleşme ve Batıcılık), İletişim Yay., İstanbul, 2007, s. 68-82.

DAVİSON, Andrew, *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*, çev. Tuncay Birkan, İletişim yay. İstanbul, 2012, s. 419.

DİNER, Dan, *Mühürlenmiş Zaman -İslam Dünyasındaki Durgunluk Üzerine-*, çev. Sabir Yücesoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay. İstanbul, 2011.

DURHAN, İbrahim, 1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları, *Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: VI, S: 1-2, Y: 2002, s. 77-104.

DUYMAZ, Recep, “Celal Nuri İleri” md. *DİA*, 1993, c. 7, s. 242-245

_____, *Celal Nuri İleri ve Atı Gazetesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991.

EBUL'ULA MARDİN, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, TDV Yay., Ankara, 2009.

EBUZZİYA TEVFİK, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yay. İstanbul, 1973.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku*, Arı Sanat Yay. İstanbul, 2016.

_____, *Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yay. İstanbul, 2017.

ENGELHARDT, E. P., *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yay. İstanbul, 1999.

ERDEM, Sami, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

ESENBEL, Selçuk, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı*, İletişim Yay. İstanbul, 2015.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, *İçtimaiyat*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1947.

_____, "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi", *Ebul-Ula Mardin'e Armağan*, İstanbul, 1943, s. 687-738.

FİNDLEY, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform (Babiali, 1789-1922)*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt yay. İstanbul, 2014.

FLESİCHER, Cornell, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

GELİBOLULU Mustafa Ali, *Nushatü's Selatin*, haz. Faris Çerçi, Büyüyenay yay. İstanbul, 2015.

GİDDENS, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, çev: Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998.

GÖÇEK, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yay. Ankara, 1999.

GÖZLER, Kemal, *Hukuka Giriş*, Ekin Yay. Bursa, 2008.

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003.

GÜMÜŞ, Musa, "Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları", *Tarih Okulu Dergisi*, S:14, 2013, s. 163-200.

GÜRİZ, Adnan, *Hukuk Başlangıcı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay. (no: 495), Ankara, 1992.

HAY, Rıfa'at Ali Abou, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel-Canay Şahin, Ankara, İmge Kitabevi, 2000

HALLAQ, Wael, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Necmettin Kızılkaya, Pınar Yay. İstanbul, 2017.

HANİOĞLU, Şükrü, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.

_____, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yay., İstanbul, 1985

_____, "Batılılaşma", md. *DİA*, 1992, c. 5, s. 148-152.

HATİBOĞLU, Mehmed Said, *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine* (1-2), Otto yay. Ankara, 2012.

HEYD, Uriel, "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat", çev. Selahattin Eroğlu, *AÜİFD*, c. 26, s. 633-652

HOBSBAWM, Eric J., *Devrim Çağı: 1789-1848*, çev. J. Ergüder & A. Şenel, V Yay. Ankara, 1989.

HOCAOĞLU, Durmuş, *Laisizmden Milli Sekülerizme*, Selçuk Yay. Ankara, 1995.

HORKHEİMER, Max & ADORNO, Theodor W., *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Oğuz Özügöl, Kabalcı Yay., İstanbul, 1995.

IUSTİNİANUS, *Institutiones*, çev. Ziya Umur, İstanbul Üniversitesi Yayınları (no: 1291) Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1968.

İBN AŞUR, Muhammed Tahir, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev: Vecdi Akyüz & Mehmet Erdoğan, İz Yay. İstanbul, 1996.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay. İstanbul, 2007.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA, *Usulü'l-hikem Fi Nizamı'l Ümem* (Milletlerin Düzenimle Usüller), haz. Ömer Okutan, İstanbul 1990.

İMAMOĞLU, Hüseyin Vehbi, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Adliye Teşkilatı Üzerine Batı Etkileri*, Doktora Tezi, Samsun, 2009.

İMBER, Colin, *Ufukların Sultanları Osmanlılar*, çev. Nedim Eşlisoy, Elips Yay. Ankara, 2016.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, Dergah Yay. İstanbul, 1982.

İNALCIK, Halil, *Rönesans Avrupası -Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci-*, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2013.

_____, *Devleti Aliyye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2016.

_____, "Tanzimat Nedir", *Tanzimat* (içinde), ed. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2015, s. 29-56.

_____, "II. Meşrutiyet", *Doğu-Batı*, II. Meşrutiyet Özel Sayısı, Cilt: 1, Sayı: 45, 2008, s. 11-19.

_____, "Kanun" md. *DİA*, c. 24, s. 325-327.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Hasan Kâfi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine İlişkin Eseri", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11, 1979-1980, s. 239-278.

KAHRAMAN, Hasan Bülent, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, (ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil), İletişim Yay. İstanbul, 2007, c.3, s. 125-147.

KANT, Immanuel, “Aydınlanma Nedir?”, çev. Atilla Yayla, *Liberal Düşünce*, c. 10, No: 38-39, Bahar-Yaz 2005, s. 225-230.

KAPLAN, Mehmet, “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, *Tanzimat* (içinde), ed. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2015.

KARAÇAVUŞ, Ahmet, “Temeddüden Medeniyete (Civilisation): Osmanlı’nın İnsan Toplum ve Devlet Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme”, *OTAM*, 37/Bahar 2015, s. 87-180.

KARADENİZ-ÇELEBİCAN, Özcan, *Roma Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay. (Yayın No: 518), Ankara, 1997.

KARAKOÇ, Sarkis, *Külliyat-ı Kavanin*, haz. M. Akif Aydın vd. Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 2006.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

_____, “Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar”, *Belleten*, c. 4, S. 14-15, Temmuz 1940, s. 175-189.

_____, “Tanzimattan Evvel Garplılışma Hareketleri” *Tanzimat I*, MEB Yay. İstanbul, 1999, s. 19-30.

KARAMAN, Hayreddin, *İslam Hukukunda İctihad*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara, 1985.

_____, *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yay. İstanbul, 2011.

KARLIĞA, Bekir, *Islahatçı Bir Düşünür Tunus’lu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, İstanbul, 1995.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı'da Değişim Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge yay. Ankara, 2006.

_____, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yay., İstanbul, 2009

KAYNAR, Reşat, *Türkiye'de Hukuk Devleti Kurma Yolundaki Hareketler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1960.

_____, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.

KHUDDURİ, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore, John Hopkins Press, 1955.

KILIÇ, Muhammed Tayyib, *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008

KILIÇZADE HAKKI, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harb*, Dersaadet, 1331.

_____, *Son Cevab*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul, 1331

_____, “Müslümanlık ve Hıristiyanlık”, *İctihad*, Mayıs 1329, c. 4, S. 68, ss. 1478-1482.

_____, “Pek Uyanık Bir Uyku”, *İctihad*, Şubat 1328. *İctihad*, c. 4, S. 55, ss. 1226-1228.

KILINÇ, Ahmet, “İdam Cezasının Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukukundaki Görünümüne İlişkin Birkaç Kaynak ve Bu Kaynakların Tahlili”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2011 Bahar, ss. 33-62.

KINALIZADE Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alai*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yay. İstanbul, 2015.

KIZILKAYA, Necmettin, *İslam Hukukunda Külli Kaideler*, İz Yay. İstanbul, 2013.

KOÇI BEY Risalesi, haz. Zuhuri Danışman, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1972.

KOYUNCU, Nuran, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Şura*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2006,

KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak yay. İstanbul, 2000.

KURAN, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDV Matbaası, Ankara 1997.

KURAN, Timur, *Yollar Ayrılırken Ortadoğunun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi yay. İstanbul, 2012.

KÜÇÜKÖMER, İdris, *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yay. İstanbul, 2007.

KÜÇÜKTİRYAKİ, Ahmet Yasin, *Osmanlı Aile Hukuku -Gelenek ve Modern Arasında Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri-*, İz yay. İstanbul, 2017.

KÜTÜKOĞLU, Bekir & AKÜN, Ömer Faruk, "Âli Mustafa Efendi", *DİA*, cilt 2, s. 414-421.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

LİEBESNY, Herbert J., Comparative Legal History: Its Role in the Analysis of Islamic and Modern Near Eastern Legal Institutions, *American Journal of Comparative Law*, sayı: 20, 1972, s. 41-52.

MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim yay. İstanbul, 1991.

_____, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtazer Türköne & Fahri Unan & İrfan Erdoğan, İletişim Yay. İstanbul, 1996.

_____, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay., İstanbul, 2008.

MEZGHANİ, Ali, *Tamamlanmamış Devlet -Arap Ülkelerinde Hukuk Sorunu-*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2015.

MİLLER, Ruth A, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç: Fıkıhtan Faşizme*, çev. Hamdi Çilingir, Ufuk yay. İstanbul, 2013.

MONTESQUIEU, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Şevki Özbilen, Seçkin Yay. Ankara, 2014.

MUMCU, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yay. Ankara, 2017.

MURİLLO, Maria Luisa, “The Evolution of Codification in The Civil Law Systems: Towards Decodification and Recodification” *J.Transnational Law and Policy*, Vol.11, N:1, Fall 2001.

MÜNİF PAŞA, *Hikmet-i Hukuk*, haz. Gökhan Doğan, Çizgi yay. Konya, 2016.

OĞUZ, Arzu, *Karşılaştırmalı Hukuk*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003.

OKUMUŞ, Ejder & Cihan, Ahmet & Avcı, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*, ARK yay. İstanbul, 2006.

OKUMUŞ, Ejder, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İnsan yay. İstanbul, 2017.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., İstanbul 1983.

_____, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

_____, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, *Prof. Ü.Y. Doğanay'a Armağan*, İstanbul, 1982, s. 137-138.

OTACI, Cengiz, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, Birey yay. İstanbul, 2004.

ÖNER, Senem, *Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu'nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan Çevrilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

ÖZ, Mehmet, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1997.

ÖZEL, İsmet, "Tanzimat'ın Getirdiği Aydın", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1985, c. 1, s. 61-67.

ÖZSUNAY, Ergun, "Türkiye'de Yabancı Hukukun Benimsenmesi Hareketi İçinde Türk Medeni Kanununun Anlamı ve Önemi", *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu*, İstanbul, 1978.

PEKDOĞAN, Celal, "Kılıçzade Hakkı" md. *DİA*, 2002, c. 25, s. 415-416.

PETROV, Milen V. "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868", *Comparative Studies in Society and History*. 2004, c. 46. S. 4, s. 730-759.

POLANYİ, Karl, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. A. Buğra, Alan Yay. İstanbul, 1986.

RIZA TEVFİK, "Kadın Meselesi Etrafında", *İctihad*, Şubat 1329, c. 4, S. 94, ss. 2097-2101

RİTTER, Joachim, *Avrupa'nın Sorunu Olarak Avrupalılaştırma*, çev. Ayşe Sabuncuoğlu, Afa Yay., İstanbul, 1994.

SADIK RIFAT PAŞA, *Müntehabat-ı Asâr*, İstanbul, 1291.

_____, *Risale-i Ahlak*, Ahmed Kamil Matbaası, İstanbul, 1325.

SAYAR, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Yay. İstanbul, 2013.

SCHACHT, Joseph, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ & Abdülkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay, Ankara, 1986.

SELAHATTİN ASIM, "Tesettür ve Mahiyeti", *İctihad*, Nisan 1330, c. 4, S. 100, ss. 2255-2258.

SEVİL, Muharrem, *Türkiye’de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, Vadi yay. Ankara, 1999.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Mebusan’a Osmanlı İmparatorluğunda Yasama”, *Tanzimat* (içinde), ed. Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2015, s. 371-386

SIRMA, İhsan Süreyya, *Tanzimat’ın Götürdükleri*, Beyan yay. İstanbul, 1988, s. 7, 11, 47.

SIYAVUŞGİL, Sabri Esat, "Tanzimatın Fransız Etkar Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", *Tanzimat*, MEB Yay., Ankara, 1999, s. 750.

SULTAN [II.] ABDÜLHAMİD, *Siyasi Hatıratım*, Dergah Yay., İstanbul 1987.

ŞADAN, İzeddin, *Birsam-ı-Saadet*, İstanbul, Işık Dizgievi, 1943.

ŞENTOP, Mustafa, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, İstanbul, 2004.

ŞENTÜRK, Recep, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*, İz Yay. İstanbul, 2016.

TAHİROĞLU, Bülent & ERDOĞMUŞ, Belgin, *Roma Hukuku Dersleri*, Der Yay. İstanbul, 2001.

TAHİROĞLU, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yay. İstanbul, 1985, c. 3, s. 588-601.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 2018.

_____, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yay. İstanbul, 1985, c.1, s. 10-26

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi yay. İstanbul, 2007.

TANSÜ, Yunus Emre, *Batıcı Düşüncenin Etkili Bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.

TEKELİ, İlhan, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Üzerine Bir Üst Anlatı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, (Cilt: 3, Modernleşme ve Batıcılık), İletişim Yay., İstanbul, 2007, s. 19-43.

TİMUR, Taner, *Osmanlı Çalışmaları*, İmge Yayınevi, İstanbul, 1996.

TOURANİNE, Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tannöver, İstanbul 2010.

TUĞ, Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan yay. İstanbul, 1969

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960.

_____, “Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe Garpcılık Cereyanı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c: 14, S: 3-4, 1948, s. 585-630.

TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.

_____, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1980.

TÜRÇAN, Talip, “Fıkıhdan İslam Hukukuna”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, 2005, s. 11-22.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih*, Der Yay. İstanbul, 2015.

UYANIK, Necmi, *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Doktora, Konya, 2003.

UYSAL, Ahmet & Nurgül Bozkurt, “Crime in the Late Ottoman Empire”, *Research Journal of Social Sciences*, 2008, S. 3, s. 49-59.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlıda İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

_____, “Selim III’ün Veliiaht İken Fransa Kralı Lüi XVI ile Muharebeleri”, *Belleten*, c. 2, S. 5\6, Nisan 1938, s. 191-246.

ÜÇOK, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler”, *AÜHFD*, Ankara, 1946-1947, c. 2, s.365-383, c.: IV, s.48-75, 125-146.

ÜÇOK, Coşkun & MUMCU, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, AÜHFY, Ankara, 1982.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969.

_____, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken yay. İstanbul, 1992.

ÜNAL, Mehmet, “Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1977 S. 1-4, C. 34, s. 195-231.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I*, MEB Yay. İstanbul, 1999, s. 139-209.

YILMAZ, Coşkun, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 1, sayı 2, 2003, s. 299-338.

YILMAZ, Durmuş, *Osmanlı’nın Son Yüzyılı*, Çizgi yay. Konya, 2004.

YILMAZ, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin Yay., Ankara, 2011.

ZEREN, Sibel, *İsmail Hakkı Kılıçoğlu’nun Eserleri ve Fikirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yay., İstanbul, 2000.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	---

ÖZGEÇMİŞ

Yasin YILMAZ, 1993 yılında Kayseri ilinin Kocasinan ilçesinde dünyaya gelmiştir. İlköğreniminden sonra lise öğrenimini Nuh Mehmet Baldöktü Anadolu Lisesi'nde 2011 yılında tamamladıktan sonra aynı yıl Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesine başlamış ve 2015 yılında mezun olmuştur.

2016 yılında kamu hukuku anabilim dalında yüksek lisans programına başlamış ve 2017 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne Araştırma Görevlisi olarak atanmıştır. Şu an Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde kamu hukuku anabilim dalında tez aşamasında yüksek lisans öğrencisidir. Orta düzeyde İngilizce bilmektedir.